

De wederopbouw van hoeves in de Westhoek na de Eerste Wereldoorlog

Een onderzoek naar de wederopbouwactiviteiten door
de *Dienst der Verwoeste Gewesten* in Kemmel en Esen

Claudia Houben

Masterproef aangeboden binnen de opleiding master in de
geschiedenis van de moderniteit en samenleving, 1800 - 2000

Promotor Prof. Dr. Yves Segers

Academiejaar 2016 - 2017

258.449 tekens

Inhoudstafel

1.	Inleiding	1
1.1	Een verwoest land wederopbouwen	1
1.2	Historiografie.....	4
1.3	Onderzoeksvragen en bronnenbespreking.....	11
2.	De staatsinitiatieven in de wederopbouw: het wetgevende kader.....	17
2.1	Starten in de chaos.....	18
2.2	De wet op de aangenomen gemeenten (8 april 1919 – 1922).....	22
2.3	De Dienst der Verwoeste Gewesten (9 april 1919 – 19 augustus 1926).....	24
2.3.1	De gemeentemagazijnen en de vervoerdienst van de DVG.....	24
2.3.2	De wet van 10 mei 1919.....	25
2.3.3	Hulp aan de ROS: de Samenwerkende Maatschappijen voor Oorlogsschade ...	27
2.3.4	Het KAF: van het probleem van woningnood naar de strijd tegen verkrotting .	27
2.3.5	Het Systeem-Renkin en de zelfbouwpremie (december 1919 – juni 1920).....	29
2.3.6	Het einde van Systeem-Renkin	31
2.4	Het einde in zicht: afschaffing van de Dienst der Verwoeste Gewesten en latere heropbouwactiviteiten (1926 – 1966)	32
2.5	Geslaagd of gefaald?	32
3.	De gemeenten Esen en Kemmel.....	35
3.1	De landbouw in Esen en Kemmel	36
3.2	De Eerste Wereldoorlog in Esen en Kemmel.....	39
4.	De wederopbouw van hoeves in de Westhoek.....	42
4.1	Hoe de wederopbouw jaren aansleepte	42
4.1.1	Van een aanvraag naar een aanbesteding.....	42
4.1.2	Van een voorlopige naar een definitieve overname	44
4.1.3	De effectieve werken.....	48

4.2	Architecten, aannemers, eigenaars en pachters	52
4.2.1	De architecten.....	52
4.2.2	De aannemers	55
4.2.3	Eigenaars	56
4.3	De kostprijs van een wederopbouwhoeve	60
4.4	Conclusie	63
5.	De theorie in de praktijk: modernisme, traditionalisme en regionalisme bij wederopbouwhoeves	65
5.1	Modernisme, traditionalisme en regionalisme.....	65
5.1.1	Modernisme.....	67
5.1.2	Traditionalisme en regionalisme	71
5.1.3	Conclusie.....	80
5.2	Heeft de wederopbouw de modelhoeve kunnen realiseren?.....	82
5.2.1	Modernisering?.....	83
5.2.2	De traditionalistische en regionalistische stijlkenmerken in de hoeves	100
6.	Besluit.....	133
7.	Bibliografie.....	142
7.1	Bronnen	142
7.2	Werken.....	143
7.3	Websites.....	148

Lijst met afkortingen

ARA	Algemeen Rijksarchief Brussel
DVG	Dienst der Verwoeste Gewesten
ETRD	Exploitation des Transports des Régions Dévastées
HKC	Hoog Koninklijk Commissaris
KADOC	Katholiek Documentatie- en Onderzoekscentrum voor Religie, Cultuur en Samenleving
KAF	Koning Albert Fonds
KCML	Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen
NCVLL	Nationale Commissie voor de Verfraaiing van het Landleven
NMGWW	Nationale Maatschappij voor Goedkope Woningen en Woonvertrekken
RIBA	Royal Institute of British Architects
ROS	Rechtbanken van Oorlogsschade

Voorwoord

“Never give up. There is no such thing as an ending. Just a new beginning.”

Hoewel een masterproef niet te vergelijken valt met het einde van zoveel gewoonten en zekerheden door een oorlog, is het wel het einde van mijn studie en het begin van zelfstandig *geschiedenis schrijven*. Met deze masterproef heb ik de kans gegrepen om twee van mijn grootste passies te combineren: geschiedenis en architectuur. Toch was het een werk van vallen en opstaan. Dit werk zou echter niet gelukt zijn zonder de steun van een aantal personen, waaraan ik dan ook een woord van dank verschuldigd ben.

In de eerste plaats wil ik mijn promotor, professor Yves Segers, bedanken voor het begeleiden van mijn masterproef. Hij heeft mij niet alleen vol enthousiasme ingeleid in het onderwerp en goede oplossingen geboden op mijn vragen, maar gaf me door zijn optimisme het vertrouwen dat ik nodig had om dit onderzoek tot een goed einde te brengen. Daarnaast wil ik Dries Claeys, doctoraatstudent aan het Interfacultair Centrum Agrarische Geschiedenis, bedanken voor de vele aanwijzingen en suggesties, vooral voor het opstarten van mijn onderzoek en het vormen van mijn onderzoeksvraag.

Bovendien wil ik mijn appreciatie uiten voor het vele werk dat de mensen van het Algemeen Rijksarchief Brussel gestoken hebben in het verzamelen van de nodige bronnen. Om diezelfde reden wil ik ook het archief van Heuvelland bedanken, in het bijzonder meneer Koen Baert voor de nuttige publicaties die hij me heeft aangeraden en de vele tips die hij me heeft gegeven. Ook de werknemers van de bibliotheek en het archief van Ieper wil ik bedanken voor hun professionele hulp.

Verder wil ik mijn familie en vrienden bedanken, en bij uitstek mijn ouders en zus, wier steun en interesse één van mijn grootste drijfveren vormden. Hun trots en geloof in mij zorgde ervoor dat ik altijd gemotiveerd bleef. Verder zorgden Tatjana de Loecker en Diane Staelens, als lotgenoten waarmee ik dezelfde *ups-and-downs* van een masterproef ervaarde, maar vooral als vriendinnen, ervoor dat ik nooit het gevoel had dat ik er alleen voor stond. Daarnaast ben ik veel dank verschuldigd aan Raoul Grothauzen die mijn grootste steun en toeverlaat was.

Tot slot verdient mijn beste vriend Winand van Meerbeek mijn grootste woord van dank, omdat ik altijd op zijn steun en vertrouwen kan rekenen. Bovendien kon ik op ieder moment bij hem terecht voor vragen. Zijn vele spontane tips, naleeswerk, opmerkingen en taalsuggesties zorgden ervoor dat ik mijn thesis kon perfectioneren.

“Wij zijn erdoor gereden meer dan eens met een trein die vooruitschoof, traag en onzeker als een gids op een ijsberg, van de Franschen kant tot aan den Vlaamschen kant van het front, en overal was ’t één en gruwelijk het zelfde: een grijzen van de nakende woestheid, brandpuin, boomstompen, loopgraven, houwitzers, stekeldraad, wapens, kanonschachten, een aarde als door stuip op stuip gewoeld en daarboven de eenzame vlucht der zwarte raven. De steden, of wat er nog van bestond, lagen daar alsof ze in een zak geschommeld waren en dan weer uitgeschud. De dorpen waren eenvoudig weg, niets meer bestond ervan dan een puinhoop wat hoger dan een ander.”

Hendrik Brutsaert, Toegevoegd Hoog
Commissaris van het *Koning Albertfonds*
over de Verwoeste Gewesten, 1923.¹

1. Inleiding

1.1 Een verwoest land wederopbouwen

Net voor de Eerste Wereldoorlog was de Westhoek, ondanks de verre gaande ontbossing, een oase van groen met tal van bossen, boomgaarden, bomenrijen en hagen. Na de oorlog oogden de velden echter rampzalig met vele granaatputten, mijnkraters, oorlogsschroot, stapels onontpofte munitie, loopgraven, bunkers en smalspoorlijnen.² De grond was bovendien gekloofd, gescheurd en overwoekerd door distels en ander onkruid.³ In 1926 trachtte Georges De Leener, econoom aan de Université libre de Bruxelles, de landbouwschade ten gevolge van de Eerste Wereldoorlog te berekenen. De opeisingen van vee, de bodemverwoesting, het verlies van landbouwwerktuigen en de schade aan boerderijen, schuren en landbouwexploitaties, hadden naar zijn schatting ongeveer één miljard Belgische frank gekost. Dit was ongeveer een

¹ L. HORTENSIUS, *Burgers, boeren. Hun goed, hun vee. De Frontstreek na 1914 – 1918*, Gent, 1989, 20 – 21.

² Een smalspoor is een spoorweg die een spoorwijdte heeft kleiner dan 1435 millimeter. In deze context slaat de term echter voornamelijk op de smalsporen of *decauville spoorlijnen* aangelegd door het leger tijdens de Eerste Wereldoorlog. Hun primaire functie was van logistieke aard.

³ D. DENDOOVEN, ‘Het terrein effenen. Aanleg, infrastructuur en landbeheer’, in J. CORNILLY e.a., *Bouwen aan de wederopbouw, 1914/2050: Architectuur in de Westhoek*, Ieper, 2009, 100.

twintigste van de totale oorlogsschade.⁴ Raphaël Verwilghen, Hoog Koninklijk Commissaris van de Bouwdienst van de *Dienst der Verwoeste Gewesten*, beweerde dat de oorlog 81.179 hectare aan landbouwgrond verwoest achterliet. Het getal van Léon Boereboom, minister van Landbouw, leunde dan weer tegen de 126.000 hectare. Het eigenlijke cijfer zal hier tussenin liggen en is bovendien afhankelijk van welke graad van vernieling als ‘verwoest’ wordt gezien. Daarbij zou Boereboom zijn schatting mogelijk overdreven hebben om de verwezenlijkingen van het ministerie van Landbouw en Openbare Werken extra in de verf te zetten.⁵

Als gewezen vuurlinie deelde de Westhoek het meest in de klappen - alleen al in de arrondissementen Ieper en Diksmuide was het gehele landbouwareaal van 62.000 hectaren volledig verwoest.⁶ De frontstreek had na de oorlog dan ook de grootste problemen in verband met de bodemgesteldheid, de akkergewassen en het landbouwkapitaal. De bodems waren verwoest en uitgeput. Hoewel sommige gronden vier jaar gedwongen braak lagen, waardoor op sommige plaatsen een vruchtbare humuslaag was ontstaan, zagen de meeste akkers tijdens de oorlog geen meststoffen. Daarnaast stonden de oevers van de IJzer vanaf de inundatie van oktober 1914 onder zout water. Elders in de frontstreek zat de grond niet alleen vol puin – op sommige plaatsen werd tot vijfduizend kilo aan oorlogsschroot per hectare naar boven gehaald – maar door de jarenlange artilleriebeschietingen waren ook sloten en afwateringskanalen van de kaart geveegd, samen met de landbouwwegen en afrasteringen. Zo was in Ieper de gehele kleisliblaag verdwenen.⁷

De verwoesting was op sommige plekken zodanig groot dat sommigen, zoals de *Belgische Vereniging van Bosbouwkundigen*, niet meer geloofden in de mogelijkheid van herstel van de Westhoek en daarom voorstelden het gehele gebied te bebossen. Deze plannen werden echter vooral gedwarsboemd door het dynamisme van de mensen zelf, die met een ongeziene ijver gronden weer in gebruik namen. Vrijwel overal werd het oude patroon van het landschap zoveel

⁴ B. DEMASURE, *Boter bij de vis. Landbouw en voeding tijdens de Eerste Wereldoorlog*, Leuven, 2014, 184.; En HORTENSIUS, 119.: Hortensius berekende dat de wederopbouw een totaal kost van 20,7 miljard Belgische frank bedroeg. Hiervan is 2,8 miljard terugbetaald door Duitsland in Goudfranken.

⁵ J.-M. BAILLIEUL, *Problematiek omtrent de wederopbouw van België na de Eerste Wereldoorlog: casus Ieper en omgeving (1918-1928)*, Gent, 1976, 5 – 11; En HORTENSIUS, *Burgers, boeren*, 23 – 26.

⁶ B. DEMASURE, *Boeren, boter en bezetters*, Leuven, 2013, 21. En S. DE CAIGNY, ‘Tussen filantropie en macht. In de bras voor de belangen van de achterban’, in J. CORNILLY e.a. eds., *Bouwen aan de wederopbouw 1914/2050: Architectuur in de Westhoek*, Ieper, 2009, 149.

⁷ DEMASURE, *Boter bij de vis*, 185. En HORTENSIUS, 26 en 78.

mogelijk hersteld. Er was enkel nog plaats op terreinen die nog niet ingenomen waren door of bruikbaar waren voor de landbouw. In tegenstelling tot Frankrijk met haar *zone rouge* is de Belgische wederopbouw dus voltooid met nagenoeg nergens herstelde bossen, op de staatsbossen in Houthulst en Zonnebeke na.⁸

Hiernaast gingen er stemmen op de hele Westhoek niet herop te bouwen, maar de verwoesting te bewaren als monument en herinnering aan de wereldoorlog. Ook dit plan is nooit gerealiseerd door het ijverige werk van de teruggekeerden.⁹ Aanvankelijk gebeurde het eerste puinruimen door Duitse krijgsgevangenen, en werd vooral in de lente van 1919 overgenomen door de eerst aangekomen bewoners. In de zomer en herfst ging het initiatief over naar de gemeentebesturen, die vaak tientallen werklieden aanstelden. Naast het puinruimen zorgden ze dat gronden voorbereid waren voor noodwoningen. Hierna herstelden ze de belangrijkste wegen. De grootschalige opruimingswerken en het herstel van de hoofdwegen werd toegewezen aan grote aannemers, maar ook aan werklieden uit het West-Vlaamse binnenland. Goede verkeerslijnen waren namelijk essentieel om aan de wederopbouw te kunnen beginnen.¹⁰

Tot oktober of november 1919 hielden Britse, Franse en Belgische soldaten zich bezig met het recupereren of onschadelijk maken van onontpofte munitie. Hierna startte de georganiseerde opruiming door de Belgische overheid.¹¹ Bij het effenen vulden ze de putten met al het puin en onbruikbaar materiaal dat gevonden kon worden. Te grote kraters werden niet dichtgegooid, maar enkel overdekt met lange planken met een laagje aarde op. Daarbij werd de overige oorlogsrommel tactisch gerecupereerd: ijzeren golfplaten waren handig voor de eerste barakken en nadien voor hokken en stallen. Prikkeldraad en frontstaken werden gebruikt voor het afzetten van weiden. Frontpikhouwelen, bajonetten, helmen en dergelijke werden aangewend als gereedschap.¹²

Tussen 1920 en 1921 kwamen dagelijks ongeveer dertigduizend werklieden uit het binnenland naar de Westhoek om te helpen met het nivelleren van de gronden. De problemen werden pas echter helemaal bezworen dankzij de *diepgronders*. Dit waren seizoenarbeiders die

⁸ DENDOOVEN, 'Het terrein effenen', 83 en 101.; En D. DENDOOVEN, 'De wederopbouw', in P. CHIELENS e.a. eds., *De laatste getuigen*, Tielt, 2006, 97 - 98.

⁹ HORTENSIUS, *Burgers, boeren*, 23.

¹⁰ K. BAERT, 'Wonen in de verwoesting. Omstandigheden en getuigen.', in J. CORNILLY e.a. eds., *Bouwen aan de wederopbouw, 1914/2050: Architectuur in de Westhoek*, Ieper, 2009, 35 – 36.; En DENDOOVEN, 'Het terrein effenen', 98.

¹¹ HORTENSIUS, 69 – 70.

¹² BAERT, 'Wonen in de verwoesting', 35 – 36.

de velden opnieuw omspitten op zoek naar oorlogsbuit, waardoor de putten stilaan genivelleerd werden en betere teelaarde naar boven kwam. Na de opruimingswerken volgden pas de eigenlijke bouwwerken, waardoor meer volk naar de Westhoek trok. De werken waren immers interessant voor bouwlieden en aannemers, maar ook de vroegere inwoners durfden stilaan huiswaarts te keren.¹³ In enkele jaren tijd werd 80.000 hectare grond effen gemaakt en twintig kilometer aan beken zuiver gemaakt en heraangelegd.¹⁴ Het opnieuw vruchtbaar maken van gronden die tijdens de oorlog onder water gezet waren, was een volgende belangrijke stap in het herstel. De provinciale overheid gaf een openbare aanbesteding uit voor het graven van afvoerkanalen, zodat het zeezoutwater weg kon trekken. Hierop werden er proefvelden aangelegd met kalkbemesting. De volgende oogst leverde behoorlijk positieve resultaten op en het vooroorlogse niveau werd vrij snel bereikt.¹⁵

1.2 Historiografie

Hoewel de wederopbouw van de Westhoek dus voor een ongeziene schaal van financiële transacties en bouwactiviteiten zorgde, schonk de historiografie van de Eerste Wereldoorlog het fenomeen maar weinig aandacht.¹⁶ Volgens Marcel Smets, architect en redacteur van één van de basiswerken over de wederopbouw, *Resurgam*, was dit het gevolg van de dominantie van het modernisme. Deze stroming zag de wederopbouw die grotendeels traditioneel gebeurd was, als een gemiste kans waardoor ze haar doodzweeg in de literatuur. Wanneer de eeuwherdenking naderde en nieuwe bronnen ter beschikking kwamen, ontstond een hernieuwde academische interesse voor de *Groote Oorlog* en bijgevolg de wederopbouw.¹⁷ Verder zorgde de *cultural turn* vanaf de jaren tachtig voor meer aandacht van sociale wetenschappers. Volgens Jay Winter en Antoine Prost, twee prominente schrijvers over de Eerste Wereldoorlog, vond een *shift* plaats van militaire en diplomatieke geschiedenis, geschreven reeds tijdens de oorlog, naar geschiedenis waarin de ‘gewone man’ centraal stond in de jaren zestig, naar het socio-

¹³ BAERT, 35 – 36.; En DENDOOVEN, ‘Het terrein effenen’, 101 – 104.

¹⁴ I. BERTELS, ‘De uitvoerders op het terrein. Een braakliggend onderzoeksdomein’, in J. CORNILLY e.a., *Bouwen aan de Wederopbouw, 1914/1950: Architectuur in de Westhoek*, Ieper, 2009, 182.

¹⁵ DENDOOVEN, ‘Het terrein effenen’, 104.; En HORTENSIUS, *Burgers, boeren*, 77.

¹⁶ D. CLAEYS, *Restoring the Countryside in Belgium and France after the First World War: a historiographical essay*, Onuitgegeven historiografie ICAG, KULeuven, 2015, 1.

¹⁷ M. SMETS, ‘Inleiding; De wederopbouw als onderzoeksopgave’, in M. SMETS ed., *Resurgam. De Belgische wederopbouw na 1914*, Brussel, 1985, 10.

cultureel schrijven in de jaren negentig. Hierbij worden microgeschiedenis, mentaliteitsgeschiedenis en subjectieve ervaringen aan belang.¹⁸

De historiografie van de wederopbouw kan grofweg in drie groepen onderverdeeld worden. Naast een eerste verzameling grote overzichtswerken, bestaat een tweede groep uit publicaties die de rol van publieke en private actoren in de wederopbouw behandelen. Deze auteurs willen voornamelijk de effectiviteit van de overheidsmaatregelen toetsen. Ten derde kan de wederopbouw ook architecturaal benaderd worden. Zij bestuderen welke bouwstijlen gehanteerd zijn bij het herstel van onroerend goed. Deze werken onderzoeken vooral de *reconstruction à l'identique*. Hiertoe behoren ook architecten en kunsthistorici die de wederopbouw van rurale architectuur onderzoeken. Hoewel het herstel van de landbouw in België bij deze drie groepen overal wel aan bod komt, is er slechts weinig expliciet onderzoek naar gebeurd. Wanneer we kijken naar mijn onderzoeksveld van de wederopbouw van hoeves, is het duidelijk dat dit onderwerp over het hoofd wordt gezien. De volgende bespreking van de belangrijkste werken illustreert dit.

De eigentijdse literatuur biedt weinig relevante publicaties; toch kunnen enkele werken uit de periode van de wederopbouw als inleiding functioneren. Toen de wederopbouw in 1925 stilaan op haar einde liep, stelde Emile Cammaerts zijn paper 'The Reconstruction of Belgian Towns' voor aan de Britse *Royal Society of Arts*. De organisatie benoemde hem tot voorzitter van de Anglo-Belgische Unie en loofde hem als een grote Europese bekendheid die zeer populaire kritische werken over de Belgische geest schreef. Cammaerts' bijdrage is een eerste bondig overzicht van de vorderingen van de wederopbouw in 1925, en een evaluatie van de verwezenlijkingen. Zijn beoordeling lijkt echter eerder een lofzang: volgens hem was de Belgische wederopbouw zeer vlot verlopen, als gevolg van de efficiëntie van de Belgische burger en overheid. Cammaerts vindt dat beiden geslaagd zijn in het vervullen van de algemene wens om de laatste sporen van de oorlog uit te vegen. Hij hemelt de pittoreske wederopbouw en de terugkeer naar renaissance-elementen in de wederopbouwarchitectuur op en prijst de kunde van de architecten en het beleid. Over het herstel van woningen evalueert hij zelfs de barakken van het *Koning Albertfonds* positief. Enkele maanden leven in de slechte

¹⁸ J. WINTER en A. PROST, *The Great War in History: Debates and Controversies, 1914 to the Present*, Cambridge, 2005.; En CLAEYS, 1.

omstandigheden van deze noodwoningen woog volgens hem op tegen wat de geteisterden terugkregen: heropgebouwde huizen die meer solide en comfortabel waren dan die van voor de oorlog. Hoewel deze publicatie als een inleiding kan functioneren, is het duidelijk dat ze voor een onderzoek naar het verloop van de wederopbouw te positief van aard is.¹⁹

Pas in 1985 verscheen het eerste grote overzichtswerk van de Belgische wederopbouw na de Eerste Wereldoorlog, namelijk de bundel *Resurgam* onder redactie van Marcel Smets. Dit absolute basiswerk behandelt de wederopbouwproblematiek zeer uitgebreid en geeft als eerste een overzicht van de theorievorming en de beleidspraktijk. Zo bespreekt het de voorbereidingen van de wederopbouw vanuit het buitenland en de Belgische bijdrage in de stromingen en denkbeelden die verantwoordelijk waren voor de ontwikkeling van de stedenbouw. De stedenbouwkundige aanpak en de bijdrage van de *Koninklijke Commissie van Monumenten en Landschappen (KCML)* en de *Vereniging van Belgische Steden en Gemeenten* komen aan bod, waarbij de restauratiepolitiek afgeschilderd wordt als een prestigeslag tussen deze twee instellingen. Verder behandelt het verzamelwerk de architecturale vormtaal, de stedenbouwkundige prijsvragen en de voorlopige huisvesting en tuinvijken, waarbij er gewezen wordt op het falen van het *Koning Albert Fonds (KAF)* en op de factoren die zorgden voor de grote woningnood in de jaren twintig.²⁰

Het belangrijkste werk voor studie naar de wederopbouw is *Bouwen aan de wederopbouw 1914/2050: Architectuur in de Westhoek* uit 2009 van *Erfgoedcel CO7*. Via thematisch uiteenlopende bijdragen trachten de auteurs de vraag op te lossen hoe de wederopbouwarchitectuur de ééneentwintigste eeuw kan binnengeloodst worden zonder het waardevolle karakter teniet te doen en het unieke streekkarakter te vernietigen. Centraal in deze bundel staan de mensen die de wederopbouw gestalte gaven. De afzonderlijke bijdragen zullen later aan bod komen.²¹ Ten slotte is het project *Het Gekwetste Gewest van het Centrum Vlaamse Architectuurarchieven* ook significant voor de historiografie. Hun archiefonderzoek resulteerde in een website die aan de hand van 154 veel voorkomende stukken de inhoud en samenhang van het gemeentelijk wederopbouwarchief duidt. Deze stukken worden gekoppeld aan de

¹⁹ E. CAMMAERTS, 'The Reconstruction of Belgian Towns', *Journal of Royal Society of Arts*, 1925, 538 – 548.

²⁰ M. SMETS ed., *Resurgam. De Belgische wederopbouw na 1914*, Brussel, 1985.

²¹ J. CORNILLY, e.a. reds., *Bouwen aan de wederopbouw 1914/2050: Architectuur in de Westhoek*, Ieper, 2009.

betrokken actoren en de toenmalige wetgeving, wat een duidelijk beeld van de ontstaanscontext schetst.²²

Vooraf historici en andere sociale wetenschappers onderzochten de rol van de verschillende publieke en private actoren in de wederopbouw. Reeds kort na de ontbinding van de *Dienst der Verwoeste Gewesten (DVG)* in 1926 schreef Ernest Mahaim, rechtsgeleerde, socioloog en politicus, een historisch overzicht waarin hij diverse aspecten van de dan haast volledig voltooide wederopbouw belicht. In het werk bespreekt hij de initiatieven van de overheid en private individuen. Hij concludeerde dat de inmenging van de regering in de wederopbouw het hele proces versneld heeft, maar dat niet over het hoofd gezien mag worden dat individuen het grootste werk verricht hebben.²³ Latere onderzoekers belichten echter meer de effecten van het overheidsbeleid op de efficiëntie van het naoorlogse restauratieproces, waarbij vooral de *DVG* belangrijk was. Zo schrijft Lambertus Hortensius in 1989 over de heropbouw van de Belgische landbouw, waarbij hij voornamelijk het *KAF* en de Belgische Minister van Binnenlandse Zaken Jules Renkin bekritiseert. Het fonds was volgens hem volledig in haar opzet van onderdak bieden gefaald, terwijl de minister een te grote invloed zou uitgeoefend en vrijheden zou beknot hebben. Slechts de centralisatie in het ministerie van Economische Zaken in december 1920 stopte volgens hem het totale gebrek aan coördinatie van de verschillende diensten. Hoewel Hortensius, naar eigen zeggen, wilde onderzoeken hoe burgers en boeren de wederopbouw beleefden en hoe het herstel en schadeloosstelling voor de gewone man in de praktijk verliep, geeft hij maar weinig aandacht aan particulieren. Zijn werk geeft echter een zeer helder overzicht van de verschillende initiatieven die voor de wederopbouw genomen zijn.²⁴

In 2002 zet Sven Cernel de kritische visie van Hortensius verder in zijn werk over de wederopbouw van Neuve-Eglise, ten zuiden van Ieper. Volgens hem is het ‘knoeiwerk’ van het *KAF* een gevolg van de politieke instabiliteit en het ontbreken van een *Office des Régions Dévastées* in België. Daarbij zou de voorlopige en permanente woningbouw gefaald hebben

²² ‘Het Gekwetste Gewest’, (www.wederopbouw.be); En J. CORNILLY, S. DE CAIGNY en K. VANDERMALIERE, ‘Een toekomst voor de wederopbouw. Naar een actuele omgang met de geschiedenis’, in J. CORNILLY e.a., *Bouwen aan de wederopbouw 1914/2050: Architectuur in de Westhoek* Ieper, 2009, 13.

²³ E. MAHAIM, *La Belgique restaurée*, Brussel, 1926.; ‘Beknopte bibliografie’, in J. CORNILLY e. a. reds., *Bouwen aan wederopbouw 1914/2050. Architectuur in de Westhoek*, Ieper, 2009, 210 – 211.; En B. S. ROWNTREE, Bespreking van E. MAHAIM, in *La Belgique restaurée*, Brussel, 1926, in *The Economic Journal*, 37 (1927), 443 – 445.

²⁴ L. HORTENSIUS, *Burgers, boeren. Hun goed, hun vee. De frontstreek na 1914 – 1918*, Gent, 1989.

doordat de staat de financiële en organisatorische kosten onderschat heeft. Net zoals Hortensius besteedt hij onvoldoende aandacht aan het privé-initiatief.²⁵

Andere werken behandelen de discordante relaties tussen de overheidsdiensten en geteisterden. In ‘Problematiek omtrent de wederopbouw van België na de Eerste Wereldoorlog’ uit 1976 wil Jean-Marie Baillieul de wederopbouw van Ieper en omstreken koppelen aan de hele Westhoek. Hierbij heeft hij vooral oog voor de *DVG*, de *Dienst voor het Landbouwherstel* en de lokale coöperatieven. Hij bespreekt naast de algemene moeilijkheden van de wederopbouw ook de reactie van de bevolking en is zo de eerste die volledige aandacht schenkt aan individuen.²⁶

Ook de verschillende bijdrages uit de reeds besproken bundel *Bouwen aan de wederopbouw* besteden veel aandacht aan de rol van de verschillende actoren in de wederopbouw. Waar de meeste auteurs voornamelijk over de overheidsinitiatieven spreken, schetst Koen Baert aan de hand van getuigenissen juist het wonen van de gewone man in de verwoesting. Zij die terugkeerden naar de Westhoek, wachtten immers niet op de voorlopige woningen aangeboden door de staat en bouwden hun eigen schuilplaatsen met al het vindbare materiaal. Ook Jeroen Cornilly en Chris Vandewalle trachten verder te kijken dan de invloed van de staat en schetsen de rol van tussenpersoon die de lokale bestuurders speelden tussen bewoners en hogere overheden.²⁷ Daarnaast participeerden volgens Sofie De Caigny ook maatschappelijke organisaties actief in het herstel van het platteland. De *Belgische Boerenbond* had zo een *Dienst voor Herstel van West-Vlaanderen*, die lokale boeren adviseerde en hielp met het herstel van boerderijen en land. Ze bood voordelen aan haar leden en had zelfs een eigen *Bouwdienst*.²⁸ Deze groepen bleken zeer sterk te staan, en toch is het onderzoek naar deze private instellingen vrijwel onbestaand. Leen van Molle schijnt kort een licht op de werking van de Boerenbond tijdens het interbellum in *Ieder voor allen. De Belgische Boerenbond. 1890*

²⁵ S. CARNEL, *La reconstruction des régions dévastées après la première guerre mondiale: le cas de Neuve-Eglise*, Brussel, 2002.

²⁶ J.-M. BAILLIEUL, *Problematiek omtrent de wederopbouw van België na de Eerste Wereldoorlog: casus Ieper en omgeving (1918 – 1929)*, Gent, 1976; En CLAEYS, 2 – 4.

²⁷ BAERT, ‘Wonen in de verwoesting. Omstandigheden en getuigen’, 18 en 38.; En CORNILLY en VANDEWALLE, ‘Onzichtbare pleitbezorgers’, 51 – 73.

²⁸ Het hoofd van deze dienst heeft een zeer nuttige bron voor onderzoek naar deze instelling uitgegeven: M. GILOT, *Onze werking in Verwoest Vlaanderen. Beknopt overzicht der werkzaamheden van onzen ‘Dienst voor herstel van West-Vlaanderen’ (Bureel Roeselare)*, Roeselare, 1921.; En L. VAN MOLLE, *Ieder voor Allen. De Belgische Boerenbond 1890 – 1990*, Leuven, 1990, 152 – 156.

– 1990 uit 1990.²⁹ De Caigny is de eerste specifiek de sociale organisaties tracht te behandelen en concludeert in haar bijdrage dat ook de *Nationale Commissie ter Verfraaiing van het Landleven* traditionalistische bouwprincipes uitdroeg. Net zoals de *Société Centrale d'Architecture de Belgique* promootte de commissie een moderne constructie met een traditioneel uitzicht, maar had ze uiteindelijk weinig invloed op de bouwactiviteiten.³⁰ Ook Cornilly's tweede onderzoek in de bundel wijst erop dat de eigenaars liever zelf de heropbouw voltooiden en zelden werkten met architecten of deze zelfs wantrouwden.³¹ Hun bijdragen maken duidelijk welke actoren invloed hadden. Ondanks de bijdrage van de lokale bestuurders en maatschappelijke organisaties mag niet vergeten worden dat de wederopbouw grotendeels door particulieren gebeurde.

Verder benaderen vooral kunsthistorici de wederopbouw architecturaal. Maertens presenteerde in 1935 voor een vergadering van de *Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen (KCML)* een comparatief overzicht, waarin hij vooral de werking van de Commissie bespreekt. Daarom ligt de nadruk van het werk op de wederopbouw van monumenten. Dit moest gebeuren op basis van advies van het *KCML*, en Maertens bespreekt de drie voornaamste richtlijnen waarnaar deze handelde: ten eerste konden monumenten volledig naar de vooroorlogse vorm met dezelfde materialen en hetzelfde uitzicht heropgebouwd worden. Dit was vooral wenselijk wanneer het gebouw oud was en belangrijke artistieke of historische kenmerken bezat. Ten tweede adviseerde het *KCML* ook het heropbouwen in een oudere bouwstijl (voornamelijk renaissance) dan de stijl die het vooroorlogse gebouw had. Dit was het geval wanneer het vernielde monument geen grote kunstwaarde had. Deze wederopbouw was vaak in functie van het creëren van harmonie met de rest van de dorps- of stadskern en onderstreepte de trots op het Belgische verleden. Ten slotte mochten in sommige gevallen ook nieuwere bouwkundige vormen aangewend worden. Zo konden herstelde gebouwen modern versierd worden of in functie van efficiëntie een moderne indeling of andere aanpassingen krijgen. Soms werden openbare gebouwen volledig modern opgebouwd; de kerk van Zonnebeke en het gerechtshof van Dendermonde zijn hiervan voorbeelden. Maertens sluit zijn voordracht af met het prijzen van de werking van de

²⁹ VAN MOLLE, *Ieder voor allen. De Belgische Boerenbond*, 151 – 156.

³⁰ DE CAIGNY, 'Tussen filantropie en macht', 149 – 170.

³¹ CORNILLY, 'Gevraagd: Architecten. Kiezen tussen alternatieven', 117 – 141.; En CLAEYS, 5 – 7.

Commissie. Naar zijn mening heeft zij met haar adviezen ervoor gezorgd dat België haar identiteit behouden heeft.³²

Jean-Marie de Busscher schreef in 1983 de eerste hedendaagse publicatie over de heropbouw. Hij hanteert daarbij een transnationaal perspectief door naast België ook Frankrijk te bespreken. Met zijn onderzoek wil hij het burgerlijk engagement in het herstel onderlijnen en tegelijkertijd de tijdsgeest proberen te vangen. Zo stelt de Busscher dat de wederopbouwarchitectuur de bredere sociale evoluties van die periode weerspiegelt, en daarom onderzoekt hij vooral de *reconstruction à l'identique*. Volgens hem kopieerde de wederopbouw de vooroorlogse gebouwen niet – dit was onmogelijk en ook ongewenst – maar paste ze deze juist aan naar een nieuwere en betere esthetiek, comfort en efficiëntie. Via regionalistische verlangens naar vooroorlogse taferelen werd de oorlogsgruwel vergeten; bijgevolg stelt De Busscher dat emotionele argumenten het debat tussen modernisme en regionalisme bepaalden. Deze stelling kan makkelijk gestaafd worden met de besproken literatuur uit de wederopbouwperiode. Het feit dat zowel Cammaerts, als Mahaim en Maertens de wederopbouw naar vooroorlogs voorbeeld prijzen, bewijst dat zij kind waren van de tijdsgeest van *reconstruction à l'identique*.³³ Bovendien bewijst de inspanning voor de *Mission Dhuicque* hoe belangrijk het vooroorlogse patrimonium voor België was. Om dit te bewaren startte deze missie reeds tijdens de oorlog de inventarisatie van het Belgische erfgoed. In 1985 schreven Herman Stynen, Georges Charlier en An Beullens een werk dat geheel gewijd is aan deze inventarisatie en het verwoeste patrimonium in het niet-bezette deel van België.³⁴

Ten slotte behandelen architecten en kunsthistorici de heropbouw van rurale architectuur. De verwoesting creëerde een unieke mogelijkheid voor architecten en planners om modeldorpen- en -boerderijen te ontwikkelen. Deze onderzoekers stellen bijgevolg twee vragen: hoe zijn woningen en hoeves gereconstrueerd na de oorlog en waarom op deze manier? Hoeves worden in deze publicaties echter vaak genegeerd ten voordele van monumentale gebouwen zoals kerken, gemeentehuizen en andere herkenningspunten. Hoewel historische geografen een ideologische verklaring zoeken achter het regionalisme van de

³² F. MAERTENS, 'De Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen en de heropbouw in de gewesten door de oorlog 1914 – 1918 verwoest', in *Bulletin de la Commission Royale d'Art et d'Archéologie*, 1935, 441 – 451.; En SMETS, 'Inleiding', 9.

³³ J.-M. DE BUSSCHER, *L'architecture de dommages de guerre: aspects de la reconstruction des régions dévastées de la première guerre mondiale*, Brussel, 4 – 7. ; En CLAEYS, 11.

³⁴ H. STYNEN, G. CHARLIER en A. BEULLEN, *Het verwoeste gewest 15/18*, Brugge, 1985.

wederopbouwarchitectuur, bouwden de boeren meestal zelf hun hoeve weer op zonder al te veel rekening te houden met het esthetische debat.³⁵

1.3 Onderzoeksvragen en bronnenbespreking

De grote overzichtswerken en de publicaties die handelen over de rol van publieke en private actoren in de wederopbouw, vormen de basis voor elk onderzoek over het Belgische herstel. Hoewel het zwaarst getroffen gebied van België, de Westhoek, voornamelijk agrarisch van aard was en is, heeft de wederopbouw van hoeves in deze literatuur geen plaats gekregen. Zelfs het landbouwherstel *an sich* krijgt maar weinig aandacht. Ook in de werken omtrent de wederopbouwarchitectuur keren boerderijen zelden terug. Hun herstel wordt altijd besproken in de context van het regionalistische debat, maar geen enkele publicatie is volledig aan dit thema gewijd.³⁶ Dit maakt een onderzoek naar de specifieke wederopbouw van hoeves naast relevant, ook vernieuwend. Deze studie wil daarom de wederopbouw van hoeves door de *DVG* vanuit twee invalshoeken benaderen. Ten eerste wil dit onderzoek specifiek bekijken hoe de wederopbouw van hoeves verliep. Dit luik is bijgevolg eerder kwantitatief van aard. Ten tweede wil ik onderzoeken of de architecturale vormen en indeling van de hoeves beantwoordt aan de heersende debatten omtrent de wederopbouw van hoeves. Specifiek betekent dit dat ik de wederopbouwhoeves ga toetsen aan de ideeën van de modernisten, traditionalisten en regionalisten.

In het kwantitatieve luik tracht ik ten eerste in kaart te brengen wanneer de wederopbouw van hoeves plaatsvond en hoeveel tijd de verschillende procedures in deze wederopbouw in beslag namen. Ten tweede belicht ik de verschillende actoren in de wederopbouw, zoals de eigenaar, de pachter, de architect en ondernemer. Ten slotte wil ik ook de kostprijs van de hoeves onderzoeken. In het kwalitatieve luik kijk ik specifiek naar de manier waarop hoeves werden heropgebouwd. Zo sluit dit onderdeel aan bij de discussie rond traditionele of moderne heropbouw en onderzoek ik of modernistische of romantische stijlen domineerden, en er gestreefd werd naar het herstel van het vooroorlogs landschap of naar een modernere, gemechaniseerde en gerationaliseerde landbouw.³⁷

³⁵ Deze heropbouw gebeurde wel binnen een kader opgesteld door de gemeentelijke administratie; BUSSCHER, 5 – 7.; J. VAN DEN MOOTER, 'German Reconstruction in Belgium during World War I. A Regionalist Experiment', in L. MEGANCK, L. VAN SANTVOORT en J. DE MAEYER eds., *Regionalism and Modernity. Architecture in Western Europe 1914 – 1940*, Leuven, 2013, 55 – 56 en 60 – 63.; En CLAEYS, 11 – 13.

³⁶ CLAEYS, 13.

³⁷ CORNILLY, 'Gevraagd architecten.', 117 – 125.

Dergelijk onderzoek kan enkel gebeuren op basis van uitgebreide bronnen van de wederopbouw. Deze gebeurde echter via verschillende actoren, die bijgevolg ook diverse bronnen achterlieten. Meer dan 90% van de terugkerende slachtoffers bouwden individueel hun woningen en hoeves weer op.³⁸ Hun achtergebleven bronnen zijn schaars en verdeeld, en niet in kaart gebracht. Ook organisaties zoals de *Boerenbond* speelden een zeer belangrijke rol in de wederopbouw van de landbouw en hoeves. Hun *Landbouwverbond der Verwoeste Streek van West-Vlaanderen* en hun eigen bouwdienst hadden een zeer grote invloed, maar er zijn maar weinig bronnen bewaard. Slechts een paar onbelangrijke stukken zijn terug te vinden in het KADOC in Leuven. De documenten die de overheid daarentegen achterliet, zijn wel grotendeels gearhiveerd.³⁹

Zo inventariseerde het *Centrum voor Stedenbouwkundige Geschiedenis* in 1985 het bijzonder rijke fonds van de *Dienst der Verwoeste Gewesten*.⁴⁰ Deze dienst werd opgericht als coördinerend orgaan voor de wederopbouw en om in te staan voor de toepassing van de *Wet der Aanneming* van april 1919. Haar specifieke werking zal later uitgebreid besproken worden.⁴¹ De dossiers die ze heeft achtergelaten, bestaan vooral uit briefwisseling tussen de verschillende afdelingen van de dienst, de getroffenenen, de architecten en de aannemers. Via drie systemen trachtte de overheid de wederopbouw aan te moedigen: het systeem van de voorlopige woningen of het *Systeem Renkin*, het systeem van de *Heropbouw door de Staat* en het systeem van het *Herstel van Landerijen*. Het *systeem Renkin*, vernoemd naar minister van Binnenlandse Zaken Jules Renkin, moest het tekort aan barakken van het *Koning Albertfonds* opvangen door de bouw van voorlopige woningen te stimuleren. Wanneer beroep werd gedaan op het tweede systeem, *Heropbouw door de Staat*, bouwde de staat het onroerend goed op, mits er werd afgezien van schadevergoeding door de *Rechtbank voor Oorlogsschade* waar getroffenenen recht op hadden. De dossiers van dit systeem bestaan uit aanvraagformulieren, overeenkomsten, lastenkohieren, processen-verbaal van opening van aanbesteding en processen-verbaal van voorlopige en definitieve overname, maar ook bestekken en bouwplannen. Het derde systeem,

³⁸ Dit cijfer is gebaseerd op de twee gemeenten die ik in dit onderzoek ga onderzoeken. De landbouwcijfers van 1895 tonen aan dat in Esen ongeveer 91% en in Kemmel ongeveer 93% van de hoeves door particulieren is heropgebouwd: *Statistique de la Belgique – Recensement general de 1895*, Ministère de l’Agriculture et des Travaux Publics, Brussel, 1899, 316 – 323 en 342 – 355.

³⁹ *Het Gekwetste Gewest*, ‘De Boerenbond’.; En DENDOOVEN, ‘Het terrein effenen’, 101.

⁴⁰ SMETS, *Resurgam*, 13.; En A. NOTEBAERT, C. NEUMANN en W. VANDEN EYNDE, *Inventaris van het archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, Algemeen Rijksarchief, Brussel, 1986.

⁴¹ *Het Gekwetste Gewest*, ‘Dienst der Verwoeste Gewesten’.; En CORNILLY en VANDEWALLE, ‘Onzichtbare pleitbezorgers’, 62.

Herstel van Landerijen, is vergelijkbaar met dat van de *Heropbouw door de Staat*, maar dan voor landbouwbedrijven. De geteisterde moest een bestek indienen bij de gemeente en ontving dan van de gemeenteontvanger een vergoeding waarmee hij zich ertoe verbond zijn hoeve opnieuw bedrijfsklaar te maken. De bewaarde dossiers bestaan dus uit deze bestekken en dezelfde soort bronnen als het tweede systeem. Ook hier werd afstand gedaan van het recht op schadevergoeding bij de rechtbank.⁴²

De uitgebreide informatie in en het grote aantal van de dossiers van de *Dienst* zorgen ervoor dat ze de ideale basis vormen voor een onderzoek naar de wederopbouw van hoeves in de Westhoek. Vooral de volledigheid van de systematisch bewaarde bouw dossiers, die individueel gebundeld zijn, bieden een rijke bron aan materiaal dat niet terug te vinden is in archieven van andere overheidsinstellingen. Toch zijn deze archieven nauwelijks aangewend. De basis van het kwantitatieve luik in dit onderzoek is bijgevolg de analyse en het samenbrengen van deze schat aan informatie. Zo heb ik alle gegevens uit deze dossiers – gaande van aanvraagformulieren, overeenkomsten, lastenkohieren, processen-verbaal en bestekken tot bouwplannen en -tekeningen – verwerkt in een database. Ik vergelijk onder meer de tekeningen en bouwplannen van de hoeves met de verschillende ideeën uit het debat tussen traditionalisme en modernisme. De bouwplannen getuigen namelijk van de uitwerking van de heropbouw in praktijk en kunnen zo getoetst worden aan de theorie uit andere bronnen. Via een discoursanalyse tracht ik de algemene discussie rond bouwstijlen en structuur van hoeves te achterhalen. Hierbij komen dus ook andere bronnen aan bod, zoals de uitgegeven tekeningen van modelhoeves of opiniestukken van de *Commissie ter Verfraaiing van het Landleven*.⁴³ Het feit dat de *Dienst* verplichtte te werken met een architect waar andere instellingen of particulieren dit niet deden, maakt hun dossiers nog meer geschikt voor het onderzoek, aangezien vooral architecten verwickeld waren in het debat tussen traditionalisme, regionalisme en modernisering.⁴⁴

Deze exhaustieve manier van werken vraagt veel tijd en aangezien het archief van de *DVG* te uitgebreid is om alle gemeenten in acht te nemen – alleen al in West-Vlaanderen zijn

⁴² *Het Gekwetste Gewest*, 'Dienst der Verwoeste Gewesten'.

⁴³ DE CAIGNY, 'Tussen filantropie en macht', 162 – 170.

⁴⁴ CORNILLY, 'Gevraagd architecten', 117 – 125.

er 100 gemeenten aangenomen –, is een selectie nodig.⁴⁵ De gemeenten Kimmel en Esen zijn een goede basis voor een vergelijkende analyse.⁴⁶ Kimmel ligt namelijk in het zuiden van de Westhoek, het Heuvelland. Zoals de naam impliceert, is dit gebied heuvelachtig, waardoor het meer een bocagelandschap vormt met schralere gronden en meer bos.⁴⁷ Esen ligt daarentegen in het noorden van de Westhoek tussen de polderstreek en zandleemstreek. Zo is het een plattere grondgebied met een andere landbouweconomie met meer vruchtbare gronden en grotere percelen.⁴⁸ Naast de landbouwaspecten, verschillen de twee gemeenten ook in hun oorlogservaring. De gevechten rond Kimmel waren namelijk heviger dan in Esen, waardoor de omgeving hier meer vernield werd. Ik verwacht dat deze twee aspecten een verschillende invloed hadden op het type boerderijen, op hun architectuur, de verhouding tussen eigenaars en pachters, de kostprijs van de hoeves, enzovoort. Bijgevolg zal dit ook een uitwerking hebben op de manier waarop de hoeves heropgebouwd zijn.⁴⁹

In de dossiers van Esen vinden we 36 hoeves terug. Aangezien de gemeente 427 landbouwbedrijven in 1895 telde, betekent dit dat slechts 9% van de eigenaars na de oorlog de hulp van de *DVG* ingeroepen heeft voor de wederopbouw van hun hoeves. In Kimmel is louter 7% van de hoeves heropgebouwd door de *DVG*. In haar dossiers vinden we 21 hoeves terug, terwijl de gemeente in totaal 312 hoeves telde.⁵⁰ Een overzicht van deze 57 hoeves kan gevonden worden in de bijlagen van dit onderzoek.⁵¹ Hoewel de dossiers van de *DVG* enorm uitgebreid zijn, zijn ze niet altijd volledig. Van de 36 wederopbouwdossiers van Esen, bevatten er 4 namelijk geen bouwplannen. Soms ontbrak ook een deel van de plannen, zo miste het dossier van de hoeve Van Roose de bouwplannen van het woonhuis.⁵² Zo bleven er 31 Esense dossiers over ter analyse van de bouwelementen. In het geval van Kimmel, ontbraken er slechts

⁴⁵ Onder invloed van de wet van 8 april 1919 zijn er in heel België 242 gemeenten aangenomen (waarover later meer), 100 van deze gemeenten lagen in West-Vlaanderen: G. SMETS, 'Les régions dévastées et la réparation des dommages de guerre' in E. MAHEIM, red., *La Belgique restaurée. Étude sociologique*, Brussel, 1926, 71 – 139.

⁴⁶ BRUSSEL, Algemeen Rijksarchief, T 267, *Dossiers van de Dienst der Verwoeste Gewesten. Gemeente Kimmel*; En BRUSSEL, Algemeen Rijksarchief, T 265, *Dossiers van de Dienst der Verwoeste Gewesten. Gemeente Esen*.

⁴⁷ *De Inventaris van het Bouwkundig Erfgoed*, 'Kimmel. Beschrijving'. En E. COSYNS, *Heuvelland*, 'Landschapsbeheerplan Kimmelberg'.

⁴⁸ *De Inventaris van het Bouwkundig Erfgoed*, 'Esen. Beschrijving'.

⁴⁹ *De Inventaris van het Bouwkundig Erfgoed*, 'Esen. Beschrijving' en 'Kimmel. Beschrijving'.

⁵⁰ *Statistique de la Belgique – Recensement general de 1895*, Ministère de l'Agriculture et des Travaux Publics, Brussel, 1899, 316 – 323 en 342 – 355.

⁵¹ Zie: *Bijlagen*, '1.1 Tabellen: Dewederopbouwhoeves van de DVG in Esen en Kimmel', 1.

⁵² BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 7675.

bij 4 van de 21 dossiers bouwplannen. Daarentegen zijn de meeste wederopbouwhoeves tot vandaag bewaard gebleven, hoewel ze vaak zwaar aangepast of gerenoveerd zijn. Toch kunnen basiskenmerken in de meeste gevallen wel herkend worden. Elementen zoals het type baksteen, de vorm van het dak of zelfs sporen van vroegere vensters en deuren, blijven meestal zichtbaar, ondanks renovaties.

De meeste dossiers bevatten echter geen exacte gegevens over hun ligging. Een straatnaam, laat staan -nummer, van de hoeve is dus niet eenvoudig terug te vinden. Wanneer in een dossier naar een straat verwezen werd, was dit vaak een volkse benaming die niet officieel gekend was. Daarbij was dergelijke benaming vaak willekeurig waardoor ze doorheen hetzelfde dossier kon veranderen. Hoe dan ook zorgden de gemeentefusies na de Tweede Wereldoorlog ervoor dat het grootste deel van de oude straatnamen veranderde. Daarom heb ik mij gebaseerd op hun kadastrale gegevens. De kadastrale kaarten van de jaren twintig zijn onbestaand, maar uitgaande van het feit dat eigendomsstructuren vrij stabiel gebleven zijn, heb ik de sectienummers getraceerd op de *Popp-kaarten* uit 1842 – 1879. Dankzij *geopunt.be* kon ik het grootste deel van de huidige adressen van de hoeves achterhalen.⁵³ Dit betekende niet dat ik alle hoeves teruggevonden heb. Ten eerste is een deel in de loop der jaren afgebroken en ten tweede waren sommige kadastrale nummers niet terug te vinden op de *Popp-kaart*. In de bijlagen heb ik een kaart toegevoegd van de teruggevonden hedendaagse hoeves en hun adres.⁵⁴ Zo heb ik 24 van de 36 hoeves uit de Esense dossiers teruggevonden. Helaas waren juist de hoeves uit de dossiers die geen bouwplannen bevatten, afgebroken of onbereikbaar. Bijgevolg baseer ik me voor dit onderdeel van het onderzoek op de plannen van 31 Esense hoeves. In Kemmel heb ik 14 van de 21 hoeves teruggevonden. Hoewel de dossiers van hoeve Goudezeune en hoeve Lemahieu geen bouwplannen bevatten, konden hun architecturale kenmerken afgeleid worden van hun huidige staat. Bijgevolg kon ik dus 19 hoeves van Kemmel in de bouwkundige analyse betrekken.⁵⁵

Hoewel de dossiers van de *DVG* een uitstekende basis voor deze twee luiken bieden, mag niet vergeten worden dat ze slechts één actor behandelen en zodanig niet representatief zijn voor de

⁵³ www.geopunt.be, ‘Historische kaarten: Popp-kaart (1842 – 1879).

⁵⁴ Zie: *Bijlagen*, ‘1.2 Kaart: De adressen van de hoeves vandaag: ESEN (Diksmuide)’ en ‘KEMMEL (Heuvelland)’, 6 – 7.

⁵⁵ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 3823 en 6150. Zie: *Bijlagen*, ‘Afbeelding 1: Hoeve Goudezeune in 2016’, 28.; En ‘Afbeelding 2: Hoeve Lemahieu in 2016’, 29.

gehele wederopbouw van boerderijen. Zoals reeds aangehaald is, werd een groot deel van de heropbouw op eigen initiatief van de getroffen en of door de zeer belangrijke *Boerenbond* gerealiseerd. Het is dus duidelijk dat mijn onderzoek slechts representatief is voor een deel van de bouwactiviteiten, want het gaat enkel om zij die naar de overheid gestapt zijn. Dit ging voornamelijk om de meer vermogende eigenaars die vaak niet in de regio woonden. Dit aspect moet duidelijk in de analyse meegenomen worden.

Om duidelijk te maken in welke historische omstandigheden de hoeves heropgebouwd werden, zal het eerste hoofdstuk van dit onderzoek bestaan uit contextualiseren. Hierin zal ik het onderscheid tussen overheids- en privé-initiatief duidelijk maken, door enerzijds de wetgeving en anderzijds de private initiatieven te bespreken. De agrarische en historische verschillen tussen de gemeenten Kemmel en Esen zullen in het tweede hoofdstuk uiteengezet worden. In het derde hoofdstuk werk ik specifieke omstandigheden van de wederopbouw van hoeves in de Westhoek uit. Ten eerste kijk ik naar de werking van de *DVG* omtrent de hoeves: wanneer werden ze herbouwd en hoelang duurde dit? Ten tweede zoom ik in op de actoren in de wederopbouw: wie waren de architecten, ondernemers, eigenaars en pachters? Ten slotte komt ook de financiële kant van het verhaal aan bod. In het laatste hoofdstuk ik eerst het debat tussen het traditionalisme, regionalisme en modernisme. Dit wil ik ten slotte toetsen aan de praktijk: welke vorm kreeg de wederopbouwhoeve?

2. De staatsinitiatieven in de wederopbouw: het wetgevende kader

Het beleid omtrent de wederopbouw dat de opeenvolgende Belgische regeringen tijdens de periode 1918 – 1926 voerden, bestond uit een lange reeks wetten en reglementen. De afgekondigde maatregelen werden echter herhaaldelijk gewijzigd in een steeds wisselende politiek-institutionele en economisch-financiële context. Door de politieke instabiliteit veranderde de samenstelling van de regering immers voortdurend. Tussen 1918 en 1940 kende België niet minder dan 22 kabinetten en een dertigtal regeringscrises. Het aantreden van een nieuwe regering met een nieuwe bewindsploeg en een nieuwe visie veroorzaakte telkens weer een aanpassing of zelfs radicale verandering van het voordien gevoerde beleid. Hierdoor was er vrijwel geen samenhangende en duurzame overheidsvisie omtrent de wederopbouw, zoals dit hoofdstuk ook zal aantonen.⁵⁶

⁵⁶ E. GERARD, *Politieke geschiedenis van België*, 89.; En NEUMANN, 'De Dienst der Verwoeste Gewesten', 44.

2.1 Starten in de chaos

Reeds tijdens de oorlog nam de regering in ballingschap te Le Havre initiatieven om het wettelijke kader van de toekomstige wederopbouw vorm te geven. Zo verplichtte de *Besluitwet voor de Heropbouw der Vernielde Belgische Gemeenten* van 25 augustus 1915 de gemeenten om te beginnen met het opstellen van een algemeen plan van aanleg. Hierin zou de gemeente de inrichting van verschillende wijken en de richting bepalen. Ook de breedte van de straten werd erin vastgelegd. Verder duidde ze de plaatsing en oppervlakte van pleinen en de inplanting van parken en andere voorzieningen. De meeste gemeenten zouden dit echter nooit realiseren, aangezien de gemeenteraadsleden nog in het buitenland verbleven en daarnaast slechts een beperkte kennis van stedenbouw en ruimtelijke ordening hadden. Hierdoor grepen ze terug naar de vooroorlogse indeling en ontstonden haast geen ‘nieuwe kernen’ in de Westhoek. De ingrepen bleven beperkt tot correcties van een esthetische of verkeerstechnische aard. Zo werden monumenten vaak extra in de verf gezet door ze centraler te plaatsen in een grotere ruimte.⁵⁷

Daarnaast anticipeerde de regering in Le Havre op de woningnood door op 23 september 1916 het *KAF* op te richten. De geteisterden die het eerst terugkeerden kwamen aan in een desolaat gebied en gingen bijgevolg zelf aan de slag. Zo bouwden ze onderkomens in bunkers, schuilplaatsen of legerbarakken, of bricoleerden ze met achtergelaten legermateriaal en puin een zogenaamde *squatterswoning*.⁵⁸ Het *KAF* zou op basis van staatssubsidies en privésteun maatregelen treffen om deze situatie te verbeteren. Op 15 augustus 1917 creëerde het ministerie van Justitie de *Dienst voor Oorlogsschade*. Deze dienst moest klachtenbundels van oorlogsschade groeperen, samenstellen en onderzoeken in functie van de vergoeding waar geteisterden recht op hadden. Het fonds bereidde ook de wetgeving voor in verband met het vaststellen, ramen en herstellen van de vernieling. Op 13 oktober van hetzelfde jaar werd de *Staathuishoudelijke Raad* opgericht. Die controleerde en coördineerde de werking van de verschillende comités en commissies.⁵⁹ Verder ontstond op 25 december 1917 het *ministerie*

⁵⁷ J. CORNILLY en C. VANDEWALLE, ‘Onzichtbare pleitbezorgers. Tussen bewoners en hogere overheden’, in J. CORNILLY e.a. eds., *Bouwen aan de wederopbouw, 1914/1950: Architectuur in de Westhoek*, Ieper, 2009, 55 – 56.; DENDOOVEN, ‘Het terrein effenen’, 84 – 91. En P. UYTENHOVE, ‘Wederopbouw na de Eerste Wereldoorlog’, in A. VAN LOO ed., *Repertorium van de Architectuur in België, 1830 – Heden*, Antwerpen, 2003, 421.

⁵⁸ C. NEUMANN, ‘De Dienst der Verwoeste Gewesten en zijn historisch kader’, in C. NEUMANN, A. NOTEBAERT en W. VANDEN EYNDE eds, *Inventaris van het archief van de Dienst der Verwoete Gewesten*, Brussel, 1986, 38.; BAERT, ‘Wonen in de verwoesting’, 25.; En DENDOOVEN, ‘De wederopbouw’, 100.

⁵⁹ NEUMANN, 38 – 39.

van *Nationale Herinrichting*, dat vanaf januari 1918 onder leiding van Charles de Broqueville, toenmalig minister van Nationaal Herstel, stond. Het werd echter reeds afgeschaft met de regeringswijziging van juni, toen alle diensten werden overgeheveld naar het nieuwe ministerie van Staatkundige Zaken.⁶⁰ Op 22 oktober 1918 richtte Joris Helleputte, minister van Landbouw en Openbare Werken, de *Bijzondere Dienst voor het Heropbouwen der door den Oorlog Verwoeste Streken in West-Vlaanderen* op. Deze dienst moest in eerste instantie de wederopbouw van het verwoeste West-Vlaanderen voorbereiden. Hij kreeg een ambitieuze opdracht: de landbouwschade vaststellen en verhelpen door de landbouwgronden bebouwbaar te maken. Daarom zorgde de dienst vooral voor het herstel van waterlopen en openbare wegen.⁶¹ In 1919 vloeide de *Dienst voor de Herinrichting van de Landbouw* hieruit voort, die voornamelijk landbouwgronden heraanlegde en landbouw materiaal aankocht.⁶²

Eén dag later stelden de besluitwetten van 23 oktober dat iedere getroffene “Recht [had] op vergoeding door de Natie van de schade door den oorlog in België.”. Daarom kreeg elk gerechtelijk arrondissement een *Rechtbank van Oorlogsschade*. Dit was een grootschalige onderneming die de Belgische staat miljarden zou kosten, aangezien de verwachte Duitse herstelbetalingen uiteindelijk maar een fractie van het beloofde bedrag bleek te zijn. De *Rechtbanken* stonden onder leiding van een voor- en ondervoorzitter aangewezen door de koning. Zij werden bijgestaan door bijzitters met technische kennis en een staatscommissaris. Deze staatscommissaris was aangewezen door de minister van Financiën en verdedigde de staatsbelangen. Het gemeentebestuur fungeerde als tussenpersoon die de schadedossiers van haar inwoners afhandelde. De geteisterde diende een aanvraag voor een vaststelling en raming van schade samen met zoveel mogelijk bewijsmateriaal van het vooroorlogs goed – zoals aankoopakten, verzekeringspapieren of getuigenissen - in bij zijn burgemeester. Die stuurde deze documenten op zijn beurt door naar de voorzitter van de desbetreffende *Rechtbank*, die het ten slotte moest laten controleren door de staatscommissaris. De *Rechtbank* stelde de schade vast en keerde bij een akkoord een schadevergoeding uit. Wanneer de geteisterde niet akkoord ging, kon deze in hoger beroep gaan. De rechtbanken waren echter vrij snel overbelast en ook

⁶⁰ Het ministerie van Staatkundige Zaken was de voorloper van het ministerie van Economische Zaken.; NEUMANN, 38 – 39; En P. VAN MOLLE, ‘De Broqueville, Charles’, in P. VAN MOLLE ed., *Het Belgisch Parlement 1894 - 1969*, Gent, 1969, 64.

⁶¹ DEMASURE, *Boter bij de vis*, 188. En *Het Gekwetste Gewest*, ‘Ministerie van Landbouw en Openbare Werken’.

⁶² DEMASURE, *Boter bij de vis*, 210.

de uitbetaling was niet evident. Pas tegen eind 1921 vonden de eerste definitieve vonnissen plaats. De meeste bouwactiviteiten gebeurden bijgevolg vooral tussen 1921 en 1925.⁶³

Door de gruwel van de oorlog waren twee miljoen Belgische burgers voornamelijk gevlucht naar Nederland en Noordwest- en Midden-Frankrijk. Daarom zorgde het *Centraal Comité voor Landbouwbetalingen* van 1916 tot 1919 voor boerderijen in Normandië waar boeren terecht konden met een deel van hun vee en landbouwgereedschap. Toch waren veel inwoners van de Westhoek juist zeer honkvast. Hoewel huizen en hoeses bij ontruiming officieel gesloten werden en een boedelbeschrijving werd opgemaakt, werd toch veel gestolen en geroofd. Daarom volgden vele bewoners het bevel tot evacuatie gewoonweg niet op. Pas voor het Duitse offensief op de *Ieper Salient* van april 1918 sloegen velen alsnog op de vlucht. Slechts op 21 april 1918 vond de algemene ontruiming ten oosten van de lijn Koksijde – Ieper plaats. Het K.B. van 31 augustus 1920 ondersteunde behoeftige vluchtelingen financieel met 1,25 frank per dag.⁶⁴

De terugkeer naar en het demografisch herstel in de Westhoek kwamen slechts traag op gang. Pas op de vooravond van de Tweede Wereldoorlog bereikte het inwoneraantal het vooroorlogse peil, waarvan de helft niet in de Westhoek geboren was. Een derde tot een vijfde van de landbouwers keerde echter niet terug, maar bleef voornamelijk in Frankrijk. Naast het feit dat ze daar gesettled waren en het er goed hadden, was dit enerzijds te wijten aan de slechte transportmogelijkheden, anderzijds hadden ze ook weet van de vernieling die hen thuis te wachten stond. Daar komt nog bij dat de vergoeding van de *Rechtbank van Oorlogsschade* enkel voor eigenaars was, terwijl de meeste boeren pachters waren. Zo keerde een deel van de boeren wel terug, maar niet meer als boer.⁶⁵ Bovendien remde de overheid door de hoge woningnood de terugkeer actief af door de vluchtelingen financieel te blijven ondersteunen en

⁶³ NEUMANN, 'De Dienst der Verwoeste Gewesten, 39.; HORTENSIUS, *Burgers, boeren*, 56.; CORNILLY en VANDEWALLE, 'Onzichtbare pleitbezorgers', 65. En BAERT, 'Wonen in de verwoesting', 20.

⁶⁴ Na de Duitse mislukking van *Operation Michael* (21 maart – 15 april 1918), wil Ludendorff de Ieper Salient vanuit het noorden en het zuiden omsingelen. Daarom vallen de Duitsers op negen april het zwakste deel van het front aan: Sint-Jansbeek bij Merkem, verdedigd door de 3e Belgische Legerdivisie. De tegenaanval van het 9e Linieregiment dreef de Duitsers echter terug bij de Kippe. Op 25 april vallen de Duitsers daarom de Kemmelberg aan. Hoewel ze deze slag winnen, trekken ze niet verder over de Kemmelbeek en kunnen ze dus niet doorstoten tot de kust. Ook de poging om op 29 april langs het hele front nog één keer door te breken, blijft zonder succes. *Operation Georgette*, de *Schlacht um Lys und Kemmel* of *La bataille des Monts de Flandre*, was mislukt. Uit: K. KOCH, *Een kleine geschiedenis van de Grote Oorlog, 1914 – 1918*, Amsterdam, 2014, 371 – 372; HORTENSIUS, *Burgers, boeren*, 13 – 17.

⁶⁵ HORTENSIUS, 78.

via onderdakregelingen in het buitenland.⁶⁶ Om terug te mogen keren was een toelatingsbewijs nodig van de *Dienst voor de terugkeer* in Brugge, die opgericht werd op 7 november 1918. Burgers kregen slechts de toestemming indien ze nuttig konden zijn voor de heropbouw van het economische leven. Hierbij werd gekeken naar het beroep, maar ook de zekerheid van een onderdak. Deze terugkomers kregen door het K.B. van 1 september 1920 een terugkeerpremie, die bestond uit de gratis terugreis en steungeld van 1,5 frank per dag voor een volwassene en 1 frank voor een kind.⁶⁷

Om de getroffen boeren te steunen, richtte het ministerie van Landbouw de *Dienst Landbouwherstel* op via de wet van 20 januari 1919. Hij slorpte de bovengenoemde *Bijzondere Dienst voor de Heropbouw van de door den Oorlog Verwoeste Gewesten in West-Vlaanderen* op. Als deel van de administratie *Land- en Tuinbouw* van het ministerie van Landbouw was deze dienst belast met de voorbereiding van het herstel van de landbouw in de verwoeste gewesten, onder meer via het aankopen en verdelen van landbouwproducten en -werktuigen. Het ministerie van Landbouw bewerkstelligde het opnieuw bebouwbaar maken van de landbouwgronden via twee methoden. Enerzijds greep de dienst rechtstreeks in met behulp van gemotoriseerd materiaal, en anderzijds reikte hij premies uit via wedstrijden voor de herinrichting van weiden, stallen, hoeves, enzovoort. Deze premies bestonden onder andere uit vee, landbouwmateriaal en zaaigoed. Daarbij konden geteisterden vanaf november 1919 een *Landbouwherstellingscontract* afsluiten waarmee ze vergoed werden voor het saneren van gronden van allerhande puin en oorlogsschroot, zoals obussen of prikkeldraad.⁶⁸ Op basis van de graad van vernieling van de grond en de aard van de uitgevoerde werken konden ze tussen de vijfhonderd en achthonderd frank per hectare verdienen. De eigenaars van de gronden mochten geen pachtgeld eisen tot één jaar na het bewerken.⁶⁹ Drie voordelen waren aan het contract verbonden: ten eerste berekende de dienst zijn uitbetaling op basis van hoeveel er per hectare nodig zou zijn om tot de vooroorlogse toestand te komen, terwijl de *ROS* de waarde van 1914 berekende en daaraan een wederbeleggingscoëfficiënt van vaak duistere herkomst koppelde. Zo lagen de uitbetaalde bedragen via het *landbouwherstellingscontract* beduidend hoger. Ten tweede kreeg de geteisterde de betaling vrijwel volledig en meteen in plaats van

⁶⁶ HORTENSIUS, 31 – 32.; DEMASURE, *Boter bij de vis*, 218. En DENDOOVEN, ‘De wederopbouw’, 100.

⁶⁷ BAERT, ‘Wonen in de verwoesting’, 18. En NEUMANN, 45 – 46.

⁶⁸ *Het Gekwetste Gewest*, ‘Ministerie van Landbouw en Openbare Werken’.; DEMASURE, *Boter bij de vis*, 211 – 212. En DEMASURE, *Boeren, boter en bezetters*, 22.

⁶⁹ CORNILLY en VANDEWALLE, ‘Onzichtbare pleitbezorgers’, 66. En HORTENSIUS, 82.

slechts zeventig procent die bovendien tergend traag werd uitbetaald. Ten slotte zorgde het systeem er ook voor dat het werk snel en goed gedaan werd, aangezien de pachter hier voordeel bij had. Hij werd immers per hectare betaald en zou de grond in de toekomst in gebruik nemen. Zo hoefde de eigenaar van de grond na de ondertekening niet meer naar zijn om land om te kijken.⁷⁰

Deze politiek zorgde ervoor dat akkers en weiden op relatief korte tijd weer bruikbaar waren. In mei 1921 was het herstel van de Westhoek op 23 procent na voltooid. Naast het organiseren van publieke verkopen van vee afkomstig uit Canada, Groot-Brittannië en Nederland, stichtte de dienst per gemeente ook landbouwfederaties. Bovendien organiseerde ze de verdeling van de giften in geld en natura, zoals zaad en vee, afkomstig van landbouworganisaties uit Canada, Zwitserland, Schotland, Engeland en Nieuw-Zeeland.⁷¹ Ten slotte spande de dienst zich in om het landbouwonderwijs bij teruggekeerde landbouwers te bevorderen. Zo stichtte ze in december 1919 niet alleen een beroepsschool voor bouwwerklieden, maar ook een bouwdienst met een leerwerkhuis en schrijnwerkerij, die heel wat bouwprojecten zou realiseren.⁷²

2.2 De wet op de aangenomen gemeenten (8 april 1919 – 1922)

De wet van 8 april 1919 stelde dat gemeenten die onmogelijk de wederopbouw met eigen middelen konden realiseren, zich konden laten adopteren door de staat. De gemeenteraad - of bij gebrek hieraan de provinciegouverneur - mocht zelf beslissen of dit verzoek nodig was. De staat accepteerde de adoptie echter enkel wanneer minstens tien procent van de gebouwen van de gemeente vernield was en wanneer haar financiële toestand ontoereikend was om de schade te herstellen.⁷³ Aanvankelijk werden de aangenomen gemeenten opgedeeld in vijf gewesten:

1. De Kuststreek
2. West-Vlaanderen
3. Oost-Vlaanderen en Antwerpen
4. Brabant en Henegouwen
5. Luik, Namen en Luxemburg

⁷⁰ HORTENSIUS, 83.

⁷¹ BAERT, 'Wonen in de verwoesting', 33; *Het Gekwetste Gewest*, 'Ministerie van Landbouw en Openbare Werken'. En DEMASURE, *Boter bij de vis*, 211 – 212.

⁷² CORNILLY en VANDEWALLE, 'Onzichtbare pleitbezorgers', 67.

⁷³ HORTENSIUS, 48. En CORNILLY en VANDEWALLE, 57.

De zware vernielingen aan het front maakten een zesde gewest noodzakelijk: Zuid-West-Vlaanderen. Drie van de zes gewesten lagen dus in West-Vlaanderen. De gemeenten in de vuurzone werden immers allemaal geadopteerd. Toch is de frontstreek nooit omgevormd tot één gewest, een unie die administratief hoogstwaarschijnlijk efficiënter was geweest. De verschillende gewesten hadden nu namelijk elk een deel van het frontgebied, waardoor ze met verschillende graden van vernieling over hun gebied moesten omgaan.⁷⁴ Ieder gewest stond onder leiding van een *Hoog Koninklijk Commissaris (HKC)* die dan weer onder het ministerie van Binnenlandse Zaken ressorteerde. De *HKC* werd bijgestaan door een *Interministeriële Raad*, bestaande uit ambtenaren van de bevoegde ministers, de provinciale technische diensten en uit vertegenwoordigers van de *Koninklijke Commissie van Monumenten en Natuurschoon*, van de *Bond der Steden en Gemeenten* en van de *Commissie ter Verfraaiing van het Landleven*.⁷⁵

Bij een adoptie kwam de gemeente dus onder het gezag van een *Hoog Koninklijk Commissaris*, die beschikte over uitgebreide bevoegdheden om de wederopbouw in goede banen te kunnen leiden. Dit hield in dat de gemeenteraad tijdelijk een grote inmenging toestond, waarvoor de Belgische staat in ruil alle kosten voor het herstel van openbare diensten, gemeente-eigendommen en noodzakelijke uitgaven op zich nam.⁷⁶ De *HKC* kreeg alle gemeentelijke macht in handen, met uitzondering van militie, de organisatie van de verkiezingen en de fiscale jurisdictie. Verder moest hij zijn beslissingen meedelen aan de Bestendige Deputatie en het gemeentebestuur, die vervolgens tien dagen de tijd hadden om bezwaar aan te tekenen. De opdracht van de *HKC* bestond er ten eerste in de heropbouw van het publieke domein van de gemeente via fondsen bestendigen. Ten tweede moest hij ook geld vrijmaken voor andere uitgaven die de gemeente niet kon dekken, zoals de salarissen van personeel, de ondersteuning van terugkerende vluchtelingen, de aankoop van levensmiddelen en het aannemen van een arts of vroedvrouw die gratis diensten leverde aan de inwoners. In de praktijk vroeg de gemeente een wederopbouwproject aan en leverde het *HKC* de financiële middelen. Vooraleer de vergoeding uitgekeerd werd, ging het *HKC* echter de vooroorlogse

⁷⁴ NEUMANN, 40. En HORTENSIUS, 48 – 49.

⁷⁵ NEUMANN, 'De Dienst der Verwoeste Gewesten', 40. En Ministerie van Binnenlandse Zaken, *De Beknopte bekendmaking nopens den Dienst der Verwoeste Gewesten*, Brussel, 1919, 83.

⁷⁶ HORTENSIUS, *Burgers, boeren*, 48. En CORNILLY en VANDEWALLE, 'Onzichtbare pleitbezorgers', 57.

waarde van het onroerend goed na via oude bouwplannen of getuigenissen omtrent de vroegere staat.⁷⁷

Bij de aanvaarding moest de gemeente wel een algemeen rooilijnenplan, een algemeen plan van aanleg en een politiereglement opstellen. De aanlegplannen vormden een belangrijke basis voor de toekenning van bouwvergunningen. Zolang de rooilijnen niet vastgesteld waren, kon ook de juiste inplanting van gebouwen niet bepaald worden. Het politiereglement legde maatregelen voor het bouwen in verband met veiligheid, hygiëne en esthetische overwegingen op, hoewel hier in de praktijk maar weinig aandacht aan geschonken werd. Ten slotte moest de gemeente haar diensten, het onderwijs en de eredienst terug opstarten.⁷⁸ Gemeenten konden reeds na één jaar de adoptie stopzetten, als ze hiervoor een gunstig advies van de Bestendige Deputatie hadden gekregen. Dergelijke beslissing werd pas genomen op het moment dat de wederopbouw voldoende gevorderd was.⁷⁹

2.3 De Dienst der Verwoeste Gewesten (9 april 1919 – 19 augustus 1926)

Om de wet op de aangenomen gemeenten vlot te kunnen uitvoeren en de wederopbouw zowel administratief als financieel af te handelen, werd op 9 april 1919 de *DVG* opgericht.⁸⁰ Deze dienst beschikte over uitgebreide bevoegdheden om ten eerste toe te zien op de concrete uitvoering en toepassing van de *Wet der Aangenomen Gemeenten* van 8 april 1919 en op het herstel van de verwoeste gewesten. Ten tweede controleerde de *DVG* het gebruik van kredieten. Ze mocht ten derde beroep doen op andere openbare besturen voor oplossingen in verband met de wederopbouw. Ten slotte verbond de dienst de bestuurlijke overheid met de verschillende particuliere groepen of instellingen. Naast deze bevoegdheden was het ook haar taak om de doelstellingen van het *Koning Albertfonds* te vergemakkelijken. Verder nam de *DVG* initiatieven voor de repatriëring en huisvesting van de burgers.⁸¹

2.3.1 De gemeentemagazijnen en de vervoerdienst van de DVG

Omdat de geldcirculatie sinds de oorlog fel was gestegen, dreef de inflatie de prijzen op. Bovendien drong zich al snel een tekort aan bouwmaterialen op en bleef transport een groot probleem in de verwoeste gewesten. Daarom besloot de *Dienst der Verwoeste Gewesten* op 6

⁷⁷ HORTENSIUS, 50 – 51.

⁷⁸ CORNILLY en VANDEWALLE, 57 – 59. En NEUMANN, 40 – 41.

⁷⁹ CORNILLY en VANDEWALLE, 72.

⁸⁰ DENDOOVEN, 'Het terrein effenen', 84.

⁸¹ NEUMANN, 'De Dienst der Verwoeste Gewesten', 42.

mei 1919 *Gemeentemagazijnen* op te richten. Zo bouwde ze een netwerk van gemeentelijke en gewestelijke magazijnen uit die materiaal opsloegen voor de wederopbouw. De overheid zorgde voor een eerste voorschot in de vorm van een voorraad: van onder meer hout, bakstenen en dakpannen, enzovoort. De gemeenten mochten hierop een kleine winstmarge van tien procent maken. Deze winst zou hen in staat moeten stellen om de volgende stocks zelf aan te kopen en financieel onafhankelijk te zijn. Verder kon de gemeente bestellingen plaatsen bij de *DVG*, die deze dan in grote voorraden aankocht, waardoor goederen en materialen goedkoper werden.⁸² De prangende vraag naar bouwmaterialen zorgde er enerzijds voor dat de magazijnen ook gerecupereerde materialen verkochten, en anderzijds dat heel wat verwerkende en toeleveringsbedrijven het licht zagen, zoals steenbakkerijen.⁸³

De gemeentemagazijnen waren een enorm succes: tegen 1919 hadden ze al meer dan 4 miljoen frank omzet. Tussen de jaren 1920 en 1923 zou dit stijgen tot 100 miljoen frank. Toch was het ten eerste moeilijk een voldoende groot gebouw om het magazijn in te vestigen te vinden. Ten tweede was het transport van de goederen naar de magazijnen ook geen sinecure omdat de vernielde infrastructuur voor veel problemen zorgde.⁸⁴ Om dit op te lossen kreeg de *DVG* een *Vervoerdienst der Verwoeste Gewesten*, vaak de *ETRD* genoemd naar *Exploitation des Transports des Régions Dévastées*. Deze dienst had zijn zetel in Roeselare en leende voertuigen en materiaal uit aan organisaties of privépersonen. Op het hoogtepunt bezat de *ETRD* naast auto's en vrachtwagens ook locomotieven, tractoren, treinwagons en zelfs een netwerk van zogenaamde *decauville*-spoorlijnen of smalspoorlijnen. In januari 1925, wanneer de wederopbouw bijna voltooid was, werd dit materiaal doorverkocht aan het leger. Veder begon toen steeds meer de druk van de lokale bouwhandelaars toe te nemen, die klaagden over oneerlijke concurrentie.⁸⁵

2.3.2 De wet van 10 mei 1919

Charles de Broqueville, minister van Binnenlandse Zaken van 21 november 1918 tot 17 november 1919, trachtte in eerste instantie de wederopbouw in betere banen te leiden met de

⁸² NEUMANN, 47.; *Het Gekwetste Gewest*, 'De Dienst der Verwoeste Gewesten'; CORNILLY en VANDEWALLE, 'Onzichtbare pleitbezorgers', 64 – 65. En HORTENSIUS, 73 – 74.

⁸³ BERTELS, 'De uitvoerders op het terrein', 190.

⁸⁴ HORTENSIUS, *Burgers, boeren*, 74 – 75.

⁸⁵ NEUMANN, 'De Dienst der Verwoeste Gewesten', 47.; *Het Gekwetste Gewest*, 'De Dienst der Verwoeste Gewesten'. En HORTENSIUS, 75 – 76.

wet van 10 mei 1919 die zeven nieuwe regelingen doorvoerde. Ten eerste bepaalde de wet hoe de schadevergoeding of toelage van de *Rechtbanken van Oorlogsschade (ROS)* berekend en uitgekeerd moest worden. Dit moest gebeuren op basis van de waarde van het onroerend goed op 1 augustus 1914, inclusief de waardevermindering tussen deze dag en de dag van de schadeberokkening, maar hoe precies vermeldde de wet echter niet. Hierdoor verliep dit in de praktijk ook zeer willekeurig.⁸⁶

Ten tweede moest ook rekening gehouden worden met de premie van wederbelegging. Dit was een bijkomende schadevergoeding, gelijk aan het verschil tussen de waarde van het goed in nieuwe staat op het moment dat de oorlog uitbrak en de kosten van herstelling of heropbouw, ter compensatie van de gestegen prijzen. Dit was belangrijk in het kader van de hoge inflatie, die zorgde voor een steeds groter wordend verschil tussen het prijspeil van augustus 1914 en dat van de jaren twintig. Aan de vergoeding was echter de voorwaarde gekoppeld dat de getroffene het geld moest gebruiken om de schade te herstellen. Zo was de premie een politiek middel om de wederopbouw te stimuleren. Verder moest de getroffene schriftelijke verklaringen afleggen op het moment dat hij zich tot wederbelegging verbond en nadat hij ze was nagekomen. De rechtbank bepaalde de termijn waarbinnen de heropbouw voltooid moest zijn en vaardigde maatregelen uit om de controle op de wederbelegging te verzekeren. Als bleek dat de geteisterde die niet had nageleefd, trok de rechtbank de bijkomende vergoeding weer in en moest het ontvangen bedrag terugbetaald worden.⁸⁷

Ten derde had de getroffene volgens de nieuwe wet recht op een schadeloosstelling wanneer het onroerend goed op een nieuw terrein moest heropgebouwd worden. Het oorspronkelijke terrein werd dan wel staats eigendom. Ten vierde creëerde de wet het document *Titel op naam*, waarmee de *Rechtbank van Oorlogsschade* en de staatscommissaris de aanvragen hoorden te beantwoorden. In het document stond het bedrag van de vergoeding en de voorwaarden van herbelegging. Hierbij zou de geteisterde vanaf januari 1920 een jaarlijkse interest van vijf procent op de waarde van de woning en meubels moeten krijgen. Ten vijfde stelde de wet dat de wederopbouw van monumenten en openbare gebouwen moest gebeuren via een speciale regeling op basis van het advies van de *Koninklijke Commissie van Monumenten en Natuurschoon*. Ten zesde riep de wet het systeem van *Wederopbouw door de Staat* in leven, waarbij de geteisterde wel moest afzien van de vergoeding van de *Rechtbank*

⁸⁶ NEUMANN, 44. En HORTENSIUS, *Burgers, boeren*, 83.

⁸⁷ NEUMANN, 44. En *Het Gekwetste Gewest*, 'Herstel van schade voortspruitend uit oorlogsfeiten'.

van *Oorlogsschade*. Ten slotte werd de *Hoge Raad voor Oorlogsschade* opgericht, die het gebruik van de vergoedingen controleerde.⁸⁸

2.3.3 Hulp aan de ROS: de Samenwerkende Maatschappijen voor Oorlogsschade

Doordat de *Rechtbanken van Oorlogsschade* zoals vermeld al snel overbelast waren en hun uitbetaling ook niet evident was, ontstond in juli 1919 de *Samenwerkende Maatschappijen voor Oorlogsschade*, een nationale koepel van alle lokale samenwerkende vennootschappen.⁸⁹ Om de *Rechtbanken van Oorlogsschade* minder te belasten, verzamelde en onderzochten de vennootschappen haar aanvragen. Niet alleen betaalde ze voorschotten tot zeventig procent van het vastgelegde bedrag, maar bood ze ook kortetermijnleningen aan. Omdat de maatschappijen plaatselijk gevestigd waren, konden ze een betere controle uitvoeren en werkten ze ook sneller. Verder probeerde het verbond de wettelijke formaliteiten te vergemakkelijken en functioneerde ze in feite als bemiddelaar tussen de staat en de getroffen. Ze probeerde ook zo goedkoop mogelijk bouwmaterialen aan te kopen en te verkopen. Het initiatief liep zo gesmeerd dat er tegen 1921 geen staatscommissarissen meer nodig waren om de dossiers te controleren. Het verbond zou actief blijven tot 1927. In haar achtjarig bestaan heeft ze 260.000 voorschotten uitgegeven - goed voor 2,3 miljard frank - en 432.070.541 frank aan leningen.⁹⁰

2.3.4 Het KAF: van het probleem van woningnood naar de strijd tegen verkrotting

Ondertussen kampte het *Koning Albertfonds* met financiële, organisatorische en technische problemen.⁹¹ Zoals vermeld wilde het *KAF* goedkoop onderdak bieden aan de geteisterden, en startte ze in mei 1919 haar werkzaamheden door 4.500 zogenaamde *Nissen Huts* van het Britse leger op te kopen. Dit waren barakken van vijf op vijf meter op een houten of stenen onderbouw met een gebogen bedaking van zwaar gegolfd plaatijzer. De onderverdeling in kamers in deze *huts* werd gemaakt met houten tussenschotten.⁹² In augustus kreeg het *KAF* 305 barakken als herstelbetaling van Duitsland, goed voor het huisvesten van 5.500 mensen. 250 barakken werden echter simpelweg geweigerd, omdat ze niet comfortabel genoeg waren, terwijl er tegen februari 1920 slechts 4.800 barakken in gebruik waren tegenover een 14.000 aanvragen. Naast de aanhoudende woningnood ontstonden nog andere conflicten. Ten eerste zorgde de niet zo

⁸⁸ NEUMANN, 'De Dienst der Verwoeste Gewesten' 45.

⁸⁹ CORNILLY en VANDEWALLE, 'Onzichtbare pleitbezorgers', 65.

⁹⁰ NEUMANN, 'De Dienst der Verwoeste Gewesten', 46. En HORTENSIUS, *Burgers, boeren*, 65 – 67.

⁹¹ NEUMANN, 'De Dienst der Verwoeste Gewesten', 47.

⁹² BAERT, 22 – 25.

soepele samenwerking tussen het *KAF* en de gemeenten voor een heuse bureaucratie en administratieve chaos, aangezien de gemeente niet altijd de opgelegde procedures volgde. Bovendien lagen sommige kampen op terreinen die gehuurd werden van particulieren, wat voor problemen zorgde wanneer deze terugkeerden. Ten tweede was er veel discussie rond de slechte staat van de barakken.

Vanaf de jaren twintig zou dit ervoor zorgen dat niet enkel de woningnood een probleem vormde, maar ook de strijd tegen verkrotting. De meeste barakken hadden namelijk na een tiental jaar een permanent karakter gekregen, terwijl ze niet duurzaam genoeg waren.⁹³ Om deze problemen tegen te gaan, vatte de *DVG* een project aan om honderden arbeiderswoningen en pachthoeven te bouwen. Zo was er het plan om 12.000 hectare op te kopen om hier hoeves op te bouwen met elk een landbouwgrond van vijf hectare. De arbeiderswoningen zouden gegroepeerd per honderd op onbebouwde terreinen van vijf tot vijftig are komen te staan. De *DVG* zou optreden als bouwpromotor tussen de geteisterde en de aannemer en financierde de zaak met een systeem van goedkope leningen. De bewoners zouden de woningen later kunnen overkopen aan een voordelige prijs.

In overheidskringen rijpte namelijk de overtuiging dat de staat actiever tussenbeide moest komen. Zo startte de *DVG* op 21 oktober 1919 met de bouw van de *Bataviawijk* in Roeselare. Daarom ontstond in december 1919 het zesde *Bestuur van de Bouwdienst* onder leiding van Raphaël Verwilghen, met aan het hoofd van de afdeling *Architectuur* diens vriend en naaste collega Jean-Jules Eggericx. Hij had tijdens de oorlog de tuinstadbeweging in Engeland bestudeerd en werd door Verwilghen als zeer bekwaam geacht. Verschillende architecten tekenden voor de *DVG* de plannen uit voor tuinstadwijken. Architect Léon Gras stond in voor het creëren van typeplannen voor hoeves. Daarnaast omvatte het Bestuur een *Buitendienst* die instond voor terreinopmetingen.⁹⁴ Op deze relatief bescheiden manier werden nieuwe ideeën over urbanisatie toch in de praktijk gebracht.⁹⁵ Verder speelde de *Bouwdienst* een stimulerende rol door standaardmodellen van bouwonderdelen, zoals venster- en deurtypes, te verspreiden via de gemeentemagazijnen. Dit hielp in het bespoedigen van de woningbouw

⁹³ DENDOOVEN, 'De wederopbouw', 100.; BAERT, 24.; DE CAIGNY, 'Tussen filantropie en macht', 161. En HORTENSIUS, *Burgers, boeren*, 39.

⁹⁴ D. SCHMITZ e.a., *Studie: Omgaan met de wederopbouwarchitectuur in de Frontstreek van '14 – '18. Ieper en Heuvelland*, Gent, 2008, 49; NEUMANN, 'De Dienst der Verwoeste Gewesten', 47 – 48.; DE CAIGNY, 'Tussen filantropie en macht', 154. En ZAMPA, 'Dienst der Verwoeste Gewesten', 282.

⁹⁵ DENDOOVEN, 'Het terrein effenen', 93.

en drukte de kostprijs. Ook trachtte ze de monopoliepositie van bepaalde architecten tegen te gaan door barema's op te stellen voor erelonen, en bemiddelde ze bij aanbestedingen. Op 2 december volgt Jules Renkin echter de Broqueville op als minister van Binnenlandse Zaken. Hij had duidelijk een andere visie ten opzichte van de wederopbouw.⁹⁶

2.3.5 Het *Systeem-Renkin* en de *zelfbouwpremie* (december 1919 – juni 1920)

Jules Renkin wilde de wederopbouw voltooien door vernielde gebouwen te herstellen in plaats van compleet nieuwe bouwprojecten te starten. Hiervoor ontwikkelde hij het zogenaamde *Systeem-Renkin* of *Wederopbouw door de Staat*. Eigenaars konden hun verwoest goed volledig door de staat laten herstellen, die hier dan ook de kosten van droeg, mits ze afstand deden van de schadeloosstelling van de *Rechtbanken van Oorlogsschade*. De eigenaar mocht vrij een architect kiezen, maar de plannen, bestekken en lastenkohieren moesten wel goedgekeurd worden door het Hoog Koninklijk Commissariaat. Waar particulieren vaak zonder architect werkten, werd er in dit geval dus wel altijd één aangewezen. Dit vormde een belangrijke impuls voor een grotere aanwezigheid van geschoolde architecten in de frontstreek. De Hoog Koninklijk Commissaris besliste ook aan iedere gemeente of groep van dorpen een architect toe te wijzen. Deze zou zich ter plekke vestigen en instaan voor de opmaak van rooilijnplannen en eventueel ook voor het ontwerpen van privéwoningen.⁹⁷

Bij het *Systeem-Renkin* werd een openbare aanbesteding uitgegeven en de aannemer die het project het goedkoopst wilde realiseren, kreeg de opdracht. Het ontwerp moest op basis van de vooroorlogse waarde van het vroegere huis getekend zijn, waarbij geen rekening gehouden werd met de waardevermindering. Daarbij zou de staat de maatregelen en investeringen voor meer hygiëne en wooncomfort bekostigen.⁹⁸ De geteisterde mocht ook een groter of luxueuzer gebouw laten neerzetten, maar dan moest hij zelf de meerprijs betalen.⁹⁹ De schatting, waar de aannemer dus onder moest blijven, werd op een voordeligere manier berekend dan bij de *Rechtbanken van Oorlogsschade*. Het *systeem-Renkin* keek naar het gebruikte materiaal, de mate van beschadiging, de ligging en bestemming van het vooroorlogse onroerend goed. Zo werd er uitgerekend hoeveel het zou gekost hebben om het onroerend goed op te bouwen in 1914. De meeste vernietigde gebouwen waren echter in 1914 reeds jaren oud, waardoor

⁹⁶ NEUMANN, 47 – 48.; *Het Gekwetste Gewest*, 'Dienst der Verwoeste Gewesten'. En CORNILLY, 'Gevraagd: architecten', 120.

⁹⁷ NEUMANN, 48. En CORNILLY, 'Gevraagd: architecten.', 121.

⁹⁸ NEUMANN, 'De Dienst der Verwoeste Gewesten', 49. En CORNILLY, 'Gevraagd: architecten.', 121 – 123.

⁹⁹ HORTENSIUS, *Burgers, boeren*, 96.

mogelijke slijtage van de waarde afgetrokken werd. De architect berekende bovendien een gelijkwaardigheid waarbij het wederbeleggingsquotiënt berekend werd op basis van de uiteindelijke prijs. Deze werd van het bekomen bedrag afgetrokken. De *Rechtbanken van Oorlogsschade* keken naar de vooroorlogse waarde van het pand, waarvan ze vijftien procent aftrokken voor slijtage. Dit bedrag vermenigvuldigden ze wel met een quotiënt van ongeveer drie om de waardevermindering van de Belgische frank te compenseren. Naast het feit dat dit quotiënt zoals gezien zeer willekeurig gekozen werd, was de inflatie reeds gestegen met een factor van vier of vijf, waardoor het bedrag in de jaren twintig dus veel minder waard was.¹⁰⁰ Voor hoeves en landbouwexploitaties voorzag Renkin *het systeem van Herstel van Landerijen*. De getroffen diende een bestek in bij de gemeente en ontving van de gemeenteontvanger een vergoeding wanneer hij tekende om zijn hoeve opnieuw bedrijfsklaar te maken. Ook in dit geval deed de eigenaar afstand van zijn recht op schadevergoeding bij de rechtbank.¹⁰¹

Het *systeem-Renkin* faalde echter, aangezien de ramingen van de vooroorlogse waarde nog steeds veel te laag waren om zelfs maar een deel van het onroerend goed op te bouwen. Daarbij ontstond veel kritiek op de architecten. De publieke opinie in de Westhoek was namelijk erg wantrouwig ten opzichte van de vaak in Brussel gevestigde architecten, en wees hen met de vinger voor de trage afhandeling van de wederopbouw. Architectenmiddens klaagden dan weer dat er sprake was van favoritisme voor en van monopolisering van de opdrachten door enkele architecten.¹⁰² Daarbij waren veel incompetent aannemers op de woningnood gesprongen. Zij boden dan wel de goedkoopste prijzen aan, maar hun herstelwerk was navenant.¹⁰³ Daarom besloot Renkin om zich meer op de voorlopige woningbouw te focussen. Met het Ministerieel Besluit van 15 maart 1920 schreef hij een toelage uit van drieduizend frank voor semipermanente woningen. Deze zogenaamde *zelfbouwpremie* gebeurde in de vorm van een bon waarmee bouwmaterialen konden worden afgehaald in de *gemeentemagazijnen*. Om in aanmerking te komen voor de toelage dienden getroffen een aanvraag en een plan in bij de gemeente.¹⁰⁴ Verder gaf hij de mogelijkheid om gestandaardiseerde *ossatures*, houten geraamten ontwikkeld door de *DVG*, aan te kopen. Deze

¹⁰⁰ HORTENSIUS, 99 – 101.

¹⁰¹ *Het Gekwetste Gewest*, ‘De Dienst der Verwoeste Gewesten’.

¹⁰² NEUMANN, 49. En CORNILLY, ‘Gevraagd: architecten.’, 121 – 123.

¹⁰³ HORTENSIUS, 103.

¹⁰⁴ NEUMANN, ‘De Dienst der Verwoeste Gewesten’, 49. En *Het Gekwetste Gewest*, ‘De Dienst der Verwoeste Gewesten’.

kosten 2.500 Belgische frank en konden gedicht worden met klei om een woning van negen op zes meter te bouwen met een woonkamer, keuken, drie slaapkamers en een zolder. Ze waren echter allesbehalve populair, aangezien een huis ermee bouwen duurder was dan met de *zelfbouwpremie* en omdat ze een grote technische vaardigheid vroegen om in elkaar te zetten.¹⁰⁵

2.3.6 Het einde van *Systeem-Renkin*

Na zijn vroegtijdig ontslag in juni 1920 werd Renkin opgevolgd door Henri Jaspar, wiens beleid terug aansloot bij de Broqueville. Hij behield de *zelfbouwpremie* en zorgde ervoor dat die niet meer afgetrokken werd van de schadevergoeding. Hier stond wel tegenover dat duurzaam materiaal gebruikt werd bij de wederopbouw, dat een echt dak gelegd werd in plaats van golfplaten, dat de woning niet in de dorpskom lag en niet op fundamenten van een vernield huis. Zo zouden semipermanente woningen de bouw van permanente in de toekomst niet hinderen.¹⁰⁶ Verder verlaagde de overheid de huurprijzen van huizen en hoeves tot wel de helft, maar dit zorgde er juist voor dat heropbouwen oninteressant werd voor de vroegere eigenaars. Jaspar hield misschien wel meer rekening met de waardevermindering, maar de opgelegde aanpassingen voor hygiëne en wooncomfort moesten nu door de eigenaar zelf bekostigd worden in plaats van door de staat. In september 1920 verhoogde hij daarom het voorschot van de *Rechtbank van Oorlogsschade* naar vierduizend frank, maar eigenaars wilden nog steeds niet investeren in een tijdelijke constructie. De wetten slaagden er dus niet in om privé-initiatief te stimuleren, terwijl de politiek ook geen oplossingen bood aan arbeiders en boeren die voorheen huurder of pachter waren geweest. Zij bleven grotendeels uitgesloten van de wederopbouw. Onder Jaspars beleid bemiddelden de *Samenwerkende Maatschappijen* wel meer.¹⁰⁷

Aloïs Van de Vyvere volgde op 20 november 1920 Jaspar op. Eerste minister Henri Carton de Wiart voerde tijdens zijn beleid een strakke centralisering van de diensten door. Bijgevolg kwamen ze zoveel mogelijk onder het gezag van het ministerie van Staathuishoudkundige Zaken, waar Van de Vyvere minister van was. Hij brak met het *Systeem-Renkin* en bracht de volgende wijzigingen aan in de wet van 10 mei 1919 die het oplossen van de woningnood in de hand werkten. Ten eerste moesten gebouwen niet meer dezelfde bestemming hebben als voor de oorlog. Ten tweede mocht de schadevergoeding van roerend goed aangewend worden voor

¹⁰⁵ NEUMANN, 49 – 50. En HORTENSIUS, *Burgers, boeren*, 42 – 43.

¹⁰⁶ HORTENSIUS, 41 – 42.

¹⁰⁷ NEUMANN, 50.; HORTENSIUS, 43 – 45. En DE CAIGNY, ‘Tussen filantropie en macht’, 150.

de wederopbouw. Deze twee initiatieven verlaagden de drempel om te investeren in woningbouw.¹⁰⁸

2.4 Het einde in zicht: afschaffing van de *Dienst der Verwoeste Gewesten* en latere heropbouwactiviteiten (1926 – 1966)

Reeds in 1922 begon de overheid haar wederopbouwbeleid af te bouwen. Vanaf dan stimuleerde ze de stopzetting van aangenomen gemeenten. Het ambt van Hoog Koninklijk Commissaris werd in 1924 opgeheven, aangezien in dit jaar in de meeste Belgische gemeenten de wederopbouw voldoende gevorderd was. Op veel plaatsen moesten op dat ogenblik echter nog huizen en hoeves heropgebouwd worden en grote bouwprojecten opgeleverd worden. Bij de opheffing was het immers vooral belangrijk dat de gemeente financieel weer autonoom kon functioneren.¹⁰⁹ Twee jaar later leidde het Koninklijk Besluit van 19 augustus 1926 het einde van de *DVG* in. Naast de reconstructie van publieke en private gebouwen en de bouw van een reeks arbeiders- en semi-definitieve woningen, mag de dienst de volgende verwezenlijkingen op haar naam schrijven: het opstarten van gemeente- en staatsmagazijnen en de aankoop en financiering van bouwmaterialen. Ze creëerde een vervoerdienst en herstelde openbare wegen, riolering en water-, gas- en elektriciteitsleidingen. Verder brak ze bunkers af, ruimde ze puin en vernietigde ze explosieven. Bovendien bood ze financiële hulp aan de aangenomen gemeenten en aan terugkeerders. Ten slotte bestudeerde ze aanleg- en rooilegplannen. Uiteindelijk heeft de dienst 20.000 gebouwen hersteld, een realisatie die één miljard Belgische frank heeft gekost. De openbare gebouwen die nog niet gereed waren op het moment van de afschaffing van de dienst, kwamen onder de *Dienst voor Vereffening voor Oorlogsschade* en onder de *Provinciale Dienst van Wederopbouw* terecht. Gebouwen die na de Tweede Wereldoorlog nog niet klaar waren, kwamen onder het departement 's *Lands Wederopbouw*.¹¹⁰

2.5 Geslaagd of gefaald?

Eenvoudig gesteld had de overheid met betrekking tot de wederopbouw drie opdrachten: ten eerste onderdak aanbieden, ten tweede een bestuurlijke macht installeren in de meest vernietigde gemeenten en ten derde de getroffen en vergoeden in functie van de wederopbouw. Het *Koning Albertfonds* had in theorie het onderdak moeten aanbieden, maar er kan echter

¹⁰⁸ NEUMANN, 'De Dienst der Verwoeste Gewesten', 50 – 51.

¹⁰⁹ CORNILLY en VANDEWALLE, 'Onzichtbare pleitbezorgers', 72.

¹¹⁰ NEUMANN, 52. En *Het Gekwetste Gewest*, 'Dienst der Verwoeste Gewesten'.

gezegd worden dat dit fonds gefaald heeft in haar taak. Haar financiële, organisatorische en technische problemen hebben voor een verlies van kostbare tijd, geld en energie gezorgd. Hierdoor stelden vele getroffen en de terugkeer naar de Westhoek ook uit, waardoor het herstel weer vertraagd werd. Hoewel de *DVG* een positieve invloed heeft gehad op de wederopbouw van gebouwen via haar zeer succesvolle gemeentemagazijnen, vervoerdienst, projecten van arbeidswoningen en verspreiding van standaardmodellen, kan het *Systeem Renkin* een flop genoemd worden. Het bouwen via de staat zorgde er misschien voor dat geschoolde architecten naar de Westhoek trokken, het systeem liep echter door verschillende aspecten spaak: de ramingen van de vooroorlogse gebouwen waren veel te laag, het hele systeem was tergend traag, het drukken van de prijzen lokte incompetent aannemers en ten slotte ontstond er wantrouwen ten opzichte van de architecten. Waar *Renkin* meer succes boekte met de *zelfbouwpremie*, waren ook zijn *ossatures* een mislukking aangezien ze te duur waren. *Jaspar* werkte de *zelfbouwpremie* verder uit en zorgde ervoor dat deze niet meer van de oorlogsschade van de *ROS* werd afgetrokken. Ook trachtte hij permanente woningen te stimuleren door de premie enkel inwisselbaar te maken voor duurzaam materiaal. Hoewel deze maatregelen positief voor de heropbouw zouden moeten zijn, verlaagde hij echter de huurprijzen waardoor de heropbouw oninteressant werd voor eigenaars. De kostprijs van opgelegde aanpassingen in functie van hygiëne en wooncomfort werkte dit bovendien in de hand. Waar eigenaars afhaakten, werd er daarenboven geen aandacht gegeven aan pachters en huurders. Zij vielen totaal buiten het beleid omtrent onderdak.¹¹¹

Het Hoog Koninklijk Commissariaat stond in voor de installatie van de bestuurlijke macht. In tegenstelling tot het *KAF* heeft deze instelling wel een positieve invloed gehad, afgezien van het feit dat sommige kritische stemmen tegen de zogenaamde grote invloed van de minister van Binnenlandse Zaken waren. De grote bevoegdheden die het HKC na een adoptie kreeg ten nadele van de gemeente waren echter positief voor de snelheid en efficiëntie. De wet van 10 mei 1919 en de oprichting van de *Rechtbanken van Oorlogsschade* lagen aan de basis van de vergoeding voor de oorlogsschade. Deze faalden echter in hun opzet door hun overbelasting, trage werking en geldtekort. Ondanks de hulp van de *Samenwerkende Maatschappijen voor Oorlogsschade*, die een betere controle en snellere controle aanbood,

¹¹¹ HORTENSIUS, *Burgers, boeren*, 121 – 125.

bleven de problemen aanhouden. Daarom was het beleid genoodzaakt eerder halfslachtige noodoplossingen te zoeken zoals het *Systeem-Renkin*.¹¹²

Wanneer we het wederopbouwbeleid evalueren, wordt het duidelijk dat het systeem van *landbouwherstellingscontracten* van het ministerie van Landbouw, waarin de mensen zelf in dienst werden genomen en hiervoor vergoeding kregen, nog de meeste vruchten heeft afgeworpen. Het grootste probleem van het algemene wederopbouwbeleid lag uiteindelijk bij het gebrek aan coördinatie tussen de verschillende diensten. Zo kan het aannemen van gemeenten onder een *HKC* positief geëvalueerd worden, toch is er nooit een Frontstreek-gewest geweest. Deze administratieve unie over een gebied met gelijke vernieling zou veel efficiënter geweest zijn. Pas in december 1920 werden deze gecentraliseerd door Van de Vyvere onder het ministerie van Staatshuishoudkundige Zaken.¹¹³

¹¹² Ibidem.

¹¹³ Ibidem.

3. De gemeenten Esen en Kimmel

Omdat de dossiers van de *DVG* zeer uitgebreid zijn, heb ik een selectie van bronnenmateriaal moeten maken. Daarom heb ik ervoor gekozen om het onderzoek naar wederopbouwhoeves in de Westhoek te baseren op de gemeenten Esen en Kimmel. Voordat Esen in 1965 werd opgenomen in de fusiegemeente Diksmuide, was het een deelgemeente van Diksmuide. Kimmel is een gemeente van het Heuvelland en ligt ten noordoosten van de Kimmelberg. Ik heb deze twee gemeenten gekozen omdat ze allebei tot de verwoeste gewesten behoorden en ook geadopteerde gemeenten waren, maar verschilden op landbouw- en oorlogsvlak. In dit onderdeel wil ik daarom een korte schets geven van Esen en Kimmel.

Esen ① in Diksmuide en Kimmel ② in Heuvelland (www.geopunt.be)

3.1 De landbouw in Esen en Kimmel

Esen is gelegen in het noordwesten van West-Vlaanderen, aan de rechteroever van de IJzer. Geografisch gezien ligt het op de grens van de polderstreek, namelijk de middellandpolders, en de zandleemstreek. Het landschap is halfopen met vrij kleine percelen van voornamelijk akkerland. De landbouwbedrijven met akkerbouw situeren zich vooral in het oostelijke deel van de gemeente op de zand- en zandleembodems. Het westelijke deel van de gemeente bestaat hoofdzakelijk uit polderweides. Het poldergebied had grotere percelen met moerassige weiden, waar de zandleemstreek kleinere percelen had voor akkerbouw. In de polderstreek was er quasi geen bebouwing. In de zandleemstreek daarentegen lagen er meerdere hoeves met hier en daar omwalde sites.¹¹⁴ Van de hoeves die vandaag terug te vinden zijn, liggen er 10 op een lemige zandleemgrond, 5 op gleyige zandleemgrond, 4 op lichte zandleemgronden, 2 op gronden op zandleem en 1 op natte grod op licht zandleem en 1 op een lemige zandgrond.¹¹⁵

Kimmel ligt in Zandlemig-Vlaanderen met overwegend goed gedraineerde en vruchtbare zandleembodes die doorkruist worden door de Haringe-, de Grote Kimmel- en de Willebeek. Op de Kimmelberg komt een armere en droge tot matig natte leemzandbodem voor. Hier staat bijgevolg voornamelijk bos.¹¹⁶ Van de 14 hedendaagse Kimmelse wederopbouwhoeves liggen er 9 op gleyige zandleemgronden en 5 op gleyige leemgronden.¹¹⁷ Voor overzichtelijke vergelijking tussen de bodemtypes van Esen en Kimmel heb ik een tabel toegevoegd in de bijlagen.¹¹⁸ Hoewel de Kimmelse grijsbruine gronden hoogwaardige landbouwgronden waren waarop alle culturen mogelijk waren, zorgden de glooiingen in het landschap voor enkele moeilijkheden. Ten eerste vroegen de zware klei in de grond en de heuvelruggen voor meer inspanning, alsook vakkennis. Ten tweede hadden deze gronden meer

¹¹⁴ H. MISSIAEN e.a., *Inventaris van het bouwkundig erfgoed, Provincie West-Vlaanderen, Gemeente Diksmuide, Deel I: Deelgemeenten Diksmuide, Beerst, Esen, Kaaskerke, Keiem en Lampernisse, Deel II: Deelgemeenten Leke, Nieuwkapelle, Oostkerke, Oudekapelle, Pervijze, Sint-Jacobskapelle, Stuivekenskerke, Vlad slo en Woumen*, in Bouwen door de eeuwen heen in Vlaanderen WVL18, 2005. <https://inventaris.onroenderfgoed.be/erfgoedobjecten/121993>

¹¹⁵ 'Bodemtypekaart', (www.geopunt.be).; De bodemtypekaart van *Geopunt* geeft enkel de afkortingen van de bodemtypes mee: Daarom heb ik de volgende legende geraadpleegd: E. VAN RANST en C. SYS, *Eenduidige legende voor de digitale bodemkaart van Vlaanderen (schaal 1:20 000)*, Gent, 2000, 164 – 311.

¹¹⁶ M. CHEYNS, 'Paardenkracht, stoom en diesel. De mechanisering van de landbouw in Heuvelland, 1895 – 1960', in K. BAERT e.a. reds., *Histories van Heuvelland. Bijdragen ter herinnering aan Hubert Masquelin*, Heuvelland, 75 – 78.

¹¹⁷ 'Bodemtypekaart', (www.geopunt.be).; VAN RANST en SYS, *Eenduidige legende voor de digitale bodemkaart van Vlaanderen*, 164 – 223.

¹¹⁸ Zie: *Bijlagen*, '1.4 Tabel: de bodemtypes van de hedendaagse Esense en Kimmelse hoeves', 8.

bemesting nodig. Ten slotte versleten de werktuigen sneller, onder meer door de stenen in de gronden.¹¹⁹

De verschillende bodems van de twee gemeenten, alsook hun geografie, hadden een invloed op de landbouw in de gebieden. We kunnen dit nagaan in de landbouwtellingen. Aangezien deze niet zijn uitgevoerd in de periode van de Eerste Wereldoorlog, kijken we naar de tellingen van 1910 en 1929. Graangewassen worden logischerwijs het meest geteeld in beide gemeenten. Zo maken deze 34.03% van de totaal belastbare oppervlakte van Esen uit in 1910.¹²⁰ In Kimmel is dit minder, namelijk 28.05%.¹²¹ 5.61% van de Esense oppervlakte wordt zo in beslag genomen door winter- en zomertarwe.¹²² In Kimmel is dit merkbaar meer, 10.17%.¹²³ Wanneer we deze cijfers vergelijken met de tellingen van 1929 zien we dat er, ondanks de oorlog, weinig veranderd is in de verdeling van de teelten. Ik heb voor Esen geen specifieke gegevens gevonden, waardoor we in dat geval kijken naar het arrondissement Diksmuide, waartoe Esen behoort. Zoals in de onderstaande kader duidelijk wordt, verschillen de cijfers van 1929 maar minimaal met 1910.¹²⁴

Tabel: Landbouwtellingen 1910 - 1929 ¹²⁵				
	Esen	Diksmuide	Kimmel	Kimmel
	1910	1929	1910	1929
Winter- en zomertarwe	5,61%	5,82%	10,17%	10,66%
Totaal graanteelt	34,03%	32,90%	28,05%	30,52%
Vlas	1,25%	2,55%	0,13%	6%
Tabak	0,11%	0,12%	3,82%	0,54%
Hop	0,09%	0%	0,33%	0,33%
Totaal nijverheidsgewassen	4,08%	5,86%	13,72%	14,33%

¹¹⁹ M. CHEYNS, *Den boer op. Heuvellandse boeren op rust getuigen*, Leuven, 2011, 9 – 13.

¹²⁰ *Statistique de la Belgique – Recensement general de 1910*, Ministère de l’Agriculture et des Travaux Publics, Brussel, 1913, 142 – 143.

¹²¹ *Statistique de la Belgique – Recensement general de 1910*, Ministère de l’Agriculture et des Travaux Publics, 172 – 173.

¹²² *Ibidem*, 142 – 143.

¹²³ *Ibidem*, 172 – 173.

¹²⁴ *Atlas van de Algemeene Landbouwtelling van 31 december 1929*, Ministerie van Landbouw, Brussel, 1937, 1 – 27; *En Recensement général au 31 décembre 1929*, Royaume de Belgique, Ministère de l’intérieur, Office central de statistique, Agriculture, Brussel, 1937, 22 – 25.

¹²⁵ Ik heb enkel de teelten die ik belangrijk vond in deze tabel verwerkt, bij graangewassen horen logischerwijs ook rogge, gerst, haver, enzovoort. Hetzelfde geldt voor de nijverheidsgewassen.

Het verschil tussen Esen en Kimmel wordt uit deze cijfers duidelijk: Er wordt meer tarwe geteeld in Kimmel dan in Esen. Het opmerkelijkste verschil is de hopteelt. Deze is in Kimmel samen met Poperingen en Roesbrugge-Haringe het grootst. We kunnen er bijgevolg van uitgaan dat de hoeves in de twee gemeenten verschillen, op welke manier zal later aan bod komen.

Ten gevolge van het grotere aandeel van tarweteelt in Kimmel, verwacht ik dat deze hoeves grotere schuurgebouwen hadden dan de Esense. Aan de hand van de bouwplannen in de dossiers van de hoeves, zien we dat de gemiddelde oppervlakte van schuren in Kimmelse inderdaad groter was dan in Esen. De gemiddelde Kimmelse schuur was 104.2 m² groot ten opzichte van 75.48 m² bij de Esense. Aangezien gemiddelden echter bedrieglijk kunnen zijn door grote uitschieters, heb ik gekeken naar het aandeel van hoeves in een onderscheid tussen vijf oppervlaktematen, zoals de volgende tabel illustreert:

Tabel: Kimmelse en Esense schuurgebouwen				
Oppervlakte schuur	Aantal Kimmelse schuren	Percentage	Aantal Esense schuren	Percentage
Onder 50 m²	5	28%	12	40%
50 – 100 m²	6	33%	10	33%
100 – 150 m²	3	17%	5	17%
150 – 200 m²	1	5%	3	10%
200 m² en meer	3	17%	0	0%
Totaal	18	100%	30	100%

Uit deze tabel wordt duidelijk dat het gemiddelde inderdaad lichtelijk vertekend wordt door 3 uitstekers in het geval van Kimmel. Desalniettemin had Esen een veel groter aandeel in schuren onder de 50m².

De Esense landbouw is daarentegen meer gefocust op veeteelt. In 1985 telt Esen 1233 runderen. Kimmel telt er 311 minder, namelijk 922.¹²⁶ Bijgevolg wil ik kijken of de Esense koeienstallen groter zijn. Het gemiddelde van de Esense veestallen ligt met 83,04 m² echter lager dan de 85,66 m² van de Kimmelse stallen.

¹²⁶ *Statistique de la Belgique – Recensement general de 1895*, Ministère de l’Agriculture et des Travaux Publics, Brussel, 1899, 60 – 91. Voor de landbouwtellingen van 1929 heb ik enkel de gegevens van Kimmel. De tellingen van 1895 kunnen echter als representatief beschouwd worden, aangezien Kimmel in 1929 slechts 22 runderen meer telt. Ook bij andere beesten zien we dat de verschillen tussen 1895 en 1929 slechts miniem zijn.

Tabel: Kemmelse en Esense veestallen				
Oppervlakte veestal	Aantal Esense veestallen	Percentage	Aantal Kemmelse veestallen	Percentage
Onder 25 m²	2	6	1	5
25 - 50 m²	5	16	5	26
50 - 75 m²	9	29	3	16
75 - 100 m²	7	23	3	16
100 - 125 m²	1	3	2	11
125 - 150 m²	3	10	2	11
150 - 175 m²	1	3	2	11
175 - 200 m²	3	10	1	5
Totaal	31	100	19	100

De diepere analyse van deze stallen later in dit onderzoek zal daarom moeten uitwijzen of er bij de wederopbouw van Esense hoeves meer ingrepen ter verbetering van het vee hebben plaatsgevonden dan bij die van Kimmel.

3.2 De Eerste Wereldoorlog in Esen en Kimmel

De Eerste Wereldoorlog veranderde het Esense landschap vooral door de “slag om Diksmuide”, die van 16 oktober tot 10 november 1914 zou duren. Hoewel de eerste Duitse soldaten reeds op 12 september in Esen gesignaleerd werden, namen de Duitsers het dorp pas in op de vooravond van 20 oktober. Gebouwen werden omgebouwd in dienst van de Duitsers, de Sint-Pieterskerk en enkele andere gebouwen waaronder het station werden in brand gestoken als represaille voor het vinden van wapens bij de burgemeester. Vanaf 20 oktober moest het Belgische Leger vanop de oostelijke oever van de IJzer ervoor zorgen dat Diksmuide staande bleef. Deze linie zorgde ervoor dat verschillende Esense gebouwen kapotgeschoten werden.¹²⁷ Na de verovering van Diksmuide door de Duitsers, legden deze een tweede verdedigingslinie aan die door Esen liep, de zogenaamde *Eessener-Stellung*. Dit was echter een vrij rustige stelling die aanvankelijk

¹²⁷ H. MISSIAEN e.a., *Inventaris van het bouwkundig erfgoed, Provincie West-Vlaanderen, Gemeente Diksmuide, Deel I: Deelgemeenten Diksmuide, Beerst, Esen, Kaaskerke, Keiem en Lampernisse, Deel II: Deelgemeenten Leke, Nieuwkapelle, Oostkerke, Oudekapelle, Pervijze, Sint-Jacobskapelle, Stuivekenskerke, Vladslu en Woumen*, in *Bouwen door de eeuwen heen in Vlaanderen WVL18*, 2005. <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/121993>

slechts door twee compagnies bezet was en later zelfs maar door één. Tussen deze stelling en Diksmuide bouwden de Duitsers vele betonnen constructies met mitrailleurposten.¹²⁸

Naast het feit dat de Eerste Wereldoorlog vrijwel het gehele dorp verwoest had, verloor het na de oorlog ook ongeveer honderd hectare van zijn grondgebied aan Diksmuide. Sinds 1919 was Esen namelijk een aangenomen gemeente en aangezien Hoog Koninklijk Commissaris Eugène de Groote de Diksmuidse claim steunde, mocht Esen zich niet verzetten. Onder de aanneming werd het vernietigde gemeentehuis onteigend voor de bouw van een noodkerk. Aanvankelijk wilde de gemeente de site van de stukgeschoten kerk bewaren als ruïne, maar in 1926 bouwde Thierry Nolf deze terug op. Het nieuwe aanleg- en rooilijnenplan zorgde ervoor dat het zicht vanuit de Roeselarestraat op de heropgebouwde kerk verbreed werd. Het kasteel van de Ghelcke werd heropgebouwd naar het ontwerp van architect Lauwers uit Brussel. Verder liet de familie een zestal vernietigde hoeves heropbouwen door de DVG, waarover later meer.¹²⁹ De oorlog heeft duidelijk haar sporen nagelaten, zoals af te leiden valt uit het verslag van de gemeenteraad van Esen in de zomer van 1919. Naast een algemene verwoesting stelt het 485 vernietigde gemeentegebouwen, hofstedenfabrieken, nijverheden, burgerwoningen en werkmanswoningen vast.¹³⁰

Ten opzichte van Esen speelde Kimmel een veel grotere rol in de Eerste Wereldoorlog. De Kimmelberg was namelijk een belangrijk strategisch punt, waardoor er hevig om gevochten werd. Voorbij de Kimmelberg lag immers alleen maar de Scherpenberg, waarop de weg naar Poperinge volgde, waar geen Geallieerde reserves meer lagen. Zo kon het veroveren van de berg voor de Duitsers het winnen van de oorlog betekenen. Vooral de slag van Kimmel op 25 april 1918 bracht de meeste schade toe. Om half vier 's morgens begon een zware, twee uur durende beschieting met gasgranaten, gevolgd door brisantgranaten. Zodra het licht werd, beschoten tachtig Duitse gevechtsvliegtuigen de Franse soldaten op de Kimmelberg. Om 7 uur begon de infanterieaanval. Tegen de middag hadden de Duitsers de berg ingenomen. De Franse 28e Divisie verloor meer dan 5000 van haar bijna 9000 infanteristen. Van de compagnie die de

¹²⁸ MISSIAEN, <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/121993>.

¹²⁹ H. MISSIAEN e.a., *Inventaris van het bouwkundig erfgoed, Provincie West-Vlaanderen, Gemeente Diksmuide, Deel I: Deelgemeenten Diksmuide, Beerst, Esen, Kaaskerke, Keiem en Lampernisse, Deel II: Deelgemeenten Leke, Nieuwkapelle, Oostkerke, Oudekapelle, Pervijze, Sint-Jacobskapelle, Stuivekenskerke, Vladlo en Woumen*, in *Bouwen door de eeuwen heen in Vlaanderen WVL18*, 2005. <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/121993>

¹³⁰ DENDOOVEN, 'Het terrein effenen', 86.

top van de berg zelf verdedigde, kwamen er slechts zeventien levend naar beneden.¹³¹ Waar in Esen gebouwen beschoten werden of gebetonneerd door de Duitsers, veegde deze slag in Kemmel ze volledig van de kaart.

Naast de verschillen in landbouwexploitatie, mag het ook duidelijk zijn dat Kemmel veel zwaarder getroffen is dan Esen. Hiermee wil ik dan ook rekening houden in mijn analyse: scheelt dit in de kostprijs van de hoeves? Gaat de wederopbouw sneller in Esen? Worden er door het *tabula rasa* meer vernieuwingen doorgevoerd in Kemmel? Hierop zullen de volgende hoofdstukken onder meer op antwoorden.

¹³¹ KOCH, *Een kleine geschiedenis van de Grote Oorlog*, 372 -373.

4. De wederopbouw van hoeves in de Westhoek

4.1 Hoe de wederopbouw jaren aansleepte

4.1.1 Van een aanvraag naar een aanbesteding

Voordat de DVG aan de wederopbouw van een hoeve begon, moesten er heel wat documenten heen en weer gestuurd worden tussen de Dienst, eigenaar, architect en aannemer. Zo startte de eigenaar de aanvraagprocedure door een architect of notaris aan te stellen die de oorlogsschade moest vaststellen. Ten eerste baseerde deze zich hiervoor op getuigenissen en andere documenten zoals vooroorlogse plannen, tekeningen en foto's. Ten tweede ging deze zelf naar de site om de geleden schade op te meten. Hierbij moet echter opgemerkt worden dat verschillende vaststellingen die ik in de dossiers heb teruggevonden reeds opgesteld zijn voordat minister Renkin op 2 december 1919 het systeem van Wederopbouw door de Staat startte. Deze vaststellingen waren reeds in het kader van een aanvraag aan de ROS gebeurd, desalniettemin werden ze gebruikt in de dossiers van Systeem Renkin.¹³²

Officieel werd een aanvraag in gang gezet via de *Demande de reconstruction par l'État d'immeubles endommagés ou détruits par faits de guerre*. Dit gebeurde net zoals die aan de ROS via de gemeente. De eigenaar moest hierbij een gestandaardiseerd formulier aan de burgemeester en zijn schepenen inleveren met ten eerste basisinformatie over de eigenaar: diens naam en voornaam, geboorteplaats en –datum, beroep, burgerlijke stand, echtgenoot/echtgenote en domicilie. Ten tweede gaf het aan in welke gemeente de vernielde hoeve lag samen met de kadastrale gegevens. Ten derde werd de architect naar keuze meegegeven en diens adres.

Wanneer een aanvraag in gang gezet werd, moest zoveel mogelijk informatie aan het HKC geleverd worden over enerzijds de hoeve en anderzijds over de eigenaars. Zo werd al het eventuele bewijsmateriaal van de vooroorlogse toestand opgestuurd, alsook de kadastrale gegevens en bewijzen van eigendom. Verder moest de eigenaar informatie leveren over zichzelf. Zo moest weduwe Hynderick de Ghelcke, Nathalie de Ruysscher, een uittreksel van de bevolkingsregisters opsturen, maar ook een certificaat omtrent haar nationaliteit. Verder moest ze de akte van overlijden van haar echtgenoot Eugène Hynderick de Ghelcke doorsturen.

¹³² Omdat ik me voor deze resultaten grotendeels baseer op mijn bevindingen uit al de aanwezige bronnen in de dossiers, is het vrijwel onmogelijk te verwijzen naar ieder afzonderlijk document. Daarom zal ik enkel wanneer ik expliciet een document aanhaal hier volledig naar refereren. In de bibliografie is immers de gehele lijst van gehanteerde bronnen voor dit onderzoek terug te vinden. De eerste tabel in de bijlagen geeft tevens een groot overzicht van de verschillende dossiers: *Bijlagen*, '1.1 Tabellen: De wederopbouwhoeves van de DVG in Esen en Kemmel', 1 – 5.

Deze documenten moesten haar eigendoms- en erfenisrechten bewijzen. Bijgevolg moest ze ook de akte van overlijden van haar echtgenoot doorsturen.¹³³ In het geval van hoeve Bloutrock vroeg het HKC bijvoorbeeld aan gravin de La Serna om de gezinssamenstelling door te sturen.¹³⁴ Ten slotte werd zelfs een attest van gedrag van goede zeden verwacht, zo stuurde het HKC een maning naar het architectenbureau van Herenthals en Van Stichel omdat ze van de eigenaar “nog altijd niet” het attest gekregen hadden.¹³⁵

Op basis van de vastgestelde oorlogsschade startte de architect met het ontwerp van de plannen en het opstellen van het bestek voor een nieuwe hoeve. Hierbij moesten de prijzen van het bestek overeen komen met de eenheidsprijzen van de Dienst en moest hij streven het vooropgestelde bedrag uit de schatting niet te overschrijden. Pas wanneer de plannen en het bestek - na vele keren op en af gestuurd te zijn tussen architect en HKC - voldeden aan de eisen van de laatste werden ze goedgekeurd. Hierop kon een *évaluation au mètre carré de l'immeuble détruit* opgesteld worden. Dit document trachtte de waarde van de vooroorlogse hoeve te berekenen. Daarom werden de oppervlakten van de vooroorlogse gebouwen van de hoeve neergeschreven. Deze werden vervolgens vermenigvuldigd met een vaste eenheidsprijs per type gebouw. De totaalprijs moest hiernaast ook nog de ouderdom van de gebouwen in 1914 representeren alsook de oplopende inflatie na de oorlog. Daarom werd eerst met een bepaald procent de ouderdom van de totaalprijs afgetrokken. Met dit verschil werd ook de inflatie berekend. Het verschil werd namelijk gedeeld door een vooropgestelde coëfficiënt. Het getal dat dan overbleef was de waarde van het goed in 1914.

Vervolgens kon één van de laatste stappen starten: het opstel van het *Proces-Verbaal van Gelijkwaardigheid*. In deze PV werd de berekening van de *evaluatie* nogmaals herhaald en vergeleken met het bestek van de vooropgezette hoeve. In theorie streefde het HKC ernaar dat de bouw van deze nieuwe hoeve iets goedkoper was dan de schatting van de oude. Het overschot konden geteisterden opeisen bij de ROS. Wanneer de nieuwe hoeve echter duurder was, moest de eigenaar de extra kosten uit eigen zak betalen.

¹³³ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 7724: Uittreksel der Registers van Bevolking, Brasschaat, 9 juni 1921; Getuigschrift van inschrijving op de bevolkingsregisters, Elsene, 8 juni 1921; Certificat de nationalité, Brasschaet, 9 juni 1921; Certificat pour dommages de guerre, Elsene, 22 juni 1921; Extrait du registre des Actes de décès, Enghien-les-Bains, 15 juni 1921.

¹³⁴ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 13622.

¹³⁵ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 7726.

Wanneer de verschillende partijen een akkoord bereikt hadden over dit *PV van Gelijkwaardigheid* kon het HCK een openbare aanbesteding uitgeven. Hierbij zat een lastenkohier waarin alle voorwaarden stonden waaraan de aannemer moest voldoen. Aannemers konden hierop reageren en diegene die het project zo goedkoop mogelijk kon realiseren, kreeg de opdracht. Na de nodige formaliteiten konden de werken starten. De meeste aannemers waren gekend bij het HKC, zo werden de hoeves in Esen vrijwel allemaal door Entr'Aide heropgebouwd en die van Kemmel door Léon Lootens en Charles Raes en Devos. Wanneer dit echter niet het geval was, moest de aannemer net zoals de eigenaar zijn geloofwaardigheid bewijzen. Zo moest aannemer Octaaf van Slambrouck voor de wederopbouw van hoeve Simoens een getuigschrift van goede zeden opsturen.¹³⁶

Aangezien voor iedere stap meerdere brieven gezonden werden naar verschillende personen was de traagheid van de *DVG*, naast de zeer vele aanvragen, vooral te wijten aan haar gigantische bureaucratie. Wanneer we bijvoorbeeld kijken naar de tijd die tussen de datum op het oudste document van een dossier - vaak plannen of schattingen van de oude waarde van de hoeve - en het aanbestedingsdossier, kunnen we de duur bepalen hoelang de voorbereidingen aansleepten. Voor alle hoeves heb ik zo een voorbereidingstijd van gemiddeld bijna 14 maanden berekend. Hierbij moet in het achterhoofd gehouden worden dat het aanbestedingsdossier niet betekende dat de eigenlijke werken van start gingen. Dit is echter vrijwel nooit geweten. Aan de hand van de data die ik heb teruggevonden, kan ik ten eerste afleiden dat de tijd tussen het aanbestedingsdossier en de start van de werken zeer fel verschilde per dossier. Zo was de snelste start die aan hoeve René Vanlehrberghe in Esen: aannemer Entr'aide ging namelijk reeds 7 dagen na de aanbesteding aan de slag.¹³⁷ Léon Lootens kon daarentegen pas ongeveer 2.5 jaar later aan de werken van hoeve Neerhof in Kemmel beginnen.¹³⁸ De vele brieven van pachters en eigenaars getuigen alleszins van grote onvrede en ongeduld.

4.1.2 Van een voorlopige naar een definitieve overname

Het einde van de werken kwam in zicht wanneer de eigenaar, architect en aannemer samenkwamen voor een *PV van voorlopige overname*. Dit betekende dat een controleur van de Bouwdienst van de *DVG* bij de hoeve langs geweest was om te kijken hoever de werken reeds

¹³⁶ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 6813: Brief van de minister van economische zaken aan Brutsaert, Hoog Koninklijk Commissaris, 25 oktober 1923; En Getuigschrift van goede zeden, Veldegem, 10 oktober 1923.

¹³⁷ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 7722.

¹³⁸ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 3822.

stonden. In dergelijk *PV van voorlopige overname* stond diens lijst van opmerkingen, die de aannemer bijgevolg nog moest opvolgen. Deze controleur kon ook de architect zijn, die evalueerde of zijn ontwerpen wel goed uitgevoerd werden. In de meeste gevallen waren de opmerkingen schoonheidsfouten of kleine elementen die nog afgewerkt moesten worden. In ideale omstandigheden hoefde dergelijk proces-verbaal maar één keer opgesteld te worden waarna de eindovername zou volgen. De HKC legde de aannemer hierbij een deadline op tegen wanneer de lijst afgewerkt moest zijn. Zo kregen aannemers Charles Huys en Louis Celis na de *PV van voorlopige overname* vijf maanden om enkele schoonheidsfoutjes weg te werken bij de bijgebouwen van hoeve de Roo.¹³⁹ Wanneer de aannemer echter de lijst niet voltooid had, zouden er nog vele *voorlopige aannames* volgen.

De kortste periode waarop een aannemer de nog uit te voeren werken voltooide was 4.5 maanden. Het proces-verbaal van voorlopige aanneming voor hoeve van Norenberghe, heropgebouwd door de firma Entr'Aide vond namelijk plaats op 4 januari 1923 en de eindovername op 23 mei 1923.¹⁴⁰ De meeste voltooiingswerken duurden echter veel langer, niet omdat er nog zoveel werk te doen was, maar vaak omdat de aannemer de laatste aanpassingen onnodig achtte en deze bijgevolg verwaarloosde. Zo doken meningsverschillen op over hoe precies de afwerking moest zijn. De aannemer was namelijk vaak sneller tevreden dan enerzijds de pachter en eigenaar en anderzijds de DVG. In een brief van 22 maart 1924 klaagde aannemer Jules Bostijn bijvoorbeeld dat hoeve Eikhof “voor de eigenaars nooit af zou zijn”.¹⁴¹ De werken moesten echter al voltooid zijn op 28 mei 1922 volgens het eerste *PV van voorlopige aanvaarding* dat al van 31 januari 1922 dateerde.¹⁴² Deze deadline werd niet gehaald en de nieuwe einddatum zou daarop 2 juli 1922 moeten zijn. Toch moest de Dienst op 17 augustus 1922 nog een heuse lijst aan nog te voltooien werken naar de aannemer sturen.¹⁴³ Bostijn stelde ter verdediging dat hij de plannen en het bestek zo goed mogelijk had uitgevoerd

¹³⁹ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 7726: Proces-Verbaal van voorlopige overname, 1 december 1922; En Brief van de Toegevoegd Hoog Koninklijk Commissaris aan de eigenaar Félix Guillaume, 4 december 1922.

¹⁴⁰ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 7688: Proces verbaal van voorlopige aanneming, Esen, 4 januari 1923; En Proces-verbaal van eindovername, Esen, 23 mei 1923.

¹⁴¹ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 7727: Brief van Jules Bostijn aan de Toegevoegde Hoog Koninklijke Commissaris, 26 maart 1924.

¹⁴² BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 7727: Proces-verbaal van voorlopige overname, 31 januari 1922.

¹⁴³ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 7727: Brief van de Toegevoegd Hoog Koninklijke Commissaris aan Jules Bostijn, 19 augustus 1922.

als hij kon en vond de lijst dan ook onterecht.¹⁴⁴ Pas op 18 oktober 1922 ging architect de Boutte akkoord met de voltooide werken.¹⁴⁵ Toch eindigde de discussie hier niet, op 18 juni 1923 stuurden de eigenaars, de erfgenamen van de Wulf, namelijk een resem aan klachten over de hoeve naar het *HKC*. Zo stond de kelder onder water, konden vensters niet gesloten worden, stond de waterpomp droog in mei, enzovoort.¹⁴⁶ Pas op 16 november 1925, 3 jaar na de eerste *PV van voorlopige overname*, had aannemer Bostijn ervoor gezorgd dat de hoeve naar wens voltooid was en kon de eindovername eindelijk getekend worden.¹⁴⁷

Aanslepende discussies werden niet alleen door de aannemer veroorzaakt, minstens evenveel tijd ging verloren aan de ingewikkelde en omslachtige aanvraagprocedures die de Dienst hanteerde. Hoewel de Dienst de eigenaars dus lijkt te steunen via het systeem van voorlopige overname - dat de aannemer dwong tot het afwerken van de hoeve -, zorgde haar bureaucratie alsnog voor halfslachtige oplossingen en langdurig verblijf in onafgewerkte hoeves. De langste discussie in Esen was die tussen de *DVG* en eigenaar Georges Roland van de hoeve Duchâteau. De eindovername van deze hoeve had in se al plaatsgevonden op 14 september 1921. Op de bijeenkomst voor de eindovername waren Roland en de aannemer Charles Muylle echter mondeling overeengekomen dat de toegangspoort van de hoeve wel nog in orde gemaakt moest worden. Dit was op 21 januari 1922 nog altijd niet gebeurd. Deze toegangspoort stond namelijk niet op de plannen waardoor de eigenaar Georges Roland een geheel nieuwe procedure moest starten om dit via het systeem-Renkin te mogen doen.¹⁴⁸ Pas op 9 oktober 1925, een dikke 4 jaar na de eerste voorlopige aanname vond de eindovername plaats.¹⁴⁹

De duur tussen het proces-verbaal van voorlopige en definitieve aanname van hoeve Taffin in Kemmel kon echter niet overtroffen worden. 5.5 jaar heeft het bij deze hoeve geduurd om de laatste werken te voltooien en dan was een gracht nog steeds niet orde. Op 5 oktober

¹⁴⁴ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 7727: Brief van Jules Bostijn aan de Toegevoegd Hoog Koninklijke Commissaris, 22 augustus 1922.

¹⁴⁵ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 7727: Brief van Oscar de Boutte aan de Toegevoegd Hoog Koninklijk Commissaris, 18 oktober 1922.

¹⁴⁶ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 7727: Brief van de Wulf aan de Toegevoegd Hoog Koninklijk Commissaris, 18 juni 1923.

¹⁴⁷ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 7727: Proces-verbaal van definitieve overname, 16 november 1925.

¹⁴⁸ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 7689: Brief van George Roland aan het Koninklijk Hoog Commissariaat, 21 januari 1920.

¹⁴⁹ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 7689: Proces-verbaal van eindovername, 9 december 1925.

1921 waren de partijen overeengekomen dat de firma Raets en Devos nog een lijst aan werken zou voltooien.¹⁵⁰ Pas op 9 april 1926 volgde echter de eindovername, hoewel de hoeve in se zelfs dan nog altijd niet klaar was.¹⁵¹ De eigenaar wilde echter niet meer verder met de aannemer en vroeg daarom een geldsom om zelf een oplossing te zoeken voor de nog te voltooien werken. Omdat de aannemer 595 Belgische frank verschuldigd was aan de eigenaar – om een voor mij onbekende reden –, werd dit verzoek daarentegen niet ingewilligd. Zo bleven brieven over dit onderwerp tussen eigenaar en dienst, en dienst en aannemer, heen en weer gaan. De laatste brief dateert van 10 juni 1926 maar bood nog steeds geen oplossing,...¹⁵²

Het hoefde echter niet altijd zo te lopen, aannemer Léon Lootens bewees bij hoeve Vanacke-Descamps in Kemmel bijvoorbeeld dat hij de lijst van de volgende opmerkingen van de architect Cyriel Schmidt in 3 maanden voltooid kreeg. Op 28 januari 1926 schreef de architect:

Ik ondergetekende, Schmidt Bouwmeester, de werken leidende van de heropbouw der gebouwen der hofstede Vanacke-Descamps eigendom van Mijnheer R. Collert, Burgemeester van Yper, gelegen te Kemmel, verklaar dat er niet tot de overname kan worden overgegaan omdat de gebouwen niet zijn voltooid en namenlijk de volgende werken nog dienen uitgevoerd; De eindaanvaarding dezer werken kan geen plaats hebben omdat de volgende werken voorzien in het bestek nog moeten uitgevoerd worden;

- Woonhuis: - *Climentplinten op de vloeren. Het schilderwerk voltooien*
- *De steendammen rondom het gebouw*
- Stallen: - *Het schilderwerk volledigen*
- *De steendammen rondom het gebouw*
- Suikerijdroogery: - *De trapladders plaatsen. Het schilderwerk voltooien.*¹⁵³

¹⁵⁰ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 6153: Proces-verbaal van voorlopige aanname, Kemmel, 5 oktober 1921.

¹⁵¹ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 6153: Proces-verbaal van eindovername, Kemmel, 9 april 1926.

¹⁵² BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 6153: Brief van de Toegevoegd Hoog Commissaris aan Raets en Devos, 10 juni 1926.

¹⁵³ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 3866: Proces-verbaal van niet aanvaarding, door Cyriel Schmidt, Kemmel, 28 januari 1926.

Dit is zeer snel ten opzichte van de gemiddelde periode tussen het eerste proces-verbaal van voorlopige overname en dat van eindovername. In de gemeenten Esen en Kemmel duurde de voltooiingswerken namelijk gemiddeld 27.65 maanden, met andere woorden bijna 2.5 jaar.

4.1.3 De effectieve werken

Nu ik de verschillende tijdrovende procedures overlopen heb, dringt de vraag zich op hoeveel tijd de effectieve bouw van een wederopbouwhoeve in beslag nam. Als start van de bouw kijk ik naar de datum waarop het aanbestedingsdossier van de hoeve uitgegeven werd. Hoewel de periodes vòòr dit moment zoals gezien lang kunnen aanslepen, waren ze louter van administratieve aard en vormden ze eigenlijk enkel de opstartfase. De werkelijke wederopbouw startte wanneer het dossier aangenomen werd door een onderneming. Hiervan zijn echter zelden gegevens bewaard. De weinige data die ik hierover gevonden heb, heb ik voornamelijk moeten afleiden uit brieven waarin de HKC ongeduldige eigenaars gerust stelde dat “het dossier aangenomen was en de werken dus weldra zouden starten”. Daarom zal de uitbesteding in plaats van letterlijk de aanvang van de werken niet al te groot verschillen als startpunt. Als eindpunt zal ik mij baseren op de *PV's van definitieve eindovername*. De overzichtstabel van de data uit de dossiers in de bijlagen kan een handige leidraad bij deze tekst zijn.¹⁵⁴

Hoeve Fraaiman in Esen was van alle hoeves het snelst voltooid. Het aanbestedingsdossier werd namelijk op 30 september 1920 uitgegeven en één jaar later, op 11 oktober 1921, was de aannemer Entr'Aide klaar.¹⁵⁵ Ook hoeves Verplancke en Vanackere, heropgebouwd door Entr'Aide in Esen, en Simoens in Kemmel door Oscar Van Slambrouck, waren voltooid binnen de 2 jaar.¹⁵⁶ Andere hoeves zouden echter veel langer in de wederopbouw zitten. Hoeve Belpaire in Kemmel, heropgebouwd door Léon Lootens, spande hierbij de kroon. Het HKC had het aanbestedingsdossier namelijk uitgegeven op 29 september 1920. De definitieve eindovername zou echter pas plaatsvinden op 20 september 1926.¹⁵⁷ Zo lijkt het dus dat er, op 9 dagen na, bijna 6 volledige jaren aan de hoeve gewerkt was. Uit de briefwisseling werd echter duidelijk dat het werk in deze periode grotendeels stilgelegen had.

¹⁵⁴ Zie: *Bijlagen*, ‘1.6 Tabel: De data van het oudste document, de aanbestedingsdossiers en de PV's van eindovername uit de dossiers van Esen en Kemmel’, 17.

¹⁵⁵ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 7693: Proces-verbaal van eindafschouw, Esen, 11 oktober 1921.

¹⁵⁶ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 13662, 7676 en 2110.

¹⁵⁷ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 3801: Proces-Verbaal van eindovername, Kemmel, 20 september 1926.

Reeds 3 jaar eerder, op 11 december 1923, wilden de verschillende partijen al overgaan op een definitieve overname. Er werd echter toen een fout in het bestek ontdekt, waardoor de hoeve uiteindelijk duurder uitviel dan bedoeld. Het HKC verwachtte dat de eigenares, weduwe Marie Bruneel-Delva, deze meerprijs op zich nam. Na ellenlang brievenverkeer was dit misverstand dus pas in 1926 afgehandeld.¹⁵⁸ In Esen duurde de wederopbouw van hoeve Duchâteau het langst. Wederom werd deze heropgebouwd door de firma Entr'aide die de aanbesteding van 21 april 1920 had aangenomen. Slechts tegen 9 oktober 1925 waren de werken voltooid. Dat betekende dat ze bijna 5 en een half jaar geduurd hadden. De reden hiervoor hebben we echter reeds besproken, het is vooral de periode na het eerste proces-verbaal van eindovername die lang aansleepte omwille van het opnieuw moeten registreren van een toegangspoort.¹⁵⁹ Wanneer we de gemiddelde duur van de werkdagen aan alle hoeves berekenen, komen we op een 1403.77 dagen, of 3.94 jaar. Gemiddeld duurde het dus net iets minder dan 4 jaar om een hoeve op te bouwen. In Kimmel duurde dit gemiddeld iets langer, namelijk 1599.88 dagen, beter gezegd 4 en een half jaar. In Esen duurde dit daarentegen gemiddeld 1403.7 dagen, oftewel 3 jaar en 7 maanden. Het verschil tussen beide gemeenten is dus vrij miniem. Zoals reeds gezien was de graad van vernieling in Kimmel groter dan in Esen, bijgevolg is een zwaardere wederopbouw te verwachten. Toch is het verschil tussen de gemeenten te relativieren, dit kan een gevolg zijn van het aantal hoeves dat in de gemeenten werd heropgebouwd. In Kimmel was dit getal namelijk veel kleiner.

De eerste hoeve waarvoor in Esen een aanbestedingsdossier werd uitgegeven was wederom hoeve Duchâteau, dit op 21 april 1920.¹⁶⁰ Niet veel later, op 31 augustus 1920, werd ze gevolgd door hoeve Seys.¹⁶¹ Het eerste aanbestedingsdossier met betrekking tot Kimmel, werd uitgegeven op 20 september 1920 voor hoeve Desomer en zal aangenomen worden door Lootens.¹⁶² Terwijl hoeve Duchâteau de enige hoeve is die in de eerste helft van 1920 heropgebouwd werd, werden er van de 52 hoeves waarvan ik de datum van de aanbesteding

¹⁵⁸ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 3801: Brief van Delva-Bruneel aan het HKC, 20 september 1926.

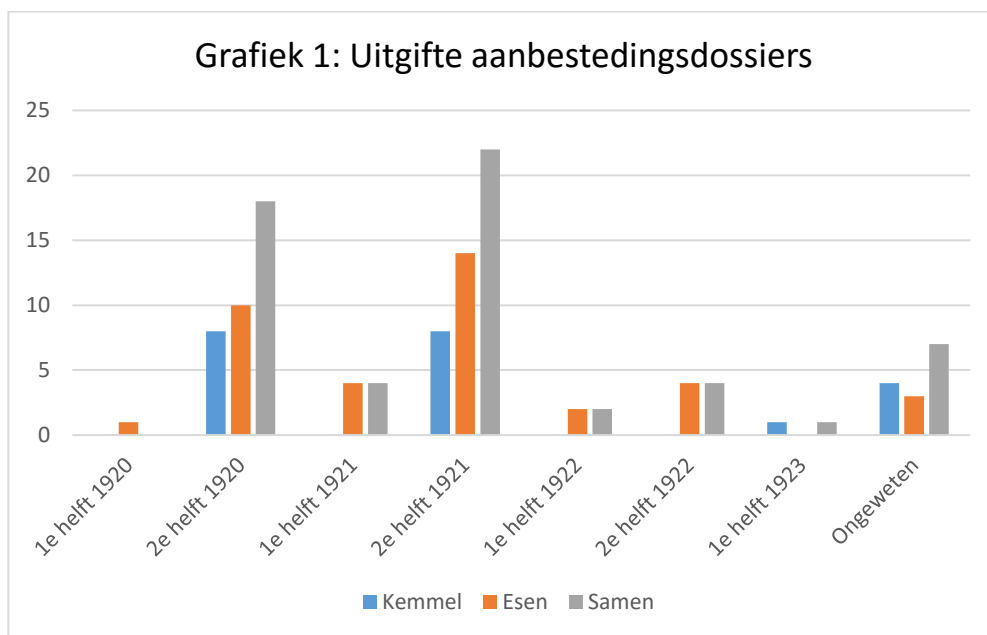
¹⁵⁹ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 7689: Proces-verbaal van eindovername, 9 oktober 1925.

¹⁶⁰ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 7689.

¹⁶¹ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 13662.

¹⁶² BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 3852.

ken, 18 uitgegeven in de tweede helft van 1920.¹⁶³ Deze piek is het gevolg van het bundelen van aanbestedingsdossiers. Het HKC gaf in dat geval voor een groep vernielde hoeves één lastenkohier uit waarop een aannemer kon ingaan. Bijgevolg zijn 7 van die 18 hoeves samen uitgegeven op 29 september 1920. Deze hoeves lagen allemaal in Kimmel en werden heropgebouwd door Lootens.¹⁶⁴ Waar er maar 4 hoeves uitbesteed werden in de eerste helft van 1921, was dit het geval voor wel 23 in de tweede helft. Ook dit is het gevolg van gebundelde uitgaven. Zo zijn er maar liefst 8 hoeves uitbesteed op 15 oktober 1921. Deze lagen ook allemaal in Kimmel en werden stuk voor stuk heropgebouwd door de onderneming Charles Raets en Devos uit Leuven.¹⁶⁵ Zo bleven in Kimmel enkel nog maar hoeve Desomer en Simoens over die niet in een bundel werden uitbesteed. De aanbesteding van hoeve Desomer op 20 september 1920 werd ook door Lootens aangenomen.¹⁶⁶ Die van hoeve Simoens van 26 september 1923 door Van Slambrouck.¹⁶⁷ Van de overige 5 hoeves werden er 4 in de tweede helft van 1922 heropgebouwd en eentje, zijnde hoeve Simoens, in de eerste helft van 1923.¹⁶⁸

¹⁶³ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 13662, 3852, 7686, 3866, 3851, 3801, 3853, 3821, 3824 en 7693.

¹⁶⁴ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 3866, 3851, 3801, 3853, 3821, 3823 en 3824.

¹⁶⁵ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 6198, 6150, 6151, 6153, 6158, 6200, 6201 en 6157.

¹⁶⁶ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 3852.

¹⁶⁷ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 2110.

¹⁶⁸ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 7721, 7676, 7721 en 2110.

Op 14 september 1921 zou de eerste hoeve haar proces-verbaal van eindovername ontvangen, namelijk hoeve Martens uit Esen, heropgebouwd door Entr'Aide.¹⁶⁹ Het dossier bevat echter geen aanbestedingsdossier, hoelang er dus aan de hoeve gewerkt is, is niet geweten. Het allerlaatste proces-verbaal van eindafschouw van de gemeenten Esen en Kemmel werd getekend op 8 november 1926. Deze hoeve, Roelens, vormde echter een uitzondering op de normale gang van zaken. Reeds op 11 oktober 1921 was de hoeve namelijk al definitief overgenomen geweest. Dit was echter een fout, aangezien bij regenweer alle daken lekten. Daarom werd er op 5 november 1925 een nieuwe aanbesteding uitgegeven, waarbij de aannemer Charles Muylle vervangen werd door Entr'aide. Slechts één jaar later hadden deze de problemen opgelost en de werken voltooid.¹⁷⁰ Van de 37 hoeves waarvan ik een PV van definitieve overname heb, waren er 3 voltooid in de 2e helft van 1921, 3 over heel 1923 en 3 in 1924.¹⁷¹ In de eerste helft van 1925 werden er 5 hoeves afgewerkt.¹⁷² Het zwaartepunt ligt echter duidelijk op de tweede helft van 1925, waar 9 hoeves overgegeven werden.¹⁷³ We zien dat het einde inderdaad naderde in 1926. In de eerste helft werden er nog 7 proces-verbalen getekend, in de tweede helft nog maar 5.¹⁷⁴

¹⁶⁹ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 7723.

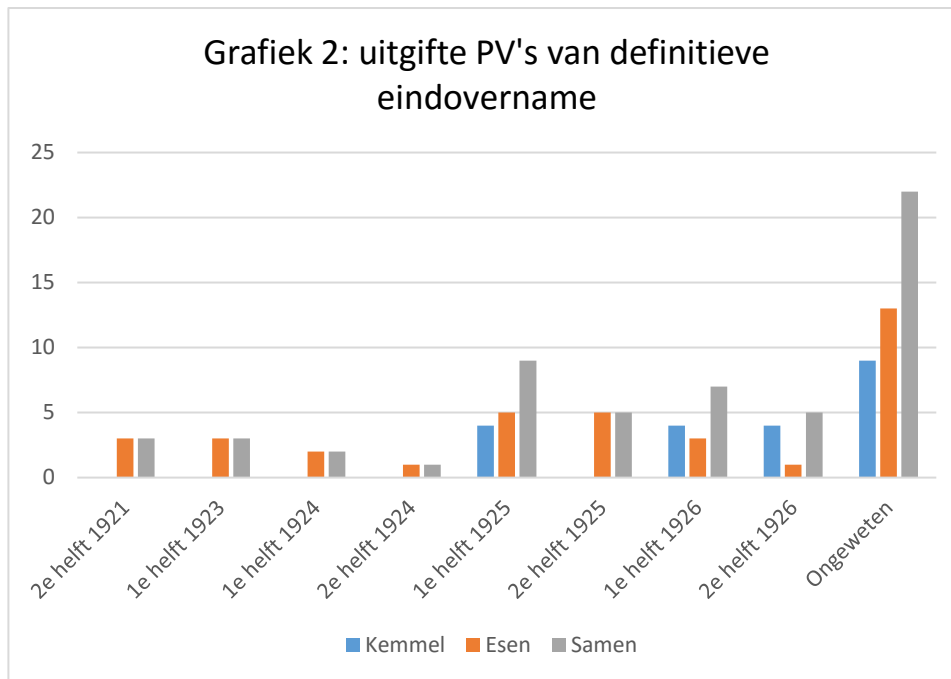
¹⁷⁰ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 7692: Proces-Verbaal van eindovername, Esen, 11 oktober 1921.

¹⁷¹ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 7723, 13662, 7693, 7688, 7676 en 7726.

¹⁷² BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 6198, 9150, 6151 en 13662.

¹⁷³ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 7690, 13662, 7676, 2110, 7689, 7691, 7727 en 7726.

¹⁷⁴ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 7721, 7686, 13662, 3852, 3866, 6153, 6158, 3851, 3801, 6200, 6201 en 7692.

Het exacte begin van de wederopbouw van boerderijen door de staat in de gemeenten Esen en Kimmel kan dus gesitueerd worden op 21 april 1920 met hoeve Desomer en het eindpunt op 8 november 1926 met hoeve Duchâteau. De meeste activiteiten zouden echter volgen op de jaren dat grote bundels van aanbestedingsdossiers werden uitgegeven. Zo zijn de drukste bouwperiodes de jaren die volgen op de tweede helft van 1920 en de tweede helft van 1921. De gemiddelde bouwduur van 4 jaar lijkt op het eerste gezicht niet drastisch aan de lange kant te zijn. Ten eerste kan de periode aan administratie die voor de uitbesteding aansleepte echter niet uit het oog verloren worden. Ten tweede waren de eerste geteisterden teruggekeerd niet lang na de wapenstilstand. Voor hun was het feit dat de eerste golf van wederopbouwwerken aan de hoeves zich in de tweede helft van 1920 situeerde, toch aan de late kant. Vooral de grote bureaucratie met vele regeltjes en weinig flexibiliteit had ervoor gezorgd dat kleine foutjes of aanpassingen gigantische reeksen aan brieven veroorzaakten, terwijl de pachter bang de winter afwachtte,...

4.2 Architecten, aannemers, eigenaars en pachters

4.2.1 De architecten

De vooroorlogse hoeve, maar ook de meeste van de naoorlogse hoeves werden door de pachter of eigenaar zelf heropgebouwd. Dit gebeurde met maar weinig technische hulp. Het was voor die tijd namelijk ongewoon dat architecten hoeves - gebouwen met weinig aanzien – tekenden. Dit maakt de wederopbouwhoeves door de DVG bijzonder. De eigenaars konden zelf hun

architect kiezen, hoewel de *HKC* zijn plannen en bestekken moest goedkeuren. Enerzijds wil ik bekijken of de architecten uit de Westhoek zelf kwamen of van elders, anderzijds bekijk ik hun aandeel in de wederopbouw.

In totaal hebben er 23 architecten meegewerkt aan de wederopbouw van 57 Esense en Kemmelse hoeves. Jean Dumont uit De Panne was de architect die het meeste aantal hoeves ontworpen had. Hij ontwierp maar liefst 11 hoeves op een totaal van 19 Kemmelse hoeves.¹⁷⁵ Zijn ‘populariteit’ had te maken met het feit dat het *HKC* hem aangesteld had als architect van deze regio. Naast de wederopbouw van hoeves, ontwierp Dumont woon- en handelshuizen voor Kimmel. Verder waren het gemeentehuis en de pastorie van zijn hand.¹⁷⁶ Emile Remacle kwam ook uit De Panne, maar ontwierp slechts 1 hoeve, hoeve Fraaiman in Esen.¹⁷⁷

De tweede populairste architect kwam daarentegen niet uit de Westhoek, hoewel Torhout niet ver uit de buurt van Esen ligt. Thierry Nolf ontwierp 8 van de 36 Esense hoeves.¹⁷⁸ Nolf was bovendien voor de oorlog al bekend in het gehucht. In de periode van 1907 tot 1912 tekende hij namelijk ingrijpende restauratiewerken uit voor de parochiekerk. Tijdens de wederopbouw ontwierp hij verder niet alleen hoeves. De volgende Esense gebouwen kwamen van zijn hand: de jongensschool (1920-1922), de pastorie en onderpastorie (1920-1923), de meisjesschool (1920-1923), de kapel Onze-Lieve-Vrouw-ter-Hulpe (1924-1925) en ten slotte de kerk (1926).¹⁷⁹ Nolf was bovendien lid van adviesorganen rond het regionalistische gedachtegoed in Vlaanderen, een visie die in zijn ontwerpen zou moeten doorklinken.¹⁸⁰ De derde meest voorkomende naam is echter een Brusselaar: Fernand Petit. Hij ontwierp 1 hoeve in Kimmel, hoeve Guilbert, en 6 hoeves in Esen.¹⁸¹ Hij werd echter weer opgevolgd door een architect uit de Westhoek. Achille Six kwam uit Oudekapelle, dat net zoals Esen een deelgemeente vormde van Diksmuide. Hij mocht 4 hoeves voor zijn buurgemeente

¹⁷⁵ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 3867, 6157, 3824, 6200, 6201, 3801, 3853, 3822 en 6158

¹⁷⁶ ‘Kimmel’, *Inventaris onroerend erfgoed*, (<https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/121302>)

¹⁷⁷ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 7693.

¹⁷⁸ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 7711, 7675, 13662 en 7727.

¹⁷⁹ ‘Esen’, *Inventaris onroerend erfgoed*, (<https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/121993>)

¹⁸⁰ CORNILLY, ‘Gevraagd architecten’, 129.

¹⁸¹ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 7722, 7724, 7723, 7720, 7721, 7725 en 6151.

ontwerpen.¹⁸² De overige architecten hebben een minder grote rol gespeeld in de wederopbouw van Esen en Kimmel. Hoewel de Poperingse Cyriel Schmidt hoofdzakelijk hoeves bouwde, die over heel het arrondissement Ieper lagen verspreid, heeft hij maar 3 hoeves voor Kimmel getekend. Hetzelfde aantal als Oscar Dereere uit Oostende voor Esen.¹⁸³

Waar de literatuur over de wederopbouw stelt dat ongeveer 30% architecten van elders kwamen, kwam 45% van de architecten van de Kimmelse en Esense hoeves niet uit West-Vlaanderen. Een blik op de onderstaande tabel maakt dit ook duidelijk.¹⁸⁴ Naast Petit, kwamen ook Alexis Dumont en Adhémar Lener uit Brussel. Anderen kwamen uit de buurt van Brussel, zo kwamen van Herenthals en van Stichel uit Sint-Jans-Molenbeek, Drypondt Emile uit Sint-Gillis, Franz Tilly uit Elsene en Pierre Verbruggen uit Ukkel. Omdat deze twee laatsten van zo ver kwamen, kregen ze zelfs een tijdelijke woning toegewezen door de *DVG*. Zo konden ze de wederopbouw op een meer doeltreffende manier voorbereiden.¹⁸⁵ François Todt en Jean Cloquet kwamen beiden uit Gent. De rest van de architecten kwam allemaal uit West-Vlaanderen: Louis Verstraete uit Izegem en J rome de Boutte uit Ardoorie – beiden dus uit de buurt van Roeselare - Huib Hoste uit Brugge, Joseph de Groote uit Blankenberge, Oscar Dereere uit Oostende en tot slot Karel Stroobandt uit Gistel. 55% van de architecten had bijgevolg hun bureau relatief dicht bij Esen en Kimmel.

¹⁸² BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 7676.

¹⁸³ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 3823, 3866, 3851 en 13662. En CORNILLY, 'Gevraagd architecten', 125.

¹⁸⁴ CORNILLY, 'Gevraagd architecten', 127.

¹⁸⁵ *Ibidem*, 127.

Tabel: de architecten ¹⁸⁶

Naam architect	Woonplaats	Hoeves in	
		Kemmel	Esen
Dumont Jean	De Panne	11	
Dumont Alexis	Brussel	2	
Schmidt Cyrille	Poperinge	3	
Verstraete Louis	Izegem	1	1
Hocepiet Marcel	Moeskroen	1	
Tilley Franz	Elsene	1	
Petit Fernand	Brussel	1	6
Lener Adhémar	Brussel	1	
De Groote Joseph	Blankenberge		1
Verbruggen Pierre	Ukkel		1
Todt François	Gent		
Hoste Huib	Brugge		
Nolf Thierry	Torhout		8
Dereere Oscar	Oostende		3
Stroobandt Karel	Gistel		2
De Boutte Jérôme	Ardooie		2
Cloquet Jean	Gent		1
Steels Hip	Brussel		1
Remacle Emile	De Panne		2
Van Herenthals A. en van Stichel	Sint-Jans-Molenbeek		1
Dryepondt Emile	Sint-Gillis		1
Six Achille	Oudekapelle		4
Ongeweten			1

4.2.2 De aannemers

Zoals gezien werden vaak meerdere hoeves gebundeld in één aanbestedingsdossier. Bijgevolg bouwden grotendeels dezelfde aannemers de wederopbouwhoeves. De grootste onderneming was *L'entr'aide, société coopérative pour reconstructions dans les régions dévastées, patronnée par l'union Belge d'entrepreneurs de travaux publics*, of kortweg L'Entr'Aide. Zij heeft maar liefst 31 van de 36 Esense hoeves heropgebouwd. Haar hoofdzetel lag in Brussel, maar in de Westhoek leidde aannemer Léon Monnoyer en zonen uit Diksmuide de werken.¹⁸⁷

¹⁸⁶ De grijstinten trachten in een oogopslag te duiden uit welke buurt de architecten kwamen: lichtgrijs staat voor de Westhoek en omstreken, donkergrijs voor Brussel en omstreken.

¹⁸⁷ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 7691, 7689, 7722, 7724, 7723, 7720, 7686, 7721, 7690, 7725, 7711, 7675, 7688, 13662, 7693 en 7676.

Van de 19 Kemmelse hoeves zijn er 10 gebouwd door Léon Lootens uit Oostende.¹⁸⁸ Tijdens de wederopbouw was hij voorzitter van de *Bond der Aannemers van Openbare en Private Werken van de Kust*. Verder was hij één van de voornaamste protagonisten die de sociale problemen in de bouwsector aan de orde stelde. In 1924 werd hij de eerste voorzitter van de in 1922 opgerichte *Belgische Landsbond der Bouwbedrijven en Openbare Werken*.¹⁸⁹ 8 van de overige Kemmelse hoeves werden heropgebouwd door Charles Raets en Charles Devos uit Leuven.¹⁹⁰ Buiten firma Charles Huys & Co., die uit Sint-Niklaas kwamen, waren alle aannemers uit West-Vlaanderen. Oscar Van Slambrouck kwam uit Veldegem, Charles Muylle uit Ichtegem en Emile Delanghe uit Brugge.

4.2.3 Eigenaars

De bewoners van de hoeves waren vrijwel altijd pachters. Dit betekent dat de eigenaars zelden de hoeve(s) die ze bezaten bewoonden. Van de 36 Esense hoeves werden er 4 uitgebaat door hun eigenaars: Aloïs Packet, René Decaestecker, Hippolyte Thevelin en Charles Vernack.¹⁹¹ In Kimmel was enkel Albert-Emile Dumont eigenaar van zijn hoeve, de overige 20 hoeves werden door pachters gehuurd.¹⁹² Wanneer we de landbouwtellingen van 1910 met die van 1929 vergelijken, zien we dat de pacht van alle landbouwbedrijven toch licht zal afnemen. Waar in Kimmel in 1910 nog 90,59% van de grond gehuurd werd, daalde dit in 1929 naar 83,33%.¹⁹³ Dit was een gevolg van de gigantische inflatie na de wereldoorlog die zorgde voor prijsstijgingen van aankoop en verhuur van gronden. In 1910 kostte het kopen van een landbouwgrond in Kimmel 5.414 BEF per hectare en een weidegrond 5.314 BEF per hectare. In 1929 waren deze bedragen maar liefst verzesvoudigd naar 32.000 en 31.714 BEF per hectare. Ook de huurprijzen van gronden waren toegenomen, in 1910 kostte het huren van zowel

¹⁸⁸ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 3853, 3821, 3822, 3823, 3852, 3824, 3851, 3866, 3867 en 3801.

¹⁸⁹ BERTELS, 'De uitvoerders op het terrein', 188.

¹⁹⁰ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 6201, 9893, 6150, 6157, 6153, 6198, 6158 en 6151.

¹⁹¹ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 13662.

¹⁹² BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 3867.

¹⁹³ *Rencensement général au 31 décembre 1929*, Royaume de Belgique, Ministère de l'intérieur, Office central de statistique, Agriculture, Brussel, 1937, 416 – 421. Ik behandel hier enkel Kimmel omdat ik voor Esen geen gegevens in de landbouwtellingen heb teruggevonden. Desalniettemin kunnen we ervan uitgaan dat Esen dezelfde evolutie meemaakte.

landbouw- als weidegrond 105 BEF per hectare, in 1929 was dit bedrag opgelopen tot 843 BEF per hectare – het zevenvoud.¹⁹⁴

Een tabel in de bijlagen biedt een overzicht van de verschillende eigenaars.¹⁹⁵ De eigenaars waren meestal grootgrondbezitters die meerdere hoeves bezaten en die daarbij vaak niet eens in de buurt woonden. Zo had Nathalie de Ruysscher – aangesproken als weduwe Hynderick de Ghelcke – maar liefst 6 hoeves in Esen en 1 in Kemmel.¹⁹⁶ Zelf was ze echter geboren in Gent en woonde ze in Brussel. Ze was de weduwe van ridder Eugène-Henri Hynderick de Ghelcke. Toch was haar familie niet vreemd in Esen. Zo erfde haar man in 1905 het Esenkasteel, dat hij verbouwde en uitbreidde met een witte toren.¹⁹⁷ Marie Van Nieuwenhuysse liet samen met haar zussen Henriette 5 hoeves die ze geërfd hadden van hun vader heropbouwen in Esen. Zelf was ze echter geboren in Sint-Michiël, Brugge en woonde ze ook in Brugge.¹⁹⁸

De meeste eigenaars hadden echter slechts één hoeve in Esen of Kemmel – hoewel dit niet betekent dat ze geen hoeves bezaten in andere gemeenten. Enkel Modeste Vileyn, weduwe Avanzo-Frederique en weduwe Bruneel-Delva hadden ieder 2 hoeves.¹⁹⁹ De erfgenamen Quatannens erfden ook 2 hoeves van hun oom Camille Quatannens en 1 hoeve van een echtgenoot. De administratie van hoeve Seys gebeurde door Marie Claus, de weduwe van Gustave Quatannens, de broer van Camille Quatannens. Zij had deze hoeve geërfd samen met de kinderen. Hoeve Vansteen werd geërfd door de kinderen en kleinkinderen van Gustave. Daniel Quatannens, zijn oudste zoon, kreeg van al de erfgenamen het volrecht om de administratie rond de wederopbouw van de hoeve te regelen.²⁰⁰ Juliette Quatannens erfde ten slotte in 1922 hoeve Bloutrock van haar echtgenoot Victor Ducolombier.²⁰¹

Het is opmerkelijk dat buiten Modeste Vileyn en Daniel Quatannens, alle grootgrondbezitters weduwes waren. Ook eigenaars die maar 1 hoeve bezaten, waren vaak vrouwen. Zo zijn 9 van de 41 eigenaars weduwes. In sommige gevallen stierven hun

¹⁹⁴ CHEYNS, *Den boer op*, 9 – 10.

¹⁹⁵ Zie: *Bijlagen*, ‘1.7 Tabel: De eigenaars’, 19.

¹⁹⁶ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 7722, 7724, 7723, 7720, 7721, 7725 en 6151.

¹⁹⁷ ‘Esen’, Inventaris onroerend erfgoed, (<https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/121993>)

¹⁹⁸ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 7675 en 7676.

¹⁹⁹ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 13662, 7692, 7693, 3822 en 3801.

²⁰⁰ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 13662.

²⁰¹ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 13662.

echtgenoten in de vroege jaren twintig, waarop zij de hoeves erfden. Zo is Delphine-Sylvie Christiaen, eigenares van hoeve Verwilghen, de weduwe van Léon Verwilghen. Zij zijn de ouders van niemand minder dan Raphaël Verwilghen, bestuurder van de Bouwdienst van de DVG.²⁰² Sommige eigenaars zijn daarenboven vrouwen die geen weduwes zijn. Zo erfde gravin Thérèse de la Serna van haar broer Ferdinand hoeve Van Norenberghe. Zelf bleef ze ongehuwd.²⁰³ Ook de zussen Van Nieuwenhuyse erfden hun hoeves van hun vader en hadden geen echtgenoten.²⁰⁴ Zussen Angèle, Alice en Valérie Coppieters-Stockhove erfden hoeve de Roo van de zoon van de broer van hun grootvader. Ondanks Angèle getrouwd was met Alcide de Mazières, werd haar echtgenoot nooit aangehaald in de documenten en werd zij duidelijk als eigenares gezien.²⁰⁵ Ook Emilie de Theux de Meylandt was tijdens de wederopbouw van haar hoeve Desomer getrouwd, met baron Alfred Gilles de Pélichy. Ook zij werd op alle documenten aangesproken als eigenares en was degene die alle administratie regelde.²⁰⁶ In totaal waren er dus 12 van de 41 eigenaars vrouwen, waar er 20 van de 41 eigenaars mannen waren. De overige 9 eigenaars zijn geen particulieren, maar groepen of organisaties. Dit zijn hoeves die geërfd zijn door meerdere erfgenamen of hoeves die aan weldadigheidsburelen toebehoren. Zo was hoeve Lemahieu in Kemmel van het weldadigheidsbureel van Ieper en hoeve Derinck in Esen van dat van Esen.²⁰⁷

Wanneer we de beroepen bekijken van de eigenaars, wordt het duidelijk dat zij vrijwel allemaal van een groot aanzien genoten. Hoewel de vrouwelijke eigenaars zelden een beroep uitoefenden, waren zij meestal dochters of weduwes van aanzienlijke families. Aan de hand van de beroepen van de mannelijke eigenaars wordt het duidelijk dat de eigenaars tot de hoogste klassen van de Belgische samenleving behoorden. Een korte opsomming van de occupatie van de eigenaars: grootgrondbezitter, baron, burgemeesters van Ieper en van Eeke, dokter, notaris, Belgisch senator, burggraven, advocaat, groothandelaar in naaimachines, secretaris-generaal van het Ministerie van Wetenschappen en Kunst,...

²⁰² BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 7690.

²⁰³ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 7688.

²⁰⁴ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 7675 en 7676.

²⁰⁵ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 7726.

²⁰⁶ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 3852.

²⁰⁷ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 6150 en 7710.

Dat eigenaars hoeves bezaten in Esen of Kemmel betekende ten slotte niet dat zij ook effectief in deze buurt woonden. 12 van de 41 eigenaars woonden op het moment van de wederopbouw in West-Vlaanderen. 5 hiervan zijn logischerwijs de 4 pachters in Esen en 1 pachter in Kemmel.²⁰⁸ Anderen woonden in Kortrijk, Ieper, Poperinge, Torhout, Diksmuide, Wervik, Oostende, Kortemark, Brugge en Uitkerke.²⁰⁹ 7 woonden in Gent en omstreken, zoals Eke en Melle.²¹⁰ Nog eens 7 eigenaars kwamen uit Brussel en omstreken, zoals Sint-Gillis, Elsene en Tervuren.²¹¹ Ten slotte woonden Alexandre Cavrois de Saternault, eigenaar van hoeve Alberic, en Juliette Quatannens, eigenaar van hoeve Bloutrock, in Frankrijk. Beide hoeves lagen in Eesen, toch was Cavrois de Saternault geboren en wonende in Arras. Quatannens was geboren in Diksmuide, maar woonde in Tourcoing.²¹² Alleen Ubald du Bois de Vroyland, eigenaar van hoeve Vroyland in Kemmel, was geboren en wonende in Antwerpen.²¹³

²⁰⁸ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 13662 en 3867.

²⁰⁹ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 3822, 3801, 6153, 3823, 3866, 6150, 3852, 7711, 3824, 6200, 6201, 7727, 7692, 6158, 13662, 7675 en 7676.

²¹⁰ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 7726, 2110, 7686, 6198, 13662, 6151 en 7689.

²¹¹ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 7722, 7724, 7723, 7720, 7721, 7725, 6151, 7726, 13662, 7690, 7688 en 3853.

²¹² BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 7691 en 13662.

²¹³ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 6157.

4.3 De kostprijs van een wederopbouwhoeve

Ten slotte wil ik de kostprijs van de wederopbouwhoeves bekijken. Zoals we reeds gezien hebben, dekt de staat de kosten van de wederopbouwhoeve zolang ze onder de waarde van de vooroorlogse hoeve blijven. Hoe deze waarde geschat wordt, hebben we reeds besproken. De aannemer die de hoeve het goedkoopst kon realiseren, werd de aanbesteding toegewezen. De grootste kritiek op de werking van het Systeem Renkin is bijgevolg ten eerste de te lage schattingen om een hoeve degelijk mee herop te bouwen en ten tweede het aantrekken van goedkope en bijgevolg onbekwame aannemers.

Hoeveel een hoeve uiteindelijk werkelijk gekost heeft, is zelden geweten. Hoewel de aannemer zich in theorie moest houden aan de geschatte prijs en het bestek is er een kans dat er toch nog onvoorziene kosten zich opdringen. De aannemer werd uitbetaald in schijven en de rekeningen of afschriften hiervan zijn zelden bewaard. Daarom belicht ik in dit hoofdstuk ten eerste de definitieve schatting van de vooroorlogse hoeve. Op basis van de schatting van het vooroorlogse goed ontwierp de architect zijn plannen en bestek. Deze werden vaak echter niet goedgekeurd. Om onder een bepaalde prijs te blijven, durfde de DVG aan de architect te vragen ruimtes te schrappen of te verkleinen. Pas na het goedkeuren van de plannen wordt er na lang brievenverkeer een prijs vastgesteld in het bestek, het is deze prijs die ik ten tweede kort wil schetsen.

Zoals in de overzichtstabel in de bijlagen duidelijk wordt, bedroeg de goedkoopste bestekprijs in Esen 4.486,43 BEF, voor hoeve Thevelin.²¹⁴ Met 45.645,69 BEF was hoeve Maes de duurste hoeve van Esen.²¹⁵ Deze prijzen zijn natuurlijk afhankelijk van de oppervlakten van de hoevegebouwen, de gebruikte materialen, de werkuren, de inflatie, enzovoort. Gemiddeld kostte een Esense hoeve 19.847,20 BEF. Als we deze prijs koppelen aan het gemiddelde van de bebouwde oppervlakten vinden we een prijs van 40.63 BEF per vierkante meter. In Kimmel werd het goedkoopste bestek uitgerekend voor hoeve Guilbert: 5.958,51 BEF.²¹⁶ De duurste hoeve was hoeve Van Heule met 40.109,05 BEF.²¹⁷ Gemiddeld kostte de Kimmelse hoeves 21.326,24 BEF, waardoor ze dus 1479.04 BEF duurder waren dan de Esense. Dit terwijl de

²¹⁴ Zie: *Bijlagen*, '1.8 Tabel: De kostprijs', 25. En BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 13662.

²¹⁵ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 7686.

²¹⁶ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 6826.

²¹⁷ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 3801.

gemiddelde oppervlakte van de hoeves in Esen zelfs 1,26 m² hoger lag. In Kimmel kostte 1 m² dan ook significant meer: 45.42 BEF in plaats van 40.63 BEF.

	Raamprijs in BEF	Kostprijs in BEF	Totale oppervlakte in m²	Prijs/m²
Gemiddelden Esen	20.981,80	19.847,20	427,36	40,63
Gemiddelden Kimmel	22.033,99	21.326,24	426,10	45,42
Totaal gemiddelden	21.315,42	20.316,16	433,33	42,02

Dit prijsverschil kan verklaard worden door de graad van vernieling die groter was in Kimmel. Waar in Esen van sommige hoeves de fundamenteen opnieuw gebruikt konden worden of sommige moren of zelfs delen van hoeves nog rechts stonden, werd Kimmel veel zwaarder getroffen. Hierbij zorgt een vernielde infrastructuur ook voor grotere transportkosten. Ten slotte zullen er in Esen lokaal meer bruikbare materialen gevonden kunnen worden dan in Kimmel. Verschillende Esense dossiers getuigen echter van het hergebruik van bakstenen van de vooroorlogse hoeve.

De berekende prijs per vierkante meter is echter relatief, aangezien een vierkante meter woongedeelte logischerwijs meer kost om te bouwen dan een vierkante meter stal. We kunnen de toenmalige waarde afleiden via de schattingen van de vooroorlogse hoeves. 12 Esense dossiers bevatten namelijk het document “evaluatie van het vernield goed”.²¹⁸ Hierin werden de oppervlakten van de verschillende delen van de vooroorlogse hoeve vermenigvuldigd met een eenheidsprijs die op die delen werd geplakt. Vreemd genoeg verschillen deze eenheidsprijzen per dossier. Dit lijkt geen gevolg te zijn van inflatie of duurdere marktprijzen, aangezien het onderscheid niet tijdsgebonden lijkt te zijn. Ik heb deze documenten namelijk op datum gesorteerd en zelfs wanneer het opstel van de dossiers slechts 3 dagen verschilden, kunnen de prijzen verschillen. Wanneer we het gemiddelde van de eenheidsprijs van de belangrijkste hoevegedeeltes berekenen, bekomen we de volgende cijfers:

²¹⁸ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 13662, 7727, 7690, 7688, 7725, 7726, 7676 en 7721.

Tabel gemiddelde eenheidsprijzen per hoevedeel in Esen	
Onderdeel hoeve	Gemiddelde eenheidsprijs (BEF) per m²
Woongedeelte zonder kelder of zolder	50,00
Woongedeelte met zolder	52,50
Stallen zonder zolder	27,34
Stallen met zolder	32,50
Schuur	30,40
Wagenhuis	29,38
Molen	20,75
Ovenhuis	31,75
Opslagkelder	14,17
Aardappelkelder	11,25
Totaal	31,46

Wanneer we het gemiddelde berekenen van al deze eenheidsprijzen komen we op een prijs van 31,46 BEF per vierkante meter. Dat betekent dat de geschatte waarde per vierkante meter zowat 9,17 BEF lager lag dan deze waarde op de bestekprijs in Esen van 40,63 BEF. Toch waren de wederopbouwhoeves zelden duurder dan de vooroorlogse hoeves. Dit zien we ook wanneer we de raamprijs met de kostprijs van de hoeves vergelijken. In Esen zijn er slechts 8 van de 36 wederopbouwhoeves duurder dan de geschatte waarde van hun vooroorlogse hoeve.²¹⁹ Gemiddeld zijn de wederopbouwhoeves 882,47 BEF goedkoper dan de raamprijs. In Kemmel zijn enkel hoeve Vrielynck, Belpaire en Vroyland duurder dan de raamprijs.²²⁰ De Kemmelse wederopbouwhoeves kostten ongeveer 438.13 BEF minder dan de geschatte vooroorlogse hoeves. Het logische gevolg van deze goedkopere prijzen is het bouwen van kleinere hoeves. Om de oppervlakten te vergelijken kunnen we ons terug beroepen op de *Evaluaties van vernield goed*, aangezien er geen andere documenten de exacte oppervlakte van de vooroorlogse hoeve meegeven. Wanneer we naar deze 12 dossiers kijken, zien we dat de wederopbouwhoeves gemiddeld 66.56 m² kleiner zijn in oppervlakte ten opzichte van de vooroorlogse hoeve.²²¹

Gemiddeld kostte een wederopbouwhoeve dus 20.316,16 BEF. In 1921 was het nominale ondernemersinkomen in de landbouw per jaar 1034 BEF. Zonder verdere uitgaven zou een

²¹⁹ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 7726, 7721, 13662,7690, 7725, 7676, 7720 en 7686.

²²⁰ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 6200, 3801 en 6157.

²²¹ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 13662, 7727, 7690, 7688, 7725, 7726, 7676 en 7721.

landbouwer dus bijna 20 jaar moeten werken voor dergelijke hoeve te kunnen kopen.²²² Het gemiddelde dagloon van een man in 1896 bedroeg 3,25 BEF en in 1937 2,72 BEF.²²³

4.4 Conclusie

Kortom is een eerste groot punt van kritiek op de *DVG* haar traagheid. Wanneer we de gemiddelde tijdsduur van de verschillende procedures van de wederopbouw via de *Dienst* bekijken, kunnen we concluderen dat dit een gevolg is van haar gigantische bureaucratie. Ten eerste nam de briefwisseling die vooraf ging aan de eigenlijke werken in zowel Esen als Kimmel gemiddeld 14 maanden in beslag. De periode tussen het eerste *proces-verbaal van voorlopige overname* en dat van *eindovername* duurde gemiddeld bijna 2,5 jaar. In totaal werkte de aannemer doorsnee net iets minder dan 4 jaar aan de wederopbouwhoeve. In Kimmel duurde de bouw gemiddeld 4,5 jaar, in Esen 3 jaar en 7 maanden. Dit is waarschijnlijk een gevolg van de grotere vernielingsgraad in Kimmel. In de tweede helft van 1920 en de tweede helft van 1921 vonden de meeste bouwactiviteiten plaats, doordat de *Dienst* de aanbestedingsdossiers van deze hoeves gebundeld had. Hoewel de gemiddelde bouwduur van 4 jaar is niet gigantisch traag is, kan de lange voorperiode aan administratie niet over het hoofd gezien worden. De administratie en de bouw samen namen gemiddeld 5 jaar en 5 maanden in Kimmel in beslag en 4 jaar en 9 maanden in Esen.

De 57 Esense en Kimmelse hoeves zijn ontworpen door 23 architecten. Dit maakt de hoeves bijzonder, aangezien het ongewoon was dat architecten gebouwen met een lage status, zoals hoeves, ontwierpen. De architecten die het grootste aantal hoeves ontwierpen hadden hun bureau in de Westhoek. Daarbij ontwierpen ze vaak meerdere gebouwen in de gemeenten. Ongeveer de helft van architecten kwam echter niet uit de buurt van de Westhoek, maar uit Gent en Brussel en omstreken.

Doordat de *Dienst* enerzijds meerdere hoeves in één aanbestedingsdossier bundelde, werkten voornamelijk dezelfde aannemers aan de wederopbouw. Anderzijds was de *Dienst* vertrouwd met bepaalde aannemers. Daarbij was de *Dienst* van deze aannemers verzekerd dat ze een goedkope prijs hanteerden. L'Entr'Aide uit Brussel bouwde 31 van de 36 Esense hoeves herop. Dit gebeurde door haar nevenfirma Léon Monnoyer en zonen uit Diksmuide. In Kimmel

²²² J. BLOMME, *De economische ontwikkeling van de Belgische Landbouw, 1880 – 1890*, Leuven, 1988, 302.

²²³ P. SCHOLLIERS, *Loonindexering en sociale vrede. Koopkracht en klassenstrijd in België tijdens het interbellum*, Brussel, 1985, 254.

bouwde Léon Lootens uit Oostende 10 van de 21 hoeves. Buiten Charles Raets en Charles Devos uit Leuven en Charles Huys & Co. uit Sint-Niklaas, kwamen alle aannemers uit West-Vlaanderen. Er zijn geen afzonderlijke kenmerken bij de hoeves te onderscheiden bij de verschillende hoeves. De aannemers leken met andere woorden ieder mogelijk hoeveontwerp aan te nemen.

Slechts 4 van de 36 Esense en 1 van de 21 Kemmelse hoeves werden uitgebaat door hun eigenaars, het overige deel werd gehuurd door een pachter. Dit was niet abnormaal, in 1910 werd 91% van de Kemmelse grond gehuurd. Door de grote inflatie zal de prijs van de aan- en verkoop – en bijgevolg verhuur – van gronden echter toenemen. Bijgevolg zal de pacht in 1929 dalen naar 83%. Veel eigenaars waren bijgevolg grootgrondbezitters met meerdere hoeves. Opmerkelijk genoeg waren het op 2 eigenaars na allemaal weduwes die meerdere hoeves bezaten in Kemmel en Esen. Ook eigenaars met slechts 1 hoeve in de gemeenten waren vaak vrouwelijk. 12 van de 41 eigenaars waren vrouwen – 20 mannen. 9 hoeves zijn eigendom van meerdere erfgenamen of behoren toe aan weldadigheidsburelen. Aan de hand van de beroepen van de eigenaars of familie van de eigenaars wordt het duidelijk dat ze tot de hoogste klassen van de Belgische samenleving behoorden. 12 van de 41 eigenaars, waaronder 5 pachters, verbleven tijdens de wederopbouw in West-Vlaanderen. 7 eigenaars woonden in Gent en omstreken en nogmaals 7 in regio Brussel. Alexandre Cavrois de Saternault en Juliette Quatannens verbleven in Frankrijk. Ubald du Bois de Vroyland was de enige eigenaar geboren en wonende in Antwerpen.

In Esen kostte de wederopbouw van een hoeve gemiddeld 40,63 BEF per vierkante meter, in Kemmel 45,42 BEF per vierkante meter. Zo telde het bestek van een wederopbouwhoeve 20.316,16 BEF – in Esen 19.847,20 BEF en in Kemmel 21.326,24 BEF. De hoeves waren in Kemmel hoogstwaarschijnlijk duurder omdat de graad van vernieling door de oorlog er groter was. Het nominale ondernemersinkomen in de landbouw bedroeg in 1929 per jaar 1034 BEF. Dit betekende dat er zonder verdere uitgaven 20 jaar voor een hoeve gespaard moest worden. De gemiddelde *geschatte* eenheidsprijs bedroeg 31,46 BEF per vierkante meter en lag dus 9,17 BEF lager de *bestekprijs*. Toch kostten de wederopbouwhoeves zelden meer dan de vooroorlogse. De Esense wederopbouwhoeves zijn gemiddeld 882,47 BEF goedkoper, de Kemmelse 438,13 BEF. Dit was mogelijk omdat de wederopbouwhoeves gemiddeld 66,56 m² kleiner zijn dan de vooroorlogse hoeve.

5. De theorie in de praktijk: modernisme, traditionalisme en regionalisme bij wederopbouwhoeves

5.1 Modernisme, traditionalisme en regionalisme

Uit die reden is er geen enkel landsch huis dat schreeuwt in het landschap of afsteekt door leelijkheid of buitensporigen opzet. Zonder vakmannen of bouwmeesters hebben de vlaamsche landlieden verkregen 't geen de stadsmenschen nog altijd missen – den stijl die zich aanpast bij de omgeving, die in harmonie blijft met het geheel/ Met alle gegroeide dingen hebben de landsche woning ook de goede eigenschappen gemeen. Het zuivere streven naar eenvoud – de beperking om enkel te voldoen aan de uiterste noodwendigheid, brengt in de uiterlijke en innerlijke vormen van die huizen noodzakelijk schoonheid te weeg; eene schoonheid die eeuwig en onvergankelijk is, evenals alle natuurschoon – die nooit mishaaft of verveelt en die niet veroudert omdat ze van alle tijden is.

Stijn Streuvels in *De landsche woning in Vlaanderen* in 1913.²²⁴

'Rampzalig maar toch gelukkig België: want het kan nu in dubbelen zin aan zijn herbouw beginnen. [...]
En wanneer nu van een gelukkig België kan worden gesproken, dan wordt die uitspraak daardoor bepaald, dat België nu het eerste land is geworden, hetwelk dat zuivere begrip betreffende den bouw der moderne stad in toepassing kan brengen. Het kan dat doen, maar het moet dat ook doen; het is dat het land zelf, en daarmee aan de geheel wereld verplicht. Want de bouw der stad is een maatschappelijke werkzaamheid van opperste cultuur.

Hendrik P. Berlage in *La Cité*, 1919.²²⁵

²²⁴ S. STREUVELS, *De landsche woning in Vlaanderen*, Amsterdam, 1913, 17.

²²⁵ F. STRAUVEN, 'Modernisme', in *Modernisme. Van het Zwart Huis tot de Boekentoren*, Tielt, 2008, 11 – 12.

's Lands wederopbouw na de oorlog vormde de aanleiding voor een cultureel en praktisch debat onder architecten, historici en politici. Reeds tijdens de oorlog drongen zich twee vragen omtrent de wederopbouw op: Moet er heropgebouwd worden? Zo ja, hoe? De eerste vraag zou op drie manieren beantwoord kunnen worden. Een eerste visie wilde de ruïnes veroorzaakt door de oorlog bewaren en de nieuwe steden elders heropbouwen.²²⁶ Hiertegenover stond het streven naar de wederopbouw van het vernielde om de oorlog zo snel mogelijk te vergeten en als het ware te overwinnen. Ten slotte zweefde een derde visie tussen deze uiteinden in: zij wilde een wederopbouw mits enkele kenmerkende ruïnes behouden werden.²²⁷ Ten tweede werd er nagedacht over hoe de wederopbouw moest gebeuren. Zorgde de wederopbouw voor een mogelijk nieuwe start? Hoe verre moest de wederopbouw een reconstructie van de vooroorlogse toestand zijn? In deze context ontstond ook de idee van het regionalisme voor de wederopbouw van dorpen en kleinere steden en het streven naar een moderne maar streekeigen heropbouw van dorpen en specifiek hoeves.²²⁸

Hoe dan ook, de wederopbouw werd gezien als de mogelijkheid voor een nieuwe start. België zou na de oorlog 'herrijzen uit zijn as'. Enerzijds werd dit uitgedragen door een herboren patriotisme. De nationale trots wilde dat kunststeden zoals Leuven en Ieper 'schooner dan tevoren' herrezen. In deze context kreeg architect-fotograaf Eugène Dhucque in mei 1915 bijvoorbeeld de opdracht van het *KCML* een inventaris op te stellen van alle belangrijke monumenten en kunstvoorwerpen. Aan de hand van zijn foto's en geschreven en getekende documenten zouden deze dan na de oorlog gerestaureerd kunnen worden. Anderzijds zagen velen de wederopbouw als een nieuwe start voor een nieuwe maatschappij. Zo ijverden modernisten met innoverende stedenbouwkundige ideeën voor een hervorming van de maatschappij door de culturele verheffing van het volk. Ze wilden de huisvesting actualiseren en een grotere lokale publieke infrastructuur uitbouwen. Hun ideeën zullen echter maar op kleine schaal gerealiseerd worden ten opzichte van de patriotistisch-historische betekenis die gegeven werd aan de wederopbouw, hoewel wel een aantal hygiënische en verkeerstechnische moderniseringën gebeurden.²²⁹

²²⁶ DENDOOVEN, *De wederopbouw*, 100. En 'Het verhaal van de wederopbouw' in D. SCHMITZ e.a., *Studie: Omgaan met de wederopbouwarchitectuur in de Frontstreek van '14 – '18. Ieper en Heuvelland*, Gent, 2008, 32.

²²⁷ DENDOOVEN, *De wederopbouw*, 100.

²²⁸ 'Het verhaal van de wederopbouw', 32.

²²⁹ STYNEN, e.a., *15/18 Het Verwoeste Gewest*, 9; 'Het verhaal van de wederopbouw', 32.

Aangezien de Duitse doortocht zeer waardevol Belgisch patrimonium beschadigd of vernield had, werd de wederopbouw vooral gezien in termen van restauratie. Naarmate de verwoestingen voortschreden, werd dit idee echter minder vanzelfsprekend, waardoor ook nieuwe ontwerpen voor de wederopbouw aannemelijker werden. Dit zou dan een verbeterende wederopbouw moeten zijn, waartoe stedelijke verfraaiingsprogramma's behoorden zoals de heraanleg van de omgeving van monumenten en aanpassingen van de straten. Zo konden monumenten bijvoorbeeld uit een ideaal gezichtspunt bekeken worden. Anderen, zoals de planningsdiscipline, zagen deze nieuwe wederopbouw meer verdergaand en dachten aan de bouw van tuinwijken en een meer rationele verkeersinfrastructuur.²³⁰

Bijgevolg ontstond een tweestrijd tussen de zogenaamde 'traditionalisten' en 'modernisten'. Eenvoudig gesteld, wilden de eersten heropbouwen naar het historisch beeld van dorpen en steden, waarbij atypische historische elementen ook uitgezuiverd moesten worden. De modernisten schreven deze wederopbouw echter als 'pastiche' af. Daarbij waren sommige gemeenten zodanig verwoest dat het volgens hen niet zinnig was om zoveel moeite te steken in een exacte restauratie. Verder vonden ze dergelijke wederopbouw esthetisch én ethisch problematisch. Enerzijds zouden de heropbouwde gebouwen er esthetisch veel te nieuw uit zien. De historie van een gebouw zou namelijk meer zijn dan historisch architecturale silhouetten en details. Het moest ook oud aanvoelen ten gevolge van slijtage en ouderdom. Anderzijds is de verhouding van identieke wederopbouw ten opzichte van de geschiedenis op ethisch vlak geen sinecure, aangezien dit de plaats van de oorlog in de geschiedenis zou miskennen. Het herstel van dorpen en steden naar vooroorlogs model zou zo een anachronisme zijn waarbij oorlogsgetuigenissen zoals de ruïnes zouden verdwijnen.²³¹ Zo was architect en professor architectuurgeschiedenis Eugène Dhucque, hoewel hij juist aan het hoofd werd gezet van een missie om zoveel mogelijk erfgoed te documenteren, tegen een identieke wederopbouw aangezien hij van mening was dat ieder tijdvak zijn rechten had.²³²

5.1.1 Modernisme

Hoewel de oorlog voor vele architecten een jarenlange bouwstop betekende, zorgde ze wel voor een periode van reflectie en internationale ideeënuitswisseling. Talrijke publicaties zagen het licht en adviserende organen of drukkinggroepen trokken nieuwe leden aan die via die weg

²³⁰ 'Het verhaal van de wederopbouw', 32 – 33.

²³¹ 'Het verhaal van de wederopbouw', 33.

²³² DENDOOVEN, *De wederopbouw*, 100; En UYTENHOVE, 'Wederopbouw na de Eerste Wereldoorlog', 420.

hun zienswijzen trachtten te verspreiden.²³³ Zo verbleef een belangrijk deel van de Belgische architecten tijdens de oorlog in het buitenland waar ze op basis van modernistische ideeën de wederopbouw voorbereidden.²³⁴ De architecten wilden een nieuwe, egalitaire samenleving voorleggen. Zo zag een van de belangrijkste protagonisten van het modernisme voor de Eerste Wereldoorlog, de Nederlander Hendrik Berlage, de moderne architectuur als de belichaming van de nieuwe, democratische en gesecculariseerde maatschappij. Daarom diende zij zich volgens hem af te keren van het individualisme en moest ze zich wijden aan de ontwikkeling van gemeenschapsconcepten.²³⁵

Het tabula rasa van verwoestingen door de Eerste Wereldoorlog gaf de modernisten hoop voor de realisatie van hun progressieve ideeën. Ze zagen een unieke gelegenheid om het land onder een nieuwe vorm te doen herboren worden: een nieuw België dat vrij zou zijn van alle historische obstakels en dit op basis van de meest geavanceerde principes van de moderne stedenbouw.²³⁶ De eerste initiatieven werden internationaal genomen. De aanwezigheid van talrijke vooraanstaande Belgische architecten in Groot-Brittannië, Nederland en Frankrijk tijdens de oorlog bepaalde grotendeels de ontwikkeling van het denkklimaat waarin de wederopbouw zou plaatsvinden.²³⁷ Ten eerste wijdde de Engelse *International Garden Cities and Town Planning Association* reeds in november 1914 een conferentie aan de wederopbouw van België. Zo wilden ze de Belgen erop voorbereiden ‘modelsteden in een modelland te bouwen’, waarbij ze het ideaal van de tuinstad voor ogen hadden. Op deze *Town Planning Conference*, die doorging in februari 1915, waren een 300-tal Belgen aanwezig. Deze gevluchte architecten, ingenieurs, landmeters en politici werden er in de verworvenheden van de Britse stedenbouw ingewijd. Geïnteresseerden konden deelnemen aan studiecycli van de toen opgerichte werkgroep *Belgium Town Planning Committee*, dat ze vertrouwd wilde maken met de principes van de *Garden City*, de surveytechnieken en de praktijk van *town planning*.²³⁸

²³³ ‘Het verhaal van de wederopbouw’, 45.

²³⁴ S. DE CAIGNY, *Bouwen aan een nieuwe thuis: wooncultuur in Vlaanderen tijdens het interbellum*, Leuven, 2010, 27.

²³⁵ STRAUVEN, ‘Modernisme’, 7 – 9.

²³⁶ DE CAIGNY, *Bouwen aan een nieuwe thuis*, 27; En STRAUVEN, ‘Modernisme’, 10.

²³⁷ ‘Het verhaal van de wederopbouw’, 45.

²³⁸ STRAUVEN, ‘Modernisme’, 10.

Hierbij werd het comité bijgestaan door de *Town Planning Institute* en de *Royal Institute of British Architects* (RIBA).²³⁹

Naast Emile Vinck, Louis van der Swaelmen, Eggerickx en Callewaerts, nam ook Raphaël Verwilghen als afgevaardigde van de Belgische regering in ballingschap deel. Na zijn ingenieursstudie aan de universiteit van Leuven richtte hij zich als ambtenaar van het Ministerie van Openbare Werken op de problemen van de ruimtelijke ordening. Zo stichtte hij de modernistische tijdschriften *Tekhné* en *Art et Technique*. Bovendien slaagde hij erin om in Le Havre de eerste Belgische wet op de stedenbouw te doen stemmen, de besluitwet van augustus 1915, die zoals gezien geteisterde gemeenten oplegde hun wederopbouw te organiseren op basis van een algemeen aanlegplan. Tijdens de Londense conventie verdiepte hij zich verder in de Britse *town planning*, met name de *garden city*. Via de oprichting van de *Nationale Maatschappij voor Goedkope Woningen* wilde hij het systeem in praktijk brengen.²⁴⁰

Ten tweede reageerden drie Belgische vluchtelingen, Huib Hoste, Paul Otlet en Van der Swaelmen, en de Nederlandse architecten, Berlage, Pierre Cuypers, Henri Evers en Jan Pauw, op de Londense conferentie door zich in Nederland in een studiegroep te verenigen: het *Nederlandsch-Belgisch Comité voor Burgerlijke Bouwkunst*. In *Préliminaires d'Art Civique*, een traktaat over moderne stedenbouw uitgegeven in 1916 te Leiden, ontwikkelde Van der Swaelmen zijn visie van een socio-biologische stedenbouw. Deze zou de eisen van de nieuwe industriële maatschappij beantwoorden. Samen met Verwilghen publiceerde hij zijn opgedane ideeën in *La Cité*, het tijdschrift dat *Art & Technique* opvolgde.²⁴¹ Ook in Frankrijk werden ideeën omtrent de Belgische wederopbouw uitgewisseld, zo besprak *Exposition de la Cité Reconstituée* in 1916 voor het eerst de wederopbouw van Ieper.²⁴²

De modernisten zagen de oprichting van de *Nationale Maatschappij voor Goedkope Woningen en Woonvertrekken* (NMGWW) in 1919 als een mogelijkheid om een modernistische wederopbouw door te laten voeren. Zo streefden ze voornamelijk naar de materiële verbetering van het volkswonen en geloofden ze dat een wooncultuur gebaseerd op coöperatieve structuren en rationale principes bevrijdend zou kunnen werken. De negentiende-eeuwse burgerlijke en individuele wooncultuur had hier volgens hen geen plaats in, hun nieuwe architectuur zou

²³⁹ P. UYTENHOVE, 'Wederopbouw na de Eerste Wereldoorlog', in A. VAN LOO ed. *Repertorium van de architectuur in België, 1830 – heden*, Antwerpen, 2003, 420.

²⁴⁰ STRAUVEN, 10 – 11.

²⁴¹ STRAUVEN, 11 – 12.

²⁴² 'Het verhaal van de wederopbouw', 45.

immers juist aanzetten tot geestelijke en lichamelijke ontplooiing van een authentieke en zuivere mens.²⁴³ Bijgevolg had ook de boer geen plaats in de ideeën van de modernisten. Zij zagen de samenleving als een nieuwe, industriële maatschappij en dachten hierbij maar bitter weinig na over hoe de *landbouw* in dergelijke samenleving vormgegeven moest worden. Zelfs Hoste, één van de vooraanstaande personen bij de modernisten, bouwde hoeve Verwilghen in Esen op een traditionele manier.²⁴⁴

Hun radicaal nieuwe esthetiek en de organisatie van de tuinvijken wekten daarenboven tegenstand op van conservatieve katholieken en liberalen. Zij vreesden namelijk dat de tuinvijken zouden uitgroeien tot rode bolwerken die een collectivistische maatschappij wilden installeren. Nadat de regering van nationale unie eind 1921 ten val kwam, schroefde de nieuwe regering de budgetten van de *NMGWW* in 1922 drastisch terug. De christendemocraten vonden dat de subsidies aan de coöperatieven een onduldbare verkwisting van overheidsgeld waren. Hun achterliggende reden was natuurlijk het ontluiken van een nieuwe sociale samenhang buiten hun bestaande parochiestructuren. Als alternatief voor de afgesneden subsidies lieten ze een nieuwe wet stemmen die voorzag in premies ter bevordering van de individuele bouw van arbeiderswoningen. Dit stimuleerde iedere arbeider ertoe zelf zijn eigen huis te bouwen, waardoor private eigendom en individuele woningbouwprojecten het huisvestingsbeleid terug domineerden en bijgevolg ook de meer traditionalistische architectuur.²⁴⁵

Bovendien hadden de modernistische architecten de nostalgie naar het verwoeste patrimonium onderschat. Waar zij focusten op de toekomst, keek de bevolking naar het verloren verleden. Noch de overheid, noch de bevolking, noch het merendeel van de architecten was geïnteresseerd in een nieuw, rationeel of organisch gestructureerd België. Zoals gezien werd bijvoorbeeld de besluitwet van 1915 zelden toegepast.²⁴⁶ De voorkeur werd echter gegeven aan het herstel van de vorige situatie, hetzij in zijn oude, originele vorm, hetzij ingekleed in rijkere historische stijlen. Deze reconstructies werden vrijwel geheel aan het privé-initiatief overgelaten, waardoor individuele aspiraties en ambities uitgedrukt werden in plaats van het streven naar een harmonisch geheel.²⁴⁷ Op projecten in de sociale woningbouw na, zouden de plannen van de modernistische architecten bijgevolg zelden goedgekeurd worden. De

²⁴³ DE CAIGNY, *Bouwen aan een nieuwe thuis*, 27.

²⁴⁴ BRUSSEL, ARA, *Het Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 7690.

²⁴⁵ DE CAIGNY, *Bouwen aan een nieuwe thuis*, 28. En STRAUVEN, 14.

²⁴⁶ DE CAIGNY, *Bouwen aan een nieuwe thuis*, 27; En STRAUVEN, 12 – 13.

²⁴⁷ STRAUVEN, 13.

bekendste van de toch verwezenlijkte gebouwen zijn de kerk, pastorie en een huizenrij in Zonnebeke, ontworpen door Hoste. Er was echter veel weerstand tegen de bouw en ook nadat ze gerealiseerd waren, vielen ze maar weinig in de smaak.²⁴⁸

5.1.2 Traditionalisme en regionalisme

Toch is de wederopbouw niet geheel identiek gebeurd. Ten eerste zullen sommige gebouwen namelijk nooit heropgebouwd worden. Ten tweede werd er niet identiek heropgebouwd maar “naar vooroorlogs model”. Dit betekent dat er hedendaagse bouwtechnieken en –materialen gebruikt werden zoals gewapend beton. Daarbij werden er ook esthetische of praktische correcties doorgevoerd. Uitzonderlijk werden ten derde gebouwen op een andere locatie heropgebouwd.²⁴⁹ Bijgevolg bleek de visie van de modernisten niet zodanig te verschillen met die van de traditionalisten. Ten eerste vernieuwden de traditionalisten dus ook op hun manier, ten tweede verwezen zowel het traditionalisme als het modernisme naar de kwaliteiten van de lokale streekeigen architectuur. Beiden zagen ze namelijk de bouwtradities van vóór de negentiende eeuw als voorbeeld voor de wederopbouw. Het regionalisme was enerzijds een reactie op de vele maatschappelijke veranderingen door de industrialisering. Deze werkte volgens de regionalisten vervreemding in de hand. Zo kan het niet los gezien worden van de *Arts and Crafts movement*, die het vakmanschap boven de uniformiteit en het verlies van kwaliteit door industriële productie wilde plaatsen. Architecten waren van mening dat de architectuur van de negentiende eeuw de verkeerde weg ingeslagen was. Deze werd namelijk gekenmerkt door een eclecticisme en het verlies van lokale ambachtelijke bouwtradities. Anderzijds is het regionalisme ook sterk verstrengeld met de erfgoedbeweging, die reageerde tegen het snelle verdwijnen van traditionele landschappen en de familiale omgeving. Het belangrijkste kenmerk van regionalisme is de focus op de regionale en lokale kenmerken. In de architectuur uitte zich dit door het gebruik van lokale bouwmaterialen. Zo werd de lokale ‘architectuur zonder architecten’ herontdekt en haast platonische kwaliteiten toegeschreven. Ze zou sober, rationeel, waarheidsgetrouw en eerlijk zijn.²⁵⁰

In 1914 gaf Charles Lagasse de Locht als voorzitter samen met Paul Saintenoy een lezing aan de *KCML* over de stappen die volgens hem genomen moesten worden in functie van

²⁴⁸ DENDOOVEN, *De wederopbouw*, 102.

²⁴⁹ Ibidem, 101.

²⁵⁰ ‘Het verhaal van de wederopbouw’, 35. En L. MEGANCK, *Redefining the Relationship between Modernism and Regionalism in Early Twentieth Century Belgium*, Gent, 2008, 1.

een geslaagde toekomstige wederopbouw. Aangezien ze private leiders niet bekwaam achtten om gebouwen met historische of artistieke waarde degelijk te renoveren, wilden ze de wederopbouw *top-down* reguleren. Hiervoor was een akkoord tussen de staat, de verschillende provincies en gemeenten nodig, dat verschillende esthetische regels op zou leggen aan particulieren. Dergelijke overeenkomst zou garant moeten staan voor het behoud van originaliteit en een artistieke en pittoreske eenheid van het straatbeeld. Om monumenten te bewaren en misschien zelfs te verbeteren, wilden ze deze tevens zo snel mogelijk laten onderzoeken, bijvoorbeeld door het *KCML*. Volgens hen kon er op drie manieren heropgebouwd worden. Wanneer een gebouw historisch was met een artistiek of historisch karakter moest het identiek naar deze staat heropgebouwd worden op basis van tekeningen, foto's, getuigenissen, enzovoort. In het geval dat het onroerend goed geen artistieke waarde had, konden de voorschriften van een goede en moderne esthetiek toegepast worden. Als het vooroorlogse goed modern was maar met een artistiek karakter, moest het 'uitgezuiverd' worden om in harmonie te komen met de omgeving.²⁵¹

Lagasse de Lochts en Saintenoys eerste manier van wederopbouw, gebouwen heropbouwen naar vooroorlogs model, vormde een eerste concrete vertaling van de regionalistische idee, ook wel pejoratief *vieux-neuf* architectuur genoemd. Deze stijl was gebaseerd op de Vlaamse renaissance waarin regionale kenmerken verwerkt werden. Stijlelementen van de *vieux-neuf* waren de houten kozijnconstructies en een gevel op een plint van zandsteen. Daarbij werden traditionele vormelementen gehanteerd zoals het tabernakelvenster, Brugse traveeën, schelpmotieven in de boogvenster, baksteenversieringen, getorste topstukken en muurankers. Vele neogotische elementen kwamen in deze stijl terug. Het opvallendste regionale verschil was de kleur van baksteen. Zo werd in West-Vlaanderen vooral met de zachte okergele baksteen, gemaakt van polderklei, heropgebouwd en in Brabant met baksteen met witstenen details. Ook een verschil in daken kan teruggevonden worden. In West-Vlaanderen werden deze versierd met trapgevels, terwijl Brabantse daken bekleed werden met barokmotieven zoals barokvoluten.²⁵²

Geen enkele gemeente is echter volledig homogeen opgebouwd naar lokaal traditionele architectuur. Zelfs op individuele gevels is de stijl vaak niet strikt toegepast. Velen zijn nieuwe

²⁵¹ C. LAGASSE DE LOCHT en P. SAINTENOY, 'La reconstruction des villes et villages détruits par la guerre de 1914', *Bulletin de la Commission Royale des Arts et Archéologie*, 53 (1914), 253 – 264.

²⁵² DENDOOVEN, *De wederopbouw*, 102. En 'Het verhaal van de wederopbouw', 36.

gevels die op een historiserende wijze zijn aangekleed, waarbij anachronismen zoals een balkon niet achterwege gelaten werden. Zo kan het historische eerder in de details, in de gebruikte materialen en de geleding van vensters en deuren gevonden worden, dan in het globale gevelontwerp. De *vieux-neuf* kan zo *façadearchitectuur* genoemd worden. Het gebouw kreeg wel een min of meer ‘oude’ gevel, maar hierachter had het een moderne indeling met aandacht voor meer comfort. Zo werden ook moderne materialen gebruikt, hoewel verborgen. Tegelijkertijd werd de architectuur aangepast aan de nieuwe wereld. Een sprekend voorbeeld hiervan was de garage voor de auto of winkelpuijen.²⁵³

Andere architecten verbonden met de *KCML* pleitten voor een wederopbouw die zich inspireerde op de lokale traditie, hoewel deze wel niet eenvoudigweg gekopieerd mocht. Deze visie heeft twee uitwerkingen gehad in de wederopbouw, de eerste hiervan leunde aan tegen het negentiende-eeuwse eclecticisme en combineerde onbezonnen verschillende traditionele architecturale elementen, soms zelfs met nog andere decoratieve vormen. Een tweede uitwerking verbond zich met de modernistische beweging en streefde het ‘uitpuren’ van de traditionele vormen na, waarbij ze het samengaan van vormtaal en constructiemethodes in de traditionele architectuur aanpreef. Het progressief regionalistisch pleidooi wilde een nieuwe architectuurstijl ontwikkelen die de lokale architectuurtraditie zou begrijpen als een reeks voorbeelden waarin vorm en structuur op consistente wijze uit elkaar voortvloeiden. Deze variant zette zich dan ook af van het traditionalistische regionalisme dat steeds meer neigde naar de wederopbouw van een ‘Oud Vlaanderen’ zoals die te zien was op de Gentse wereldtentoonstelling van 1913.²⁵⁴

Ook in het geval van het regionalisme en traditionalisme schijnen de meeste publicaties vooral het licht op hoe stadshuizen het best gebouwd werden en monumenten gerestaureerd. Desalniettemin vonden de regionalisten ook uit andere hoeken veel aanhang. Zo vonden ze een gelijke met zij die de ideeën van de ‘landbouwreformatie’ trachten na te streven. Zij probeerden eveneens de invloeden van een moderne wereld tegen te gaan. Door de *agricultural invasion* was de levenskwaliteit van de boer in de late negentiende eeuw namelijk aanzienlijk gedaald ten opzichte van de arbeider. De slechte omstandigheden inzake - of soms zelfs het ontbreken

²⁵³ DENDOOVEN, *De wederopbouw*, 102. En ‘Het verhaal van de wederopbouw’, 36.

²⁵⁴ ‘Het verhaal van de wederopbouw’, 35.

van - voeding, riolering, elektriciteit, waterverdeling, onderwijs, ziekenzorg, hygiëne, een verhard wegennet en ten slotte amusement werkten de plattelandsvlucht in de hand. Verder waren de geneeskundige voorzieningen op het platteland zeer slecht, de onderwijskansen beperkt en het modern cultureel leven onbestaande.²⁵⁵

Dit stond haaks op de idee van intellectuele katholieken die de plattelandsbevolking als moreel superieur zagen ten opzichte van de ‘rode arbeiders’ in de stad. Daarom namen de ‘reformisten’ reeds voor de oorlog initiatieven om het traditioneel katholieke plattelandskarakter te vrijwaren. Hiertoe behoorde ook het verbeteren van het wonen.²⁵⁶ Na de Eerste Wereldoorlog werd verschil tussen leven in de stad of op het platteland alleen maar groter. De zogenaamde *gay twenties* bezorgden de stad een aantrekkelijk en modern elan ten opzichte van het primitieve platteland. De katholieken vonden echter dat ook de boerenbevolking recht had op meer comfort en materiële verbeteringen. Hiertegenover eisten ze wel dat dit de eigenheid van de boer niet onderuit mocht halen, noch de grenzen van een stilistisch regionalisme en traditionalisme overschrijden.²⁵⁷

Zo gaf het tijdschrift *Le Cottage*, waaraan architecten zoals Alexis Dumont – architect van hoeve Simoens in Kemmel - en P. Jaspar meewerkten, deze beweging mee vorm.²⁵⁸ Ze werden gesteund door persoonlijkheden zoals Emile Verhaeren, Otlet, Vandervelde en senator Wouters de Boechout, maar ook vooraanstaande buitenlandse medewerkers. *Le Cottage* schrijft het verval van het platteland toe aan een tweevoudige ontwikkeling. Enerzijds tastte de oprukkende verstedelijking de typische eigenschappen van het platteland aan. Anderzijds ging de kwaliteit van landelijke sites achteruit doordat deze moderniseerden. Zo ondergingen oude hoeves functionele verbeteringen om nieuwe landbouwtechnieken te introduceren. Hierbij werd er maar weinig rekening gehouden met esthetica, waardoor de zogenaamde stedelijke architectuur haar intrede op het platteland deed.²⁵⁹

De initiatieven gingen uit van verschillende, veelal verwante, organisaties. Zo speelde de Belgische Boerenbond een centrale rol. Naast het aanbieden van inlichtingen, verzekeringen

²⁵⁵ DE CAIGNY, *Bouwen aan een nieuwe thuis*, 34 – 35.; En L. VAN MOLLE, *Katholieken en landbouw. Landbouwpolitiek in België, 1884 – 1914*, Leuven, 1989, 342 – 343.

²⁵⁶ DE CAIGNY, *Bouwen aan een nieuwe thuis*, 34 – 35.

²⁵⁷ DE CAIGNY, *Bouwen aan een nieuwe thuis*, 34 – 35.; En P. DE VUYST, *Le Village Moderne à l'Exposition Universelle et International de Gand. Notes, comptes rendus, vues et plans*, Brussel, 1913, 18.

²⁵⁸ BRUSSEL, ARA, *Het Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 2110.

²⁵⁹ ‘Het verhaal van de wederopbouw’, 38.

en een coöperatief aankoopbeleid aan zijn leden, verstrekke hij krediet en verzorgde politieke vertegenwoordiging. Daarnaast zette de bond zich in voor het verbeteren van het landelijke wonen, het mooier maken van de dorpen en het inrichten van zinvolle vrijetijdsactiviteiten voor de boerenbevolking. Ook via publicaties trachtte ze haar leden te onderwijzen, zo staat in het boekje *Bouwen en heropbouwen van huis en stal* uit 1915 hygiëne en gezondheid centraal. Een hoeve moest zo gebouwd worden dat hij voldoende lucht en licht binnenliet, zonder de streekarchitectuur te vergeten.²⁶⁰ Verder ijverden verschillende katholieke politici en ambtenaren voor de “verfraaiing van het landleven”. Samen met de Boerenbond zetten ze projecten op poten voor bijvoorbeeld zuiver water en hygiëne op het platteland.²⁶¹ In 1903 startten rijkslandbouwkundigen in een studiekering aan de uitwerking van modelplannen. Een jaar later richtte de Boerenbond hier een commissie voor op. Op de wereldtentoonstelling van 1905 te Luik stelde Paul De Vuyst, ambtenaar bij het Ministerie van Landbouw, bij gevolg een modelhoeve met modelstallen ten toon. De eerste drie uitvoerbare plannen van dergelijke modelhoeves waren echter pas tegen 1912 klaar.²⁶² 8 jaar na de wereldtentoonstelling van Luik richtte Paul De Vuyst samen met de Boerenbond op de wereldtentoonstelling van Gent (1913) een heel modeldorp op met hierin verschillende types modelhoeves. Het dorp had bestrate wegen, riolen, elektriciteit en openbare gasverlichting. Dit bleek een groot succes te zijn en de inrichtende commissie vormde zich om tot de *Nationale Commissie voor de Verfraaiing van het Landleven (NCVLL)*.²⁶³

De commissie streefde zes doelen na. Ten eerste fungeerde ze als inlichtingenbureau. Zo wilde ze de boerenbevolking als het ware opvoeden door het verstrekken van informatie omtrent verfraaiing via verschillende media. Ten tweede wilde ze de liefde voor de landbouw en het platteland aanwakkeren. Ze verspreidde ten derde de algemene principes van hygiëne. Hiernaast wilde ze ten vierde de arbeid verlichten. Dit deed ze door het verspreiden van elektriciteit, stromend water en moderne technieken in het landbouwbedrijf en het huishouden. Ten vijfde organiseerde ze zinvolle vrijetijdsactiviteiten en ten slotte wilde ze de landelijke woning en de esthetiek van de dorpen verbeteren. Naast de Boerenbond, werkte de commissie

²⁶⁰ DEMASURE, *Boter bij de vis*, 219 – 220; MEGANCK, 78.; En DE CAIGNY, *Bouwen aan een nieuwe thuis*, 35.

²⁶¹ MEGANCK, 78. En DE CAIGNY, *Bouwen aan een nieuwe thuis*, 35.

²⁶² VAN MOLLE, *Katholieken en landbouw*, 344 – 345.

²⁶³ MEGANCK, 78. En DE CAIGNY, *Bouwen aan een nieuwe thuis*, 35.; En VAN MOLLE, *Katholieken en landbouw*, 345.

ook samen met elektriciteitsmaatschappijen, het landbouwhuishoudonderwijs en diverse firma's van huishoudapparatuur. Ze bouwde modelhoeves en richtte congressen in, hield lezingen en publiceerde rapporten om haar visie aan de betrokken overheden, het grote publiek en verwante organisaties kenbaar te maken.²⁶⁴

Zij die het platteland probeerden te verfraaien, vonden dus hun gelijken bij zij die het regionaal wilden heropbouwen. Samen wilden ze nieuwe hoeves bouwen die enerzijds qua hygiëne en efficiëntie, zoals de mechanisering van het productieproces, aan de nieuwste standaarden voldeden maar anderzijds wel trouw bleven aan de regionale bouwstijl. Tijdens de oorlog stichtte de *NCVLL de Commissie voor Landelijke Documentatie*, die startte met het inventariseren van karaktervolle landelijke gebouwen. Zo gaf ze ook gestandaardiseerde rapporteerkaarten uit zodat iedereen gemakkelijk oude gebouwen zou kunnen documenteren.²⁶⁵ In 1916 gaven ze samen met de *Federation of Architectural Societies of Belgium* een cursus over rurale architectuur in het stadshuis van Schaarbeek.²⁶⁶

De drijvende krachten achter de *NCVLL* waren De Vuyst en Albert Dutry, de vicevoorzitter. Volgens hen verziende de urbanisering de eerlijkheid en puurheid van het platteland en haar bewoners. Zo gaf Dutry vanaf 1900 les aan verschillende Vlaamse landbouw- en huishoudscholen, alsook lezingen aan de Boerinnenbond. In *De kunst op het platteland. Schets eener landelijke schoonheidsleer* zet hij de esthetische theorie van regionalisme uiteen. Dit was volgens hem nodig omdat velen, zelfs architecten, de 'oude stijl' verwarden met het regionale gebouw. De regionale stijl wilde naar zijn mening geen gotiek of achttiende-eeuwse hoeve nabootsen, maar was geïnspireerd door de natuur van de regio. Hierbij hield het rekening met het huishouden, gebruikte het enkel materialen die voor handen waren en bouwde het van binnen naar buiten. Dit betekent dat de deuren en ramen staan daar waar ze nuttig zijn.²⁶⁷ Zo leek Dutry zich wel te baseren op de lyrische lofzang van Stijn Streuvels. Deze schreef in *De landsche woning in Vlaanderen* in 1913 over dezelfde kenmerken. Het volgende fragment licht er twee toe:

²⁶⁴ DE CAIGNY, *Bouwen aan een nieuwe thuis*, 35.

²⁶⁵ MEGANCK, 75 – 76.

²⁶⁶ MEGANCK, 75 – 76.

²⁶⁷ A. DUTRY, *De kunst op het platteland. Schets eener landelijke schoonheidsleer*, Gent, 1915, 19.; En MEGANCK, 75 – 76.

*Als bouwmaterialen neemt hij de dingen uit zijn onmiddellijke omgeving. Met elzentakken en eiken bandroeden, met leem, trekt hij de muren op; balken en berd vormen de zoldering: stroo, riet of vlas gebruikt hij om 't te dekken. Hij houdt zich daarbij aan het ééne grondstelsel: - bouwen van binnen naar buiten, niet van buiten naar binnen. Hij weet hoe groot de woonkamer moet en de slaappleats; waar de weefkamer moet aangelegd en het waschhuis, het ovenbuur en het stalletje en hij weet, als hij al die dingen van binnen naar b u i t e n optrekt, gelijk ze volgens de noodwendigheid werden aangelegd, dat dan ook de bouw uitwendig goed zal zijn.*²⁶⁸

Hun strijd voor de heropleving van het platteland resulteerde in een reeks van publicaties van volgelingen die het breed publiek trachtten in te lichten over de landelijke esthetiek. Het waren volgens hen namelijk louter de stedelingen die het oude landschap apprecieerden, de rurale bevolking zou dit ook moeten leren doen.²⁶⁹

Zo was een speciale commissie voor landelijke constructies van het *Nationaal Hulp- en Voedingscomité* dezelfde mening toegedaan. Daarom gaf ze schilder Armand Heins de opdracht om Vlaamse hoeves te registreren. Het resultaat was *Maisons rurales du type traditionnel Flamand*, een bundel uitgegeven in 1915, met romantische schetsen, technische precisietekeningen en foto's van beschadigde gebouwen, alsook uitgebreide typologische studies van regionale bouwtypes en details.²⁷⁰ Het werk werd ingeleid door Dutry, die Heins werk looft omdat hij bijgedragen zou hebben tot het bewaren van “ons prachtig patrimonium”. Dutry hield hierbij ook de toekomstige wederopbouw van het platteland voor ogen, de tekeningen waren naar zijns inziens namelijk ideaal om de hoeves “met heel hun charme en karakter terug uit hun as te laten rijzen”. Op een vergadering van 8 mei 1915 drukte de West-Vlaamse afdeling van de commissie twee wensen omtrent de wederopbouw uit. Ten eerste moest het karakter van de lokale architectuur door de openbare autoriteiten gerespecteerd

²⁶⁸ STREUVELS, 18 – 19.

²⁶⁹ MEGANCK, 76.

²⁷⁰ T. CLÉMENT, J. GHOBERT en C. HUART, *Les anciennes constructions Rurales et les petites constructions des béguinages en Belgique*, Brussel, 1914, 3.; En L. MEGANCK, 'Patriotism, Genius Loci, Authentic Buildings and Imitation Farmsteads. Regionalism in Interwar Belgium', in L. MEGANCK, L. VAN SANTVOORT en J. DE MAEYR eds., *Regionalism and Modernity*, Leuven, 2013, 73. En HEINS, *Maisons rurales du type traditionnel Flamand. Vues de façades et d'intérieurs; plans, détails, etc. Habitations de fermiers ou 'villas'*, omslag.

worden. Ten tweede moesten architecten zich voor de wederopbouw laten inspireren door de regionale stijl, waarbij ze echter wel ingrepen moesten doorvoeren in functie van hygiëne.²⁷¹

Naast auteurs die werkten in opdracht van een commissie, kropen ook particuliere architecten en kunstkenneren in hun pen. Zo publiceerden architecten Théo Clément, Jules Ghobert en Charles Huart *Les anciennes constructions rurales et les petites constructions des béguinages en Belgique* tussen 1914 en 1919. In deze vierdelige studie pleitten ze voor een heropleving van de architectuur op het Belgische platteland. Hun aandacht lag overduidelijk op de *architectura minor*, zoals huiselijke architectuur, hoeves en begijnhoven.²⁷² Later in de oorlog verwezen auteurs logischerwijs steeds meer naar de nationale wederopbouw. Zo spreekt de titel van Louis Cloquets werk uit 1919 voor zichzelf: *L'architecture traditionnelle et les styles régionaux. Illustré de 30 gravures – pour servir au relèvement des ruines de notre pays*. Ook Jozef Viérins pleit *Over de landelijke woning aan de Vlaamsche kust*, geschreven als vluchteling in Oxford in 1918, voor een regionale wederopbouw. De volumes van Alfred Ronse en Théo Raison, *Fermes-types et construction rurales en West-Flandre* uit 1918 staan hem hierin bij. In dit rijkelijk geïllustreerd werk combineren ze een analyse van de landelijke architectuur van West-Vlaanderen met een pleidooi voor een regionalistische architectuur. Aan de hand van ontwerpvoorstellen prijzen ze een functionalisme in de hoevebouw op basis van lokale tradities. Zo wilden ze het gebruik van nieuwe materialen introduceren, zoals gewapend beton, alsook moderne landbouwmachines. De Duitse inval zorgde ervoor dat al deze auteurs één visie hadden: het behoud en restauratie van de Belgische identiteit en eenheid.²⁷³ Hoewel het paradoxaal mag klinken, staat de erkenning van regionale diversiteit namelijk niet haaks op de patriottistische of nationale aspiraties. Zo werd het *genius loci* enorm gerespecteerd aangezien dit het unieke van de gehele Belgische architectuur, steden en platteland zou typeren. In zijn voorwoord op Heins werk stelt Dutry bijvoorbeeld dat dorpjes, net zoals steden, erbij wonen om hun individuele karakter te behouden. Hun uniciteit zou bijdragen aan het geliefde panorama van het typisch Vlaamse platteland.²⁷⁴

²⁷¹ A. DUTRY, 'Preface', A. HEINS, *Maisons Rurales du type traditionnel Flamand. Vues de façades et d'intérieurs; plans, details, etc. Habitations de fermiers ou 'villas'*, Gent, 1915, 1 – 2.

²⁷² L. MEGANCK, 'Patriotism, Genius Loci, Authentic Buildings and Imitation Farmsteads. Regionalism in Interwar Belgium', 73.

²⁷³ DEMASURE, *Boter bij de vis*, 220; MEGANCK, 'Patriotism', 73 – 74. En 'Het verhaal van de wederopbouw', 43.

²⁷⁴ MEGANCK, 'Patriotism', 74; En DUTRY, 'Preface', 1 – 2.

Nu landelijke architectuur als wetenschappelijk studieobject beschouwd werd, volgden ook de universitaire publicaties. Zo schreef Marguerite Lefèvre, doctor in de geografie aan de universiteit van Parijs in 1926 *L'Habitat rural en Belgique. Étude de géographie humaine*. Ze bestuurdde de regionale geografie op basis van de karaktertrekken van de woonwijken. Aan de hand van landelijke architectuur, bebouwingsdichtheid, distributiepatronen en stilistische kenmerken maakte ze een onderscheid tussen verschillende Belgische regio's. Het boekje van architect en theoreticus Edward Leonard, *Land en dorp. Aanteekeningen en wenken ter overweging bij het bouwen en heropbouwen op het land* uit 1928 baseerde zich overduidelijk op haar studie. Leonard geeft aan de hand van afbeeldingen bijgestaan door het commentaar van 'goede' of 'slechte' voorbeeld van bouwen op het platteland. Hierbij let hij niet alleen op de hoeve zelf, maar ook de brede omgeving van het platteland. Hij is niet zozeer gekant tegen het modernisme, dan wel tegen stedelijke architectuur op het platteland. Andere academische werken focusten op de technische aspecten van moderne hoeves, zoals *Un manuel de génie rurale* uit 1919 van Léon Gras. Deze publiceerde het werk in opdracht van de DVG en beschrijft er de ideale plaats van de verschillende boerderijgebouwen en het verwerkingsproces van koeienmelk. Verder moedigt hij de ventilatie van de stallen, alsook de optimale hygiëne in de gebouwen aan.²⁷⁵

Verschillende tentoonstellingen over de architectuur van hoeves en de hervorming van het boeren werden tijdens en na de oorlog georganiseerd. Zo was er in 1916 een tentoonstelling over hoeves en landelijke gebouwen in Antwerpen en in 1919 over de restauratie en verfraaiing van het plattelandleven in Brussel. Zoals gezien werden ook de wereldtentoonstellingen aangegrepen. Hier werden modeldorpen en modelhoeves geëxposeerd om het publiek het belang van een goed bestudeerd ontwerp voor nieuwe landelijke gebouwen te tonen. In 1930 werd er zo in Antwerpen de *Elektrische Hoeve* voorgesteld. Elektriciteit kreeg dan ook een steeds groter belang in de modernisering van de hoeve. Ook kreeg de hoeve steeds meer comfort, zo ging het woongedeelte steeds verder liggen van de stallen. Ze wilden de boerderijen ook rationaliseren, waardoor gebouwen zo gegroepeerd werden dat ze een maximaal rendement oprachten. Verder werd er de nadruk gelegd op verluchting en verlichting. Hierbij wordt het regionalistische discours echter niet uit het oog verloren. Discussies over dit soort boerderijen benadrukken namelijk het gebruik van regionale materialen. Bovendien moeten ze zo goed mogelijk geïntegreerd worden in het omliggende landschap. De typische modelhoeve had een

²⁷⁵ MEGANCK, 76 – 77. En 'Het verhaal van de wederopbouw', 41.

zadeldak uit pannen of leien, natuurstenen of witgekalkte bakstenen muren en houten vensters en deuren.²⁷⁶

5.1.3 Conclusie

Kortom gaf de Wereldoorlog aan vele architecten de mogelijkheid om enerzijds tijdens de bouwstop (internationaal) ideeën uit te wisselen en anderzijds na te denken over hoe ze het *tabula rasa* nagelaten door de vernieuwing zouden invullen. Zo delen vele vooraanstaande modernisten hun visie van een nieuwe, egalitaire samenleving op in het buitenland. Ze dachten na over modelsteden en het ideaal van de tuinstad en concretiseerden deze ideeën bijvoorbeeld in de besluitwet van augustus 1915 – die geteisterde gemeenten probeerde op te leggen hun wederopbouw te organiseren op basis van een algemeen aanlegplan – en de *Nationale Maatschappij voor Goedkope Woningen*. Hun nadruk lag voornamelijk op architectuur die de eisen van een nieuwe industriële maatschappij zouden beantwoorden. Bijgevolg heeft de wederopbouw van hoeves echter geen plaats in hun betoog.

De modernisten zouden echter op veel tegenstand botsen. Ten eerste vreesden conservatieve katholieken en liberalen dat de tuinvijken konden uitgroeien tot socialistische broeihaarden en een collectivistische maatschappij. Ten tweede was de nostalgie naar het verwoeste patrimonium onder de bevolking veel te groot. Zij wilden terug naar de vooroorlogse toestand heropbouwen. Bijgevolg zullen de traditionalisten en regionalisten een veel grotere aanhang krijgen. Desalniettemin is de wederopbouw niet geheel identiek gebeurd. Er werden hedendaagse bouwtechnieken en -materialen gebruikt en esthetische of praktische correcties doorgevoerd. De regionalisten reageerden enerzijds op de vele maatschappelijke veranderingen door de industrialisering en anderzijds op het verdwijnen van traditionele landschappen. Hun architecturale visie focust op regionale en lokale kenmerken.

Voor het *KCML* tracht de wederopbouw top-down in de regionale richting te sturen. Monumenten moesten volgens deze commissie heropgebouwd worden naar vooroorlogs model. Deze stijl, schertsend *vieux-neuf* genoemd, baseerde zich op regionale kenmerken met traditionele vormelementen. In de praktijk betekende dit dat gebouwen een nieuwe gevel droegen die historisch (lees: vaak anachronistisch) werd aangekleed. Deze *façadearchitectuur* hield in dat er achter deze ‘oude’ gevel ook een moderne indeling lag die voldeed aan de comfortnormen van de jaren twintig. De meeste publicaties over dit soort wederopbouw

²⁷⁶ MEGANCK, 78. En DEMASURE, *Boter bij de vis*, 221.

belichtten echter net zoals de modernisten enkel de stedelijke bouwkunst of monumenten. De regionalisten vinden echter hun gelijken in zij die het platteland wilden verfraaien.

In de late negentiende eeuw was de levenskwaliteit van de boer aanzienlijk gedaald ten opzichte van de arbeider. Om de plattelandsvlucht tegen te gaan en vanuit de idee dat de plattelandsbevolking moreel superieur was aan de rode, stedelijke arbeiders, namen intellectuele katholieken initiatieven om het traditioneel katholieke plattelandskarakter te vrijwaren. Enerzijds wilden ze de wooncondities op het platteland materieel verbeteren en comfortabeler maken, anderzijds vonden ze dat de eigenheid van de boer niet verloren mocht gaan, net zoals het stilistisch regionalisme en traditionalisme niet uit het oog verloren mocht worden. Verschillende organisaties, waaronder de Boerenbond een belangrijke rol speelde, trachtten de ideeën van deze landbouwverfraaiing te verspreiden via inlichtingendiensten, publicaties, het ontwikkelen van modelplannen en het opzetten van modelhoeves en zelfs modeldorpen op verschillende wereldtentoonstellingen.

Vooraf de *Nationale Commissie voor de Verfraaiing van het Landleven* speelde een belangrijke rol; ze richtte inlichtingenbureaus in, propageerde de liefde voor de landbouw en het platteland, verspreidde algemene principes van hygiëne, wilde de arbeid verlichten via modernisering, organiseerde zinvolle vrijetijdsactiviteiten en wilde ten slotte de landelijke woning en de esthetiek van de dorpen verbeteren. Tijdens en na de oorlog zullen de vele publicaties die het licht zagen een meer patriotistische ondertoon krijgen. Het traditionalisme en regionalisme moest zorgen voor het behoud en de restauratie van de Belgische identiteit en eenheid. De erkenning van regionale diversiteit zorgde volgens hun juist voor een grotere nationale eenheid.

Toch zullen we zien dat de wederopbouw in de praktijk een grote continuïteit met de situatie van voor de oorlog vertoonde. De boerderij van het modeldorp uit 1913 bleef een droom. Dit ten gevolge van het prijskaartje wat aan dergelijke hoeve verbonden was.²⁷⁷ Door de grote aanwezigheid van traditionele materialen waren deze daarenboven goedkoper. Bovendien waren lokale materialen sneller en goedkoper beschikbaar in een streek met beperkt transport. Daarbij promootte de overheid de exacte wederopbouw omdat modernisering ook extra kosten met zich meebrachten. Verder primeerde het snelle herstel van de bodems ten

²⁷⁷ VAN MOLLE, *Katholieken en landbouw*, 346.

opzichte van een esthetisch debat.²⁷⁸ Ten slotte behield de pachter of eigenaar graag zijn oude gewoonten, maar ook bouwlieden waren meer geneigd hun gekende technieken toe te passen.²⁷⁹

5.2 Heeft de wederopbouw de modelhoeve kunnen realiseren?

Hoewel de wederopbouw volgens de literatuur gebeurde volgens de meest praktische en goedkope manier, rest de vraag of dit ook het geval was wanneer gebouwen werden ontworpen door een architect en heropgebouwd door de overheid. Aan de hand van de bouwplannen in de dossiers van de *Dienst der Verwoeste Gewesten* kunnen de theorieën getoetst worden aan de praktijk.

Ten eerste wil ik nagaan in hoeverre moderniseringën doorgevoerd zijn, zeker in een context van woningnood en een regering die krap bij kas zat. Als basis gebruik ik hiervoor het boek *Het heropbouwen van hoeven* van Henri Vandevelde. Vandevelde was een vooraanstaand architect en één van de belangrijke aanhangers van de gedachte van “landbouwverfraaiing”. Zo ontwierp hij onder meer de meest moderne hoeve van het *Moderne Dorp* op de Wereldtentoonstelling van Gent van 1913. In 1916 reisde Vandevelde door België voor de tentoonstelling met dezelfde naam. In het boek van 1917 dat volgde op deze tentoonstelling beschrijft Vandevelde hoe een hoeve heropgebouwd moet worden naar de moderne waarden. Hij was van mening dat niet alleen de esthetische en politieke idee van landbouwverfraaiing en –verheffing de boer aanzetten tot het rationaliseren en moderniseren van zijn bedrijf. In vergelijking tot de andere publicaties die geschreven zijn in het licht van de “verfraaiing van de landbouw”, beschrijft Vandevelde expliciet hoe ieder afzonderlijk hoeveonderdeel moet gebouwd worden om te voldoen aan de moderne standaard. Daarom heb ik gekozen zijn structuur te volgen en de bouwplannen van de wederopbouwhoeves te vergelijken met zijn aandachtspunten. Het grootste initiatief om vernieuwingen in de landbouw bij te brengen aan de gewone man was het *Moderne Dorp* op de wereldtentoonstelling. De nieuwste landbouwtechnieken zijn in de bundel van deze expositie terug te vinden. Daarom vul ik Vandevelde aan met De Vuyst's boek *Le Village Moderne à l'Exposition Universelle et International de Gand. Notes – Comptes rendus, vues et plans* uit 1913.

²⁷⁸ DEMASURE, *Boter bij de vis*, 221 – 222.

²⁷⁹ H. VANDEVELDE, *Het heropbouwen van hoeven. Voordracht gehouden tijdens de rondreizende tentoonstellingen, ingericht in 1916 door het technisch bureel voor hoevenbouw van het land- en tuinbouwcomiteit der prov. Antwerpen*, Antwerpen, 1917, 9.

Ten tweede wil ik de verschillende stijkenmerken in de hoeves identificeren. Dit doe ik aan de hand van Jozef Viérins *Over de landelijke woning aan de Vlaamsche kust*. In dit werk beschreef de ere-architect van de provincie West-Vlaanderen, de kenmerken van de Vlaamse rurale stijlen.²⁸⁰ Daarbij heb ik ook gekeken naar Gevaerts *Kenmerkende onderdeelen van landelijke gebouwen*.²⁸¹ Aan de hand van de categoriserende tekeningen met verklarende nota's in deze bundels, heb ik getracht deze elementen te analyseren op de bouwplannen van de wederopbouwhoeves van Esen en Kemmel. Voor dit onderdeel heb ik ten slotte ook de belangrijkste werken over Vlaamse hoevetypes geraadpleegd, zoals Tréfois' *Ontwikkelingsgeschiedenis van onze landelijke architectuur*, Weyns *Vlaamse hoeven, vorm en sfeer* en Goedseels en Vanhautes *Hoeves op land gebouwd*. Deze auteurs belichtten echter voornamelijk de geografie en historische context van hoeves en koppelen daaraan de ligging van de hoevegebouwen. Bijgevolg bespreken ze de verschillende stijkenmerken niet zo specifiek. Desalniettemin zullen ook hun bevindingen in de analyse betrokken worden.

Voor beide analyses wil ik de vergelijking trekken tussen Esen en Kemmel. Ik verwacht ten eerste een kleine weerlegging van de secundaire literatuur, aangezien de hoeves uitzonderlijk ontworpen zijn door architecten. Zo lijkt het me enerzijds dat architecten meer op de hoogte waren van modernisering dan particulieren. Anderzijds zal het principe van gelijkwaardigheid er voor zorgen dat er zo goedkoop mogelijk zal worden heropgebouwd. Daarom verwacht ik dat de lokaal aanwezige traditionele materialen gebruikt zullen worden. Dit betekent volgens mij echter niet dat de hoeves heropgebouwd zullen worden in de vorm van een samenraapsel uit gevonden materialen. Ik verwacht dat de architecten een duidelijke visie in hun werk leggen en specifiek de zo geliefde regionale en traditionele ideeën hebben gevolgd.

5.2.1 Modernisering?

Na de oorlog zouden vele boeren zich steeds meer op veefokkerij focussen, waardoor vooral de stallen volgens Vandevelde een metamorfose moesten ondergaan. De hedendaagse hoeve moest de grootst mogelijke opbrengst leveren met de geringst mogelijke uitbatingskosten. Daarom

²⁸⁰ J. VIÉRIN, *Over de landelijke woning aan de Vlaamsche kust, Kenteekens der Bouwwijze van de Streek*, Brussel, 1921, 29 – 76.

²⁸¹ DE WOUTERS DE BOUCHOUT en E. GEVAERT, *Kenmerkende onderdeelen van landelijke gebouwen in België. Een bundel nota's en platen door de Redactie van het BULLETIN DES MÉTIERS D'ART samengesteld en in het licht gegeven tot opleiding der ambachtlieden in de bouwbedrijven*, Brussel, 1918, 22 – 200.

moesten de verschillende delen van de boerderij logisch geplaatst worden. Daarbij was het woongedeelte niet meer verbonden met de stallen, alsook de bergplaatsen van de veevoerders, de oogst en de werktuigen niet. Ten slotte zou de hoeve ook in verhouding moeten zijn met de uitgestrektheid van haar landbouwareaal.²⁸²

In hoeverre zijn deze elementen van modernisering doorgevoerd bij de wederopbouwhoeves? Aangezien hun vernieling ervoor zorgde dat er sowieso geïnvesteerd moest worden in constructiewerk, zou het logisch zijn hiervan gebruik te maken om het landbouwbedrijf efficiënter te maken. Ook het feit dat de *DVG* verplicht werkte met een architect zorgde ervoor dat diegene die de plannen tekende deze ideeën van modernisering ook kende. Specifiek wil ik de uitgave van Vandevelde vergelijken met de bouwplannen uit de dossiers van het *DVG*. In het boekje poneert Vandevelde de oude hoeve ten opzichte van de moderne en efficiënte hoeve. Hierbij geeft hij expliciet mee welke elementen precies moesten veranderen. Ik ga deze elementen analyseren op 29 van de 36 Esense hoeves, aangezien ik van 7 hoeves geen of onduidelijke plannen heb.²⁸³ In het geval van Kemmel behandel ik voor dezelfde reden 16 van de 19 hoeves.²⁸⁴

Om idealiter te kunnen toetsen in hoeverre de ideeën van regionalisten, traditionalisten dan wel modernisten in de praktijk zijn toegepast, zouden de plannen van de wederopbouwhoeves vergeleken moeten worden met de vooroorlogse situatie. Aangezien de *DVG* streefde naar een gelijke waarde werd er namelijk geprobeerd om zo veel mogelijk naar vooroorlogse toestand te heropbouwen. Zoals gezien moesten aanpassingen die meer geld kostten namelijk door de eigenaar zelf betaald worden. Modificaties die dan toch doorgevoerd zijn, kunnen duiden op het doordringen van het architecturale debat, alsook het project van de herwaardering van het platteland. Het is echter geen sinecure om vooroorlogse documentatie te vinden van de wederopbouwhoeves. Uit de dossiers wordt bijgevolg ook duidelijk dat de gelijkwaardigheid tussen de vooroorlogse en de wederopbouwhoeve berekend werd op basis van getuigenissen omtrent de oude toestand. In de meeste gevallen waren er dus toen reeds geen vooroorlogse plannen, tekeningen of foto's, laat staan dat deze bewaard zouden zijn tot op de dag van vandaag. Soms bevatte een dossier toch een schets door de architect op basis van dit verzamelde bewijsmateriaal. Wanneer dit het geval is, zal ik ook naar deze schetsen verwijzen.

²⁸² VANDEVELDE, *Het heropbouwen van hoeven*, 10.

²⁸³ BRUSSEL, ARA, *Het Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 7723, 7711, 7675, 13662 en 7676.

²⁸⁴ BRUSSEL, ARA, *Het Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 3823, 6150 en 6151.

Eerst zullen de doorgevoerde moderniseringën aan het woninggedeelte van de hoeve aan bod komen, dan de stallen en ten slotte het schuurgebouw.

Het woongedeelte

Het woonhuis was verwaarloosd; de landbouwer was tevreden wanneer zijn huis voorzien was van ruime zolders, die dienen moesten om de groote hoeveelheden granen, die hij geoogst had, te verzamelen en te bewaren.

De hoeven van dien tijd waren meestal laag, voorzien van eene groote keuken, waar het huisgezin gewoonlijk vertoefde en waar het binnenwerk geschiedde; men trof er ook eene kamer aan, genoemd “beste kamer”, waar de groote familiegebeurtenissen gevierd werden, zooals een huwelijk, een doop en waar ook de feestelijkheden ter gelegenheid der dorpskermis werden gegeven.

Boven den kelder bevond zich de slaapkamer, dikwijls de eenige van het huis; zij was bestemd voor vader en moeder; de overige familieleden vonden eene slaappleats op den zolder achter eenige gebrekkig bijeengebrachte planken, en dikwerf in eene alkoof opgetimmerd in koe- of paardenstal.²⁸⁵

De moderne hoeve zou daarentegen volgens Vandeveldde en De Vuyst een woonhuis moeten hebben dat afgescheiden was van de rest van de boerderij. Het woongedeelte bestond dan meestal uit een keuken, een familiekamer, een achterkeuken en een aantal slaapkamers naargelang de gezinsgrootte.²⁸⁶ Van de 29 Esense hoeves is dit bij 20 hoeves ook het geval.²⁸⁷ Wanneer we echter naar de schetsjes kijken die zelfs maar ruwweg de vooroorlogse situatie afbeelden, zien we dat dit ook al vaak het geval was voor de oorlog. Deze schetsjes bestaan vaak louter uit afzonderlijke rechthoekjes zonder afmetingen, maar het feit dat de ene rechthoek ‘habitation’ benoemd wordt en de andere ‘étables’, bewijst de splitsing van woning en boerderij. Het is echter vrij logisch dat de grootste indelingen van de hoeve gelijk bleven, aangezien er in de meeste gevallen gebouwd werd op de fundamenteën, die vaak als enige overblijfsel van de oude hoeve golden. Toch zijn hoeve Saury en Vansteen na de oorlog

²⁸⁵ VANDEVELDE, *Het heropbouwen van hoeven*, 8.

²⁸⁶ VANDEVELDE, *Het heropbouwen van hoeven*, 10 – 12; En DE VUYST, *Le Village Moderne*, 58.

²⁸⁷ BRUSSEL, ARA, *Het Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 7692, 7722, 7724, 7723, 7720, 7686, 7721, 7725, 7688, 13662, 7693, 7727, 7726 en 7676.

gesplitst heropgebouwd, terwijl ze dat eerder niet waren.²⁸⁸ In Kemmel zijn er verhoudingsgewijs beduidend meer hoeves die geen scheiding tussen woongedeelte en boerderijgebouwen hadden, slechts de helft van de hoeves had een afgescheiden woning.²⁸⁹

Het feit dat het woongedeelte al dan niet afgescheiden is van de boerderijgedeelten, hoeft echter niet per se een indicatie te zijn van moderne aanpassingen. Wanneer we naar overzichtswerken van hoevetypes kijken zoals *De ontwikkelingsgeschiedenis van onze landelijke architectuur* van Clement Victor Tréfois, *Vlaamse hoeven, vorm en sfeer* van Jozef Weyns of *Hoeven op land gebouwd. Een verhaal van boerderijen, landschappen en mensen* van Vic Goedseels en Luc Vanhaute, zien we dat de plaatsing van de verschillende hoevegebouwen doorheen de eeuwen regionaal gebonden is. Wanneer we naar de geografie van Esen kijken, zouden de hoeves moeten behoren tot de hoevetypes van het “vruchtbare laagland”. Oorspronkelijk waren deze “polderhoeves” omgracht, hoewel hier op de meeste plaatsen slechts een plas of vijver van overblijft. Bij dergelijke hoeves staat het woongedeelte, de stallen en de schuur in drie gebouwen los van elkaar rondom een erf. Dit heeft twee voordelen: ten eerste kan een uitslaande brand zich niet uitbreiden naar de rest van de gebouwen. Ten tweede zorgde deze plaatsing ervoor dat hoevegebouwen makkelijk uitgebreid konden worden in het geval van het veranderen van de landbouweconomie. Langs deze U-vorm rond een erf konden nog afzonderlijke gebouwtjes voorkomen zoals een ovenhuisje – afgezonderd voor brandgevaar –, een rosmolen, een hopast,...²⁹⁰

Volgens Tréfois behoorden zowel Esen als Kemmel tot het gebied waar zowel hoeves met losse bestandsdelen als langgevelhoeves voorkwamen. Weyns stelt dat niet alleen het landschap een hoeve vormt, maar ook de grootte van de hoeve. Het was namelijk minder voordelig om een kleine hoeve op te splitsen in verschillende delen, terwijl een groot boerderijbedrijf juist de functionaliteit van verschillende delen kon gebruiken. Dit zou de aanwezigheid van de langgestrekte hoeves in Kemmel kunnen verklaren. Wanneer we naar de gemiddelde oppervlakte kijken van deze hoeves in Kemmel, komen we op een totale oppervlakte van 254,19 m².²⁹¹ Dit is 171.91 m² minder dan het gemiddelde van alle Esense

²⁸⁸ BRUSSEL, ARA, *Het Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 7692 en 13662.

²⁸⁹ BRUSSEL, ARA, *Het Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 3821, 6151, 3867, 6127, 3824, 2110, 6198 en 6158.

²⁹⁰ C. V. TRÉFOIS, *Ontwikkelingsgeschiedenis van onze landelijke architectuur*, Sint-Niklaas, 1978, 153; J. WEYNS, *Vlaamse hoeven, vorm en sfeer*, Lier, 1967, 41 – 42; En V. GOEDSEELS en L. VANHAUTE, *Hoeven op land gebouwd. Een verhaal van boerderijen, landschappen en mensen*, Tielt, 1983, 57 – 61.

²⁹¹ BRUSSEL, ARA, *Het Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 2110, 3824, 6824, 3851, 6198 en 6151.

hoeves. In Esen bedraagt het gemiddelde van de drie aaneengeschakelde hoeves 239.34 m², terwijl het algemeen gemiddelde van haar hoeves 427.36 m² bedroeg.²⁹²

Volgens Vandevelde en De Vuyst moest de keuken gezellig, luchtig en ruim zijn. Vandevelde stelt dat een oppervlakte van 20 tot 35 m² wenselijk geacht werd. Ook was een achterkeuken nodig voor de voorbereiding van ruwe voedselproducten. Omdat hier vooral gereinigd werd, moest water hier makkelijk weggespoeld kunnen worden.²⁹³ Hoewel de meeste Esense keukens in de buurt van deze 20 m² kwamen, voldeden er echter maar 10 aan de maten die Vandevelde voorlegde en in het geval van Kemmel maar 5. De gemiddelde grootte van de keukens is in Esen dan ook 21,78 m² en in Kemmel 19,42 m². Uitschieters hierbij zijn de keukens van hoeve Fraaiman en Demacht in Esen: de eerste was slechts 9,68 m². Zo maakte deze keuken slechts 3% uit van de totale oppervlakte van hoeve Fraaiman en 5% van het woongedeelte. De keuken van hoeve Demacht besloeg daarentegen een verbazende 57,6 m² - 15% van de totale hoeve en maar liefst 53% van het woongedeelte.²⁹⁴ Ook hoeve Vansteen met een keuken van 37,5m² overtrof de vooropgezette oppervlakte van Vandevelde. Daarbij had deze hoeve evengoed een *schotelplaats*, een achterkeuken, terwijl vele hoeves met kleinere keukens dit zelfs niet hadden.²⁹⁵ Zo hadden slechts 9 op 29 Esense hoeves een achterkeuken, in Kemmel daarentegen betrof dit de helft.²⁹⁶ Weer springt hoeve Fraaiman in het oog, met haar keuken van slechts 9,68 m² lijkt de aanwezigheid van een bijkeuken evident, maar ook dit was niet het geval.²⁹⁷

De familiekamer moest volgens Vandevelde in verhouding tot de keuken en achterkeuken staan. De gemiddelde oppervlakte van de woonkamer of familiekamer betrof in Esen 19,42 m² en in Kemmel 21,93 m². Deze oppervlakten komen vrijwel overeen met de gemiddelde grootte van de keukens. Samen met de keukens maakte de woonkamer ongeveer een vierde van het woongedeelte uit. De gemiddelde Esense woning was 164.37 m². In Kemmel lag het gemiddelde op 140.4 m².

²⁹² BRUSSEL, ARA, *Het Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 13662.

²⁹³ VANDEVELDE, *Het heropbouwen van hoeven*, 10 – 12.; En DE VUYST, *Le Village Moderne*, 61.

²⁹⁴ BRUSSEL, ARA, *Het Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 7693 en 7676.

²⁹⁵ BRUSSEL, ARA, *Het Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 13662.

²⁹⁶ BRUSSEL, ARA, *Het Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 7689, 7722, 7724, 7690, 13662, 7727, 7726, 7676, 3866, 3852, 3867 en 3824.

²⁹⁷ BRUSSEL, ARA, *Het Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 7693.

Volgens Vandevelde en De Vuyst was ook een volwaardige verdieping een meerwaarde, die diende voor de slaapkamers. Hij zag deze bij steeds meer woningen verschijnen. Een verdieping zou namelijk zorgen voor gezonde, droge en goed verluchte slaapkamers. Slechts twee hoeves hebben echter een verdieping die niet onder het dak lag, namelijk hoeve Vernack en hoeve Castelyn-Vernack.²⁹⁸ Dit betekent dat de hoeves op dit vlak zeker zeer regionalistisch zijn. Een tuimelstelsel in het bovendeel van de vensters zorgde er tevens voor dat ook bij slecht weer de kamers verlucht konden worden, hoewel de aanwezigheid hiervan niet af te leiden valt uit de bouwplannen. Vandevelde stelde tevens dat de zolder steeds kleiner werd omdat de te bewaren voorraden gekrompen waren.²⁹⁹ Ook dit is moeilijk af te leiden uit de plannen. De daken waren immers nooit plat en de invulling van deze zolders werd zelden gededd. Aan de hand van de aanwezigheid van staandvensters met een doorgeefluik kan wel met zekerheid gesteld worden dat de zolder gebruikt werd als opslagplaats. Hoewel het in dat geval nog steeds niet te achterhalen valt of deze minder benut werd dan voor de oorlog.

Verder vond Vandevelde dat veel oude woningen een te lage zoldering hadden. Een moderne hoeve zou volgens hem en echter vertrekken moeten hebben van ongeveer 3,50 meter hoog. Hoger dan dit noemde hij daarentegen “ongezellig”.³⁰⁰ Volgens De Vuyst zouden hoge muren bijdragen aan het lichte en luchtige van de kamers.³⁰¹ De gemiddelde hoogte van de muren van de woningen in Esen bedroeg 3.04 meter. De Kemmelse plafonds lagen iets lager met een gemiddelde van 2.97 meter. Enkel de muren van hoeve Maes en hoeve Vansteen in Esen waren daadwerkelijk 3.50 meter.³⁰² Daarbij stelde Vandevelde dat het bouwen van de woning op een kleine verhoging twee voordelen met zich meebracht. Enerzijds was dit simpelweg droger en anderzijds bood het de mogelijkheid om kelderraampjes te zetten die de kelder verlichtten en verluchtten. De kelder werd immers steeds belangrijker aangezien de melk-, boter- en kaasnijverheid zich uitbreidde. Daarbij raadden zowel Vandevelde als De Vuyst de bouw van twee kelders aan. De eerste zou dienen voor het bewaren van allerlei voorraden, de tweede kon gebruikt worden voor het bereiden van boter en kaas. Ten slotte kon de kelder dieper gebouwd worden nu nieuwe bouwtechnieken ervoor zorgden dat ze droog kon

²⁹⁸ VANDEVELDE, *Het heropbouwen van hoeven*, 10 – 12.; DE VUYST, *Le Village Moderne*, 58.; En BRUSSEL, ARA, *Het Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 13662.

²⁹⁹ VANDEVELDE, *Het heropbouwen van hoeven*, 10 – 12.

³⁰⁰ VANDEVELDE, *Het heropbouwen van hoeven*, 10 – 12.

³⁰¹ DE VUYST, *Le Village Moderne*, 75.

³⁰² BRUSSEL, ARA, *Het Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 7686 en 13662.

blijven.³⁰³ Geen enkele hoeve van Esen noch Kimmel lag echter verhoogd ten opzichte van zijn ondergrond. De kelders waren dan ook zelden diep verzonken. Vrijwel alle hoeves de typisch regionalistische opkamer met hieronder een half ingezonken kelder. Verder kregen de meeste hoeves maar één kelder. Slechts 3 Esense en 6 Kimmelse hoeves hadden twee kelders³⁰⁴. Hierbij heb ik opslagkelders, zoals een aardappel- of bietenkelders, echter niet als kelder gerekend.

Ten slotte zou de moderne hoeve een voederplaats moeten hebben. Deze kon het woonhuis met de stallen en andere bijgebouwen verbinden. Een voederplaats was een hygiënische maatregel, aangezien ze ervoor zou zorgen dat het voedsel van de dieren verschillende dagen droog bleef en hooi en stro niet vuil werden door slijk. Verder kon ze dienen om machines op te bergen die dienden voor het bereiden van het voedsel zoals een strooisnijder, een haverpletter, een beetsnijder, een koekbreker, meelmolen, enzovoort. Ook in deze ruimte was volgens Vandevelde veel lucht en licht nodig.³⁰⁵ De Vuyst stelt dat de plaatsing van de voederplaats tussen woning en hoeve ten eerste functioneel is, omdat het de werkwijze van de boer volgt. De dag op de boerderij start met het voederen van het vee. Wanneer de voederplaats centraal ligt, kunnen alle hoeveonderdelen erop aansluiten zodat er geen onnodige afstanden en omwegen worden afgelegd tijdens het werk. Ten tweede zorgt de afsluiting van de stallen met een voederplaats dat de buitentemperatuur niet de stallen in kan dingen.³⁰⁶ 20 Esense hoeves hadden een voederplaats of –keuken voor het vee, alsook 10 in Kimmel.³⁰⁷ Hiervan zijn er echter slechts 3 die hierbij de verbinding maken tussen woning en stallen; hoeve Duchâteau en Verwilghen in Esen, en hoeve Cousin in Kimmel.³⁰⁸

De stallen

De stallingen der dieren lieten even veel te wenschen over. Het vee werd aanschouwd als een eenvoudig werktuig om mest voort te brengen; ook werd er weinig zorg aan besteed. Het stond in eene ruime overgrootte plaats, die, gansch van vensters ontbloomt,

³⁰³ VANDEVELDE, *Het heropbouwen van hoeven*, 10 – 12.; En DE VUYST, *Le Village Moderne*, 62.

³⁰⁴ BRUSSEL, ARA, *Het Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*,, 7692, 7691, 7686, 3866, 3867, 6157, 6201 en 6158.

³⁰⁵ VANDEVELDE, 12 – 15.

³⁰⁶ DE VUYST, *Le Village Moderne*, 58 – 59.

³⁰⁷ BRUSSEL, ARA, *Het Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 7692, 7691, 7689, 7722, 7724, 7723, 7720, 7686, 7721, 7690, 7725, 7688, 13622, 7727, 7676, 3866, 3852, 6153, 3851, 6157, 6201, 3801, 3853, 3822 en 6198.

³⁰⁸ BRUSSEL, ARA, *Het Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 7689, 7690 en 3821.

*alleenlijk voorzien was van eene groote poort, open gedurende gansch den zomer en potdicht gesloten in den wintertijd; In deze opgevloerde plaats, waar het mest opeen gehoopt werd, stond het vee verspreid en langs de zijkanten vonden maar al te dikwijls het paard, de varkens en de kiekens hunne schuilplaats.*³⁰⁹

Volgens Vandeveldde was vooral de koeienstal voor de oorlog veel te klein, waardoor de lucht er van slechte kwaliteit was en het ook snel in een oord van ziektekiemen veranderde. Een moderne koeienstal zou voor één koe een standplaats met een breedte van 1m60 moeten voorzien en een lengte van 2 tot 2m75. Voor twee koeien schommelde de breedte tussen 2m50 tot 2m80. Wanneer nog meer koeien samen stonden zonder tussenschot, moest iedere koe 1m10 krijgen, wat bij vaarzen verlaagd werd naar 0m90. De voedergang had idealiter een breedte van 1m10 tot 1m50, de dienst- of mestgang 1m50 tot 2m.³¹⁰ De praktijk wees echter uit dat deze afmetingen te optimistisch opgevat waren. De gemiddelde breedte voorzien voor een koe bedroeg namelijk in Esen maar 1.19 m en in Kemmel 1.10 m. Voor een vaars daalden de cijfers naar 1.12 en 0.99 meter, hoewel dit volgens Vandeveldde voor een jonge koe juist wel voldoende ruimte was. Kalveren kregen ten slotte 1.18 m in Esen en 0.86 m in Kemmel. Enkel hoeve Roelens, Vlaemynck, Verplancke, Packet en Asterick in Esen en Morel in Kemmel, gaven hun koeien de ruimte die Vandeveldde voorstelde.³¹¹

Zelden stonden koeien samen. In vrijwel alle hoeves werden ze namelijk gescheiden door een schot, ijzer of muurtje. In de meeste hoeves stonden koeien zo per één en hadden ze hun eigen voederbakje. In Esen stonden in hoeve Vansteen de jaarlingen echter per twee en dit op een breedte van 1.63 m. Waar zowel hoeve Vansteen en Bloutrock twee koeien stalde op 2 meter, kregen de kalfjes van de laatstgenoemde 1.49. Ten slotte kregen vaarzen per 2 in hoeve Asterick 1.66 m en koeien 2 m.³¹² In Kemmel werden de koeien overal gescheiden, enkel hoeve Vroyland zette er 3 samen op een breedte van 2.7 m.³¹³ Kalfjes werden wel eens samen in een aparte ruimte ondergebracht, zoals het geval was in hoeve Maes, René Decaestecker, Decoene en Asterick in Esen en Vanacke-Descamps, Simoens en Delaert in Kemmel.³¹⁴ Ook de dienst-

³⁰⁹ VANDEVELDE, *Het heropbouwen van hoeven*, 8 – 9.

³¹⁰ VANDEVELDE, 15.

³¹¹ BRUSSEL, ARA, *Het Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 7692, 7724, 13662, 7676 en 6198.

³¹² BRUSSEL, ARA, *Het Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 13622 en 7676.

³¹³ BRUSSEL, ARA, *Het Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 6157.

³¹⁴ BRUSSEL, ARA, *Het Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 7686, 13662, 7676, 3866, 2110 en 6158.

of mestgang was in vele gevallen te smal. In plaats van Vandeveldes 1m50 tot 2m, was de dienstgang in Esen gemiddeld 1.36 m breed en in Kemmel 1.40 m.

Verder stelden Vandervelde en De Vuyst dat de stalvloer enerzijds moest zorgen dat het vee droog kon liggen en anderzijds dat de meststoffen makkelijk afgevoerd konden worden. Als vloer was klinkaart, in mortel of cement gelegd, een goede optie. De vloer moest een tiental centimeters hoger zijn dan de mestgang achter de koeien en licht naar de greppel hellen. De riolen, gelegen achter de dieren, zouden ook een gelijkvormige helling moeten hebben en goed gecementeerd zijn. Idealiter kwamen de vloeistoffen samen in een putje dat voorzien was van een luchtafsnijder om zo door te vloeien naar de aalput.³¹⁵ Slechts drie architecten hebben op de plannen geschreven welke vloer in de stallen gelegd moest worden. Zo had architect Joseph de Groote hoeve Alberic in Esen klinkaart toegeschreven.³¹⁶ Zowel Emile Dryepontd voor hoeve Vandenberghe in Esen, als Cyriel Schmidt voor hoeve D'Huysser in Kemmel, kozen echter voor een bakstenen vloer in de stallingen.³¹⁷ Vrijwel alle hoeves hadden een vloer die naar de greppel van de mestgang helde, zodat het mest kon doorvloeien naar de aalput.

Waar een mesthoop het gebruikte hooi uit de stallen, met bijgevolg uitwerpselen bij, verzamelde, sloeg de aalput, of *beer-* of *sterfput*, de vloeibare uitwerpselen op. Beide mestsoorten werden door de boer gebruikt om zijn akkers de bewerken. Mest kopen op de markt was namelijk duur. Opdat vloeibare meststoffen altijd beschikbaar zouden zijn, moest de aalput groot genoeg zijn om deze tot zes maanden te kunnen bewaren. Het best lag hij in de buurt van de mesthoop, zodat de vloeibare uitwerpselen uit het gebruikte hooi alsook het overtollig vocht van de mesthoop via riolen langs boven in de aalput konden lopen.³¹⁸ In Esen besloeg de aalput gemiddeld 28.62 m² en in Kemmel 30.45 m². In vrijwel alle gevallen lag hij echter onder de stallen. Enkel bij hoeve Verwilghen in Esen lag de aalput tussen de mesthoop en de stal. Op de plannen is te zien hoe er een systeem van buizen vanuit de hoeve en de hoop naar de put loopt.³¹⁹ Bij hoeve Dumont was de verbinding tussen mesthoop en aalput echter nog groter: de aalput lag namelijk recht onder de mesthoop, zodat de overvloedige vloeistoffen rechtstreeks doorsijpelden in de put.³²⁰ Ten slotte was bij twee hoeves een merkwaardig systeem te

³¹⁵ VANDEVELDE, *Het heropbouwen van hoeven*, 15.; En DE VUYST, *Le Village Moderne*, 73.

³¹⁶ BRUSSEL, ARA, *Het Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 7691.

³¹⁷ BRUSSEL, ARA, *Het Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 7726 en 3851.

³¹⁸ VANDEVELDE, 16 – 23.

³¹⁹ BRUSSEL, ARA, *Het Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 7690.

³²⁰ BRUSSEL, ARA, *Het Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 3867.

bemerken. Zo schreef architect Jean Dumont op de mestgang van hoeves Vroyland en Belpaire in Kimmel de volgende woorden: “*Evacuations du fumier sur voie decauville*”. Dit smalspoor liep doorheen de hele stallen en hoewel hij niet duidde waar het eindigde, kunnen we aannemen dat het een systeem was dat de meststoffen wegvoerde naar de hoop en/of put.³²¹ De mesthoop lag volgens De Vuyst beter niet op de koer van de hoeve, aangezien dit het hele uitzicht van de hoeve zou verzieken en ook niet hygiënisch was. Beter lag hij achter de stallen.³²² De architecten tekenen echter zelden de mesthoop op hun plannen. Dit kan het gevolg zijn van het feit dat bij vele hoeves de mesthoop nog geen stenen constructie was. In Esen hebben enkel de plannen van hoeve Roelens, Alberic en Vansteen mesthopen getekend. Deze liggen allemaal mooi achter de stallen.³²³ In Kimmel is de mesthoop op 5 plannen getekend. Bij hoeve Vrielynck en Belpaire ligt deze op de aangewezen plaats, bij hoeve Vandamme, Morel en Delaert ligt deze echter wel in het midden van de koer.³²⁴

Voorts raadde Vandervelde zolders bestaande uit leghouten of mutsaart om hooi op te bewaren af, aangezien de staldampen makkelijk konden doordringen en zo de voorraden lieten bederven. Tegelijkertijd kon volgens hem de lucht en het stof uit de voedermassa's juist slecht zijn voor het vee. Daarom waren gewelfde of in beton vervaardigde zolderingen beter en daarbij beter bestendig tegen brandgevaar. Op 9 Esense en 11 Kimmelse plannen staat aangegeven, of valt af te leiden aan de tekeningen, waaruit de zoldervloer bestond.³²⁵ In het geval van Esen was dit 7 maal beton en 1 maal steenplaat, namelijk bij hoeve Bloutrock, alsook 1 maal hout bij hoeve Asterick. Van de Kimmelse zoldervloeren bestonden er 5 uit beton en 6 uit hout.³²⁶ Zo lijkt het dat beton het meest gebruikt werd in Esen, maar aangezien het materiaal maar uit 9 plannen af te leiden valt, is dit niet representatief. Zolders die zeer simpel getekend zijn, zouden namelijk enerzijds het gevolg kunnen zijn van minder nauwkeurige architecten en anderzijds kunnen slaan op houten zolders. Ik kan dit laatste echter niet zomaar aannemen waardoor ik ze uit de vergelijking weglaat. Toch moet deze mogelijkheid zeker in het achterhoofd gehouden worden.

³²¹ BRUSSEL, ARA, *Het Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 6157 en 3801.

³²² DE VUYST, *Le Village Moderne*, 58.

³²³ BRUSSEL, ARA, *Het Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 7692, 7691 en 13662.

³²⁴ BRUSSEL, ARA, *Het Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 6200, 3801, 6201, 6198 en 6158.

³²⁵ BRUSSEL, ARA, *Het Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 7691, 7689, 7724, 7720, 7690, 7725, 13662, 7693, 7726, 7676, 6153, 3821, 3851, 6157, 3824, 6201, 3801, 3822, 2110 en 6158.

³²⁶ VANDEVELDE, 16 – 19.

Ook voor kribben en kuipen keurden Vandervelde en De Vuyst hout af. Het materiaal was namelijk moeilijk te reinigen en werd makkelijk beschadigd. Ook lieten houten kribben snel vocht vrij, waarin ziektekiemen zich zouden kunnen nestelen. Daarom konden de voederbakken beter bezet worden met een dikke laag cement of uit arduin gemaakt worden. Ook gegoten kribben in beton kwamen volgens Vandervelde steeds meer voor. Ten slotte waren afzonderlijke kribben beter dan gezamenlijke. Ieder dier kreeg zo zijn volledige rantsoen en ziekten konden minder makkelijk overgedragen worden.³²⁷ Vrijwel alle kribben in Esen en Kimmel bestonden dan ook uit steen, zowel voor de koeien, paarden en varkens. Op de bouwplannen is verder te zien dat ieder beest afzonderlijk een voederbak kreeg en deze dus niet hoefde te delen. Enkel hoeve Verwilghen had geen afzonderlijke kribben, alsook hoeve Decoene in het geval van de voederbakken van de kalfjes.³²⁸

Andere maatregelen tegen ziektekiemen waren het plaatsen van dakgoten en een ziekenstal. Ten eerste waren dakgoten nodig om de muren en stallen tegen vochtigheid te beschermen, maar ook om te beletten dat het water zich mengde met de mest.³²⁹ De Vuyst stelde voor om dit water op te vangen in een reservoir, opdat het herbruikbaar zou zijn op de boerderij.³³⁰ Van de 29 Esense hoeves hadden er echter slechts 9 dakgoten.³³¹ In Kimmel hadden 5 van de 16 wederopbouwhoeves dakgoten.³³² Ten tweede was de ziekenstal een afgezonderde stalruimte voor zieke of dieren die zich abnormaal gedroegen. Ook dieren die net van de markt kwamen, konden hier ondergebracht worden om een tijd onder toezicht te staan.³³³ Toch bleek dergelijke ziekenstal eerder een hele investering. In Esen hadden enkel de hoeves Alberic en Vandenberghe er eentje. Hoeve Maes had er echter zelfs twee van elk 2.5 op 4 meter.³³⁴ In Kimmel had alleen hoeve Vanacke-Descamps een ziekenstal. Dit was daarentegen geen volledig geïsoleerd stalletje zoals die van Esen, maar gewoonweg een aparte ruimte bij de stallen.³³⁵

³²⁷ VANDEVELDE, 19.; En DE VUYST, *Le Village Moderne*, 76.

³²⁸ BRUSSEL, ARA, *Het Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 7690 en 13662.

³²⁹ VANDEVELDE, 23.

³³⁰ DE VUYST, *Le Village Moderne*, 59.

³³¹ BRUSSEL, ARA, *Het Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 7692, 7691, 7724, 7686, 7690, 13662 en 7693.

³³² BRUSSEL, ARA, *Het Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 3866, 6157, 6200, 6201 en 3853.

³³³ VANDEVELDE, 24.

³³⁴ BRUSSEL, ARA, *Het Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 7691, 7686 en 7726.

³³⁵ BRUSSEL, ARA, *Het Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 3866.

Vandervelde besteedde bovendien veel aandacht aan een goede verluchting van de stallen aangezien dit volgens hem belangrijk was voor de gezondheid van het vee. Ten eerste zou de ademhaling van het vee, de verdamping van hun zweet en de gisting van hun uitwerpselen er voor zorgen dat de stallucht snel ijl werd. Melkkoeien zouden ten tweede betere melk geven wanneer ze onderhouden werden in gezonde en goed verluchte stallen. Dieren verbruiken hun voedsel om zichzelf warm te houden. Hoewel het ten derde dus klopt dat een te koude stal ervoor zorgt dat ze onvoldoende aanvetten, waren stallen echter vaak veel te warm ten gevolge van een slechte verluchting. Hierdoor kwamen de dieren minder bij doordat ze zweetten. Ten slotte waren ze aan verkoudheden blootgesteld wanneer ze in open lucht kwamen.³³⁶

Om die redenen was een goede verluchting dus gewenst. De vooroorlogse stallen hadden een opening die bij koud weer door planken, zakken of stro dichtgemaakt werd. Een goede verluchting zorgde er echter voor dat de dieren niet in de tocht stonden en moest de juiste hoeveelheid verse lucht binnenlaten zodat de temperatuur van de stal niet te snel zou zakken. Daarom maanden Vandevelde en De Vuyst de boer aan om beweegbare panelen in de staldeuren of tuimelvensters te plaatsen. Daarbij kon de landbouwer ook luchtgaten plaatsen die bij slecht weer gemakkelijk gesloten konden worden. Een trekschouw diende om slechte lucht weg te krijgen.³³⁷ Slechts 4 Esense hoeses hadden deze luchtgaten die de architect als *aéragé* aanduidde: hoeve Saury, Decaestecker, Vandenberghe en Van Norenberghe.³³⁸ Deze laatste had evenwel verluchttingspannen. Dit betekende dat het dak om de zoveel pannen een pan had met een opening in. Deze opening was wel deels afgedekt zodat water toch niet binnen kon sijpelen. In Kimmel hadden zowel hoeve Vanacke-Descamps alsook Desomer ontluchttingspannen en luchtgaten.³³⁹ De stallen van hoeve Wildemeersch hadden enkel luchtgaten.³⁴⁰

Hoewel ik meer vernieuwingen in de stalgebouwen verwachtte in Esen omdat deze landbouwcultuur meer gericht was op runderen dan Kimmel, is dus dit niet uitdrukkelijk het geval. De koeien hebben over het algemeen iets meer standplaats, hoewel de breedtes niet rijken aan Vandeveldes maten. Iets meer hoeses hadden een betonnen plafond in Esen. Ook de

³³⁶ VANDEVELDE, 21.

³³⁷ VANDEVELDE, 19 – 20.; En DE VUYST, *Le Village Moderne*, 64.

³³⁸ BRUSSEL, ARA, *Het Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 7720, 7725, 7726 en 7688.

³³⁹ BRUSSEL, ARA, *Het Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 3866 en 3852.

³⁴⁰ BRUSSEL, ARA, *Het Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 3853.

ziekenstal kwam er meer voor. Ten slotte waren er meer hoeves die beter verlucht waren. Echt ingrijpende ingrepen voor een beter veebedrijf zijn dit echter niet. Het feit dat Esen zich meer focuste op veeteelt heeft dus weinig verschil in de wederopbouw met Kemmel betekend.

Naast de koeienstal gaf Vandevelde ook aanwijzingen over de paarden- en varkensstallen en het kippenhok. Ten eerste werden paarden het best gescheiden of per koppel gezet. Gezamenlijk aten ze namelijk niet zo makkelijk en vochten ze met elkaar. Een box kon het beste 3 op 4 tot 4m50 zijn. Die van kweekmerries iets groter.³⁴¹ Buiten hoeve Vansteen en Bloutrock in Esen en D'Huysser in Kemmel, werden vrijwel alle paarden van hun soortgenoten gescheiden door een hek of muur.³⁴² Ook de onderverdeling in koppels kon terug gevonden worden bij enkele hoeves.³⁴³ Waar de paardenbox in Esen een gemiddelde oppervlakte van 17.74 m² besloeg en zo groter was dan 12 tot 13.5 m², was de gemiddelde grootte in Kemmel slechts 11.12 m². In Esen waren 3 van de 13 paardenboxen bestemd voor veulens, namelijk bij hoeve Van Noremborghe, Asterick en Desomer.³⁴⁴ Enkel hoeves Duchâteau, Maes en Packet in Esen hadden een speciale ruimte om het harnas en getuig van het paard te bergen, maar ook om het paard te zadelen.³⁴⁵ Hier staat tegenover dat naast hoeve Maes er nog 6 hoeves zijn die langs de paardenstal een kamertje voor een paardenknecht hadden. Blijkbaar konden de eigenaars van hoeve Albertic en Demacht in Esen en hoeve Cousin, Vroyland, Belpaire en Delaert in Kemmel, het zich permitteren personeel te onderhouden.³⁴⁶

Ten tweede stelde Vandevelde vast dat varkens vaak ondergebracht werden in duistere en vuile hokken, waarvan enige leghouten, naast elkaar gelegd, de vloer vormden en slecht bijeengebrachte planken de wanden. Desalniettemin heeft ook het varken een gezond, verlucht en verlicht hok nodig. Gemoderniseerde varkenshokken hoorden in een ruim gebouw ondergebracht te worden, waarin ze van elkaar gescheiden worden door een gecementeerde muur van ongeveer één meter hoog.³⁴⁷ Hoewel geen enkele varkensstal in Esen noch Kemmel

³⁴¹ VANDEVELDE, 24 – 29.

³⁴² BRUSSEL, ARA, *Het Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 3866, 13662 en 3851.

³⁴³ BRUSSEL, ARA, *Het Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 13662, 7676 en 6158.

³⁴⁴ BRUSSEL, ARA, *Het Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 7688, 7676 en 3852.

³⁴⁵ BRUSSEL, ARA, *Het Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 7689, 7686 en 13662.

³⁴⁶ BRUSSEL, ARA, *Het Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 7691, 7686, 7676, 3821, 6157, 3801 en 6158.

³⁴⁷ VANDEVELDE, 29 – 30.

gebouwd werd met planken in de constructie, werden de varkens toch niet overal ondergebracht in een grote stal met slechts een afsluiting van een meter hoog. Van de 27 Esense hoeves die varkens hielden, waren er immers 11 die ze onderbrachten in aparte kamertjes met een uitloop naar buiten.³⁴⁸ Van de 16 varkensstallen in Kimmel, hebben enkel die van hoeve Vrielynck en Morel dergelijke hokken.³⁴⁹ Welke vorm een hok ook had, in het midden ervan zou een putje in de grond moeten zitten met een ijzeren rooster over. Onderling waren deze putjes verbonden door een leiding van buizen die de vloeistoffen van de varkens liet uitmonden in de aalput. Daarom moest de vloer net zoals bij de koeien lichtelijk naar deze putjes hellen.³⁵⁰ Dit was echter slechts het geval bij 12 hoeves in Esen en 7 in Kimmel.³⁵¹

Tot slot moet ook het kot van de kippen of ander pluimvee gezond en goed verlucht zijn. De vloer kon hier het best gecementeerd worden en lichtjes afhellen naar de deur om het water dat gebruikt werd om het hok te reinigen makkelijker te laten wegvloeien. Pluimvee had volgens Vandevelde geen plaats in de stallen, aangezien het hier vaak te warm was. Beter kon een kot apart staan.³⁵² Van de 7 Esense en 2 Kimmelse kippenhokken stond er echter maar 1tje apart.³⁵³ Dat was het kippenhok van hoeve Roelens in Esen.³⁵⁴ Al de andere koten leunden tegen de stallen of schuren aan.

De schuur

Het overige der hoeven bestond uit eene schuur, bedekt met een overgroot dak; deze schuur diende als bergplaats niet alleenlijk voor den oogst maar ook voor de werk- en voertuigen van allen aard.

Grote zolders waren volgens Vandevelde niet meer nodig omdat het winnen van graangewassen steeds minder geworden was, ook het dorsen dat vroeger met een vlegel gebeurde gedurende de lange wintermaanden, duurde na de oorlog nog maar enkele dagen dankzij dorsmachines die op steeds meer hoeves aangetroffen konden worden. Hoewel we zien dat deze machine enorm populair wordt, staan er in de landbouwtellingen van 1929 slechts 2 opgeschreven in Kimmel.

³⁴⁸ BRUSSEL, ARA, *Het Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 7691, 7689, 7723, 13662 en 7726.

³⁴⁹ BRUSSEL, ARA, *Het Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 6200 en 6189.

³⁵⁰ VANDEVELDE, 29 – 30.

³⁵¹ BRUSSEL, ARA, *Het Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 7692, 7691, 7689, 7686, 7690, 7725, 13662, 7693, 7727, 3821, 6157, 3824, 6201, 3853, 3822 en 6198.

³⁵² VANDEVELDE, 30 – 31.

³⁵³ BRUSSEL, ARA, *Het Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 7691, 7689, 7725, 13662, 7676, 6157 en 3801.

³⁵⁴ BRUSSEL, ARA, *Het Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 7692.

De schuur kon bij een moderne hoeve veel kleiner gebouwd worden, hoewel er wel een extra gebouw bijkomt voor de moderne landbouwvoertuigen te plaatsen.³⁵⁵ Het is echter ook hier, net zoals bij de hooizolder, vrijwel niet mogelijk om te weten of de schuur effectief kleiner geworden is, aangezien de vooroorlogse situatie haast niet gekend is. Anderzijds bouwde men wel naar gelijke waarde en vaak op dezelfde fundamenten. Het is daarom mogelijk dat delen van de te grote vooroorlogse schuren vervangen zijn door wagenhuizen. Het wagenhuis was zo misschien wel de grootste vernieuwing na de oorlog. 23 van de 32 Esense hoeves met plannen hebben een wagenhuis.³⁵⁶ In Kemmel hebben 10 van de 19 hoeves met plannen een wagenkot.³⁵⁷ De gemiddelde oppervlakte van het wagenhuis in Esen bedroeg 36,06 m² en dus 8% van de totale hoeveoppervlakte. In Kemmel waren de wagenhuizen gemiddeld 40 m² groot, 9% van de hoeve. De volgende tabel geeft een duidelijker overzicht:

Oppervlakte wagenhuis	Kemmel	Esen
10 tot 20 m ²	1	3
20 tot 30 m ²	2	4
30 tot 40 m ²	3	9
40 tot 50 m ²	3	4
50 tot 60 m ²		2
60 tot 70 m ²		
70 tot 80 m ²	1	1
Totaal	10	23

Toch kunnen we aan deze cijfers niet afleiden welke transportmiddelen er in dit wagenhuis stonden, de boeren hadden namelijk ook voor de oorlog karren en werktuigen die opgeslagen stonden in een wagenhuis. De landbouwtellingen van 1929 van Kemmel doorprikken de illusie van modernisering echter meteen: Kemmel telde gewoonweg geen tractoren en motorploegen. De gemeente had daarentegen wel 249 karren, wagens en dumpers. Jammer genoeg heb ik deze gegevens niet voor Esen. Desalniettemin kan algemeen gesteld worden dat hoewel de oorlog nieuwe technologieën met zich mee bracht, grote mechanisering niet rendabel is op een

³⁵⁵ VANDEVELDE, 31 – 32.

³⁵⁶ BRUSSEL, ARA, *Het Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 13662, 7692, 7726, 7693, 7690, 7727, 7724, 7688, 7721, 7725, 7676, 7723, 7720 en 7691.

³⁵⁷ BRUSSEL, ARA, *Het Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 2110, 6151, 3851, 3867, 6158, 3801, 3822, 3866, 6150 en 6157.

lappendeken van akkers en weiden. Daarbij zorgde de lage arbeidslonen ervoor dat handarbeid goedkoper bleef dan het investeren in mechanisering.³⁵⁸

Conclusie: De wederopbouwhoeve, een modern en efficiënt landbouwbedrijf?

Hoewel de verwoesting van de Eerste Wereldoorlog een unieke kans bood om landbouwbedrijven te moderniseren, kan er na de analyse van de wederopbouwhoeves echter gesteld worden dat dit slechts op kleine schaal gebeurd is. Zelfs wanneer architecten dus aan de leiding stonden van de wederopbouw, werd er vrijwel geen modernisering doorgevoerd. Zij die meer comfort wilden introduceren in het landbouwleven hebben hun visie zelden kunnen doorvoeren bij de wederopbouwhoeve. Een kleine steekproef is bijvoorbeeld de aanwezigheid van een badkamer. Enkel hoeve Vansteen had een douche die tevens in het bakhuis stond.³⁵⁹ Geen enkele WC kon daarbij in de woning aangetroffen worden. Meestal bevond deze zich bij de stallen, strategisch geplaatst boven de aalput. Ook de “beste kamer” kwam nog in vele hoeves voor. Deze kamer was als het ware een *show room* waar de mooiere meubelstukken stonden en het porselein in de glazen kast. Hoog bezoek werd er ontvangen en op zondag werd er samengezeten na de mis. Deze kamer werd na de oorlog door de hervormers echter als achterhaald gezien. Zij wilden liever dat iedere ruimte in het huis benut werd naar functionaliteit en niet uiterlijk vertoon.³⁶⁰ Vele vernieuwingen die reeds in 1913 op de Wereldtentoonstelling in Gent via het *Moderne Dorp* zijn voorgesteld, zijn niet terug te vinden bij de wederopbouwhoeves. Volgende ‘kansen’ zijn zo gemist: een dubbel dak ter isolatie, ijzeren deuren, een aparte hooisluur, schuifpoorten, drukkransen voor het vee waarmee ze zelf hun drinkwater konden laten toevloeien, vele maatregelen in verband met de hygiëne van de koeienmelk en ten slotte elektriciteit.³⁶¹

Ook de analyse op basis van Vandevelde maakt pijnlijk duidelijk hoe weinig de wederopbouwhoeve gemoderniseerd is geweest. Waar bij veel Esense hoeves het woongedeelte van de boerderijgebouwen afgescheiden lag, was dit niet het geval voor Kemmel. Wanneer dit het geval was, moest de moderne hoeve volgens Vandevelde afscheiden worden van de stallen door een opslagplaats voor het voedsel van het vee. Dit was tevergeefs vrijwel nergens het geval. Daarbij waren oppervlaktes van de leefruimten naar de moderne standaard in vrijwel alle

³⁵⁸ CHEYNS, *Den boer op*, 10.

³⁵⁹ BRUSSEL, ARA, *Het Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 13662.

³⁶⁰ DE CAIGNY, *Bouwen aan een nieuwe thuis*, 13 – 14.

³⁶¹ DE VUYST, *Le Village Moderne*, 60 – 73.

hoeves te klein. Ook de achterkeuken kwam maar weinig voor. De opkamer boven een enkele half-ingezonken kelder was daarentegen zeer populair, terwijl een moderne hoeve enerzijds meerdere diepgezonken kelders zou moeten hebben en anderzijds een volwaardige verdieping. In de wederopbouwhoeve lijkt het ouderpaar nog altijd in een opkamer te slapen en de kinderen op zolder. Ook de algemene hoogte van de kamers was te laag naar moderne standaard.

Wanneer we naar de stallen kijken, stonden de koeien meestal wel apart en aten ze uit een stenen kribbe die ze niet hoefden te delen, maar de ruimte waarin ze stonden, was naar Vandeveldes standaard in vrijwel alle hoeves te klein. Hoewel ik meer moderne toepassingen verwacht had in Esen ten gevolge van de grotere focus op veeteelt, was dit niet het geval. Ook minder dure elementen zoals de dakgoot of luchtgaten in de muren van de stallen komt maar bij bitter weinig hoeves voor. De helft van de varkensstallen werd bovendien na de oorlog gewoonweg terug in de vorm van kleine kamertjes heropgebouwd, in plaats van een grote ruimte met onderverdelingen door muren van 1 meter hoog. De grootste vernieuwingen kunnen bijgevolg bij de afvoering van mest gezocht worden: tijdens de oorlog had het belang van meststoffen zich reeds bewezen maar omdat deze op de markt zeer duur waren, kon de puur beter de uitwerpselen van het vee bewaren. Dit enerzijds op de mesthoop en anderzijds in een aalput. Het licht hellen van de stalvloer naar putjes, de nieuwe afvoersystemen naar dergelijke aalputten en de plaatsing van betonnen constructies voor de mesthoop achter de stallen en dichtbij die aalput, behoren zo tot de grootste modernisering van de wederopbouwhoeve.

De grootste reden voor het uitblijven van verdere modernisering is zonder twijfel het principe van gelijkwaardigheid. Zeker wanneer in acht genomen werd dat de gigantische inflatie ook nog eens zorgde dat de uitgekeerde waarde veel te laag was. Vernieuwingen kostten geld en iedere som die boven de gelijkwaardigheid uitkwam, moest door de eigenaar zelf betaald worden. Zoals gezien zijn diegenen die de hoeves bezetten echter zelden de eigenaar. Waarom zou deze dan investeren in een meer modern wooncomfort?

5.2.2 De traditionalistische en regionalistische stijkenmerken in de hoeves

In *Over de landelijke woning aan de Vlaamsche kust* bespreekt Viérin vijf onderdelen van de landelijke woning: de *vaute* of opkamer, de gevel, het venster, de deur en het ijzerwerk.³⁶² Naast deze elementen besprak Gevaert in *Kenmerkende onderdeelen van landelijke gebouwen* het dakvenster, het typisch regionalistische muurwerk, de verschillende kroonlijsten, het houtwerk en ten slotte het binnenwerk.³⁶³ Omdat Gevaerts uiteenzetting over kroonlijsten in het opzet van dit onderzoek te uitgebreid was en te veel vakjargon bevatte, werd ze niet behandeld. Daarbij waren de kroonlijsten niet goed zichtbaar op de plannen. Gevaerts onderdeel over houtwerk zal voornamelijk terugkeren bij de bespreking van deuren en ramen. Enkel de bouwplannen van hoeve Asterick en Demacht bevatten gegevens over het interieur. De architect Achille Six heeft namelijk de binnendeuren en de openhaard ook getekend.³⁶⁴ De overige bouwplannen bevatten dergelijke gegevens echter niet, daarom werd ook Gevaerts deel over het binnenwerk niet behandeld.

De opkamer

Viérin schreef dat het woongedeelte van de regionale hoeve meestal een langwerpige gebouw was onder een zadeldak.³⁶⁵ De kelder hiervan mocht slechts één meter diep in de grond liggen, aangezien deze anders niet droog zou blijven. Dit was typisch in vochtige landschappen. Boven deze half verzonken kelder bevond zich de zogenaamde *vaute*.³⁶⁶ Dit was een opkamer die logischerwijs ongeveer een meter hoger lag dan de rest van de woning en toegankelijk was via een trappetje. Vaak deed deze kamer dienst als slaapkamer.³⁶⁷ Bijgevolg liggen ook de vautevensters hoger dan de rest van de vensters van de hoeve, wat de hoeve volgens liefhebbers

³⁶² J. VIÉRIN, *Over de landelijke woning aan de Vlaamsche kust, Kenteekens der Bouwwijze van de Streek*, Brussel, 1921, 29 – 76.

³⁶³ DE WOUTERS DE BOUCHOUT en E. GEVAERT, *Kenmerkende onderdeelen van landelijke gebouwen in België. Een bundel nota's en platen door de Redactie van het BULLETIN DES MÉTIERS D'ART samengesteld en in het licht gegeven tot opleiding der ambachtlieden in de bouwbedrijven*, Brussel, 1918, 22 – 200.

³⁶⁴ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 7676.

³⁶⁵ Een zadeldak is een dak dat bestaat uit twee tegen elkaar geplaatste hellende dakschilden die elkaar in de nok snijden.

³⁶⁶ Een voorbeeld van dergelijk half ingezonken kelder kan gevonden worden bij hoeve Van Lehrberge, zie: *Bijlagen*, 'Afbeelding 4: Een typisch regionale gevel: hoeve Van Lehrberge te Esen', 31. Alsook hoeve Taffin, zie: *Bijlagen*, 'Afbeelding 6: De gevel van hoeve Taffin te Kemmel', 33.

³⁶⁷ VIÉRIN, *Over de landelijke woning aan de Vlaamsche kust*, 29.

van traditionele hoeves, zoals Jozef Weyns, een ‘gezellig onordelijk’ uitzicht gaf.³⁶⁸ Wanneer we de bouwplannen van de hoeves heropgebouwd door de DVG bekijken, zien we dat vrijwel alle hoeves een opkamer gekregen hebben. Deze werd op de plannen vaak de *chambre haute* (*sur la cave*) of de *vouwte* genoemd. Slechts op 5 van de 31 Esense hoeves na, die een diepgezonden kelder telden, hadden ze allemaal een *vaute*.³⁶⁹ De 19 hoeves van Kemmel hadden stuk voor stuk een opkamer.³⁷⁰ Zo beantwoordden de hoeves van beide gemeenten dus grotendeels aan dit regionalistische stijlkenmerk.

De gevel en het dak

De gevels van de regionale hoeve staken meestal vijftien tot twintig centimeter boven het dak uit. Plaatselijke bouwlieden noemden dit een *windberg* omdat het overstekende deel het dak leek te beschutten tegen de wind.³⁷¹ Soms waren de hellingen versierd met *tandwerk*. Dit was een manier om een schuine muur te metselen. In plaats van horizontale banen metselwerk, liepen de bakstenen schuin naar binnen toe in de vorm van tandjes. Waar deze vroeger *schichten* werden genoemd, zijn ze vandaag gekend onder de naam *vlechtelingen*, *zwaluwstaarten* of *schuine strek*.³⁷² Het onderste gedeelte van de gevelhelling had idealiter een *geveloor*. De hellende muurafdekking moest namelijk voldoende steun vinden, bijgevolg kon het best op een horizontaal vlak neerkomen.³⁷³ Op de top van de gevel stond vaak een *topzuil* of *tophoek* die de punt van de gevel versterkte. Soms pronkte hier bovenop nog een pin, die ook de vorm van een windwijzer kon aannemen. Het *geveloor* en de *topzuil* waren dikwijls bedekt met witte steen, de *dekplaat*, die diende als versiering maar ook als druiplijst. Soms nam een schoorsteen die aan het uiteinde van de gevel stond echter de plaats van de *topzuil* in.³⁷⁴

Naast dit soort gevels behoorde ook de *schoudergevel* tot de regionale architectuur. Hierbij liep een *muurlijst* in de breedte door de gevel en onderbrak de gevellijn door een

³⁶⁸ WEYNS, *Vlaamse hoeven, vorm en sfeer*, 42.

³⁶⁹ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 7722, 7723, 7688, 13662 en 7726.

³⁷⁰ De dossiers van Kemmel waarin onduidelijke of geen plannen gevonden werden omtrent een opkamer betreffen: BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 3823, 6150 en 9893.

³⁷¹ Zo mag deze benoeming niet verward worden met de *windberg* of *frontaal* bekend uit de gotiek.

³⁷² VIÉRIN, *Over de landelijke woning*, 31; En GEVAERT, 136.

³⁷³ VIÉRIN, 31; En GEVAERT, 136 – 138.

³⁷⁴ Zie het plan van de hoeve Van Lehrberge uit Esen: *Bijlagen*, ‘Afbeelding 4: Een typisch regionale gevel: hoeve Van Lehrberge te Esen’, 31.

uitspringende tand of trap. Dit is echter een schoonheidsdetail dat voornamelijk bij meer aanzienlijke gebouwen voorkwam. Vooral de schaarsheid aan materiaal na de oorlog zorgde ervoor dat de meeste hoeves heropgebouwd werden met slechts die elementen die broodnodig geacht werden.³⁷⁵ Toch is één van de woongedeeltes van de wederopbouwhoeves uitgedost met dergelijke *schoudergevel*, namelijk dat van de hoeve Castelyn-Vernack te Esen. Het woongedeelte van deze hoeve valt niet te vergelijken met zijn consoorten, waarover later meer.³⁷⁶ Hoeves van een nog groter aanzien konden een trapgevel hebben. In plaats van dat de gevel schuin opliep naar de *topzuil*, gebeurde dit, zoals de naam weggeeft, trapsgewijs.³⁷⁷ Geen enkele hoeve van Esen noch Kemmel bezat dergelijke gevel. Dit type kwam immers vooral voor in Brabant.³⁷⁸ Het eerst besproken type waarbij een gevel uitgerust was met *vlechtingen* die schuins opliep van een *geveloor* naar een *topzuil* en zo boven het dak uitstak als een *windberg*, werd daarentegen wel veel gebouwd. Hierbij is echter een duidelijk onderscheid tussen de twee gemeenten op te merken.

Esense bleek bezaaid te zijn met dit soort typische regionalistische hoeves. 16 van de 31 Esense wederopbouwhoeves hadden namelijk een gevel met *vlechtingen*, een *topzuil*, een *geveloor* en een *windberg*.³⁷⁹ 4 overige hoeves misten louter één van deze kenmerken.³⁸⁰ In Kemmel daarentegen, bezaten slechts 2 van de 19 hoeves al deze elementen. Hier kwam het tegenovergestelde juist veelvuldig voor. 11 hoeves hadden namelijk een gevel zonder *vlechtingen*, noch een *topzuil*, *geveloor* of *windberg*.³⁸¹ Nog eens 4 bezaten enkel *vlechtingen* in het metselwerk.³⁸² Dergelijke hoeves zagen er eenvoudiger uit. Het dak sloot simpelweg aan op de gevel en bij de hoeves zonder *vlechtingen* liepen de bakstenen gewoonweg horizontaal. Wel hadden deze hoeves vaak een doorzalend dak.³⁸³ Zo is er dus een duidelijk onderscheid

³⁷⁵ GEVAERT, 140 – 142.

³⁷⁶ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 13662: T. NOLF, Woonhuis te herbouwen voor Mijnheer R. Castelein – Vernack, 28 mei 1920. Zie: *Bijlagen*, ‘Afbeelding 3: hoeve Castelyn-Vernack’, 30.

³⁷⁷ VIÉRIN, *Over de landelijke woning*, 31; En GEVAERT, 138.

³⁷⁸ GEVAERT, 146.

³⁷⁹ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 7692, 7722, 7686, 7725, 13662, 7727 en 7676.

³⁸⁰ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 7691, 7720, 13662 en 7693.

³⁸¹ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 3823, 6150, 6153, 6151, 3867, 6157, 6200, 6201, 3801, 3853 en 3851.

³⁸² BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 3821, 3822, 2110 en 6158.

³⁸³ Bij een doorzalend dak (of *zaling*) maken de dakschilden een lichte knik naar binnen toe. Zo is deze dakvorm juist het tegenovergestelde van een mansardekap, die juist naar buiten knikt. Zie: *Bijlagen*, ‘Afbeelding 4: Een typisch regionale gevel: hoeve Van Lehrberge te Esen’, 31.

met Esen te bemerken, waar slechts 4 op 31 hoeves geen enkel van de hierboven genoemde regionalistische kenmerken bezaten.³⁸⁴

Naast dit doorzalende dak, hadden vrijwel alle hoeves een zadeldak. Bij het zogenaamde *Franse dak*, of *mansardedak*, volgde de gevel het dak dat een knik in het midden van de helling had.³⁸⁵ Hoewel Viérin stelde dat dit dak zelden voorkwam in de traditionalistische architectuur, hadden hoeve Norenberghe in Esen en hoeve Desomer in Kemmel een *mansardedak*. Dit kan als gevolg gezien worden van de persoonlijke smaak van de architect. Dit waren namelijk de enige twee hoeves ontworpen door Louis Verstraete.³⁸⁶ Ten slotte behoorden ook hoeves met een strodak tot de regionale architectuur. Het is echter duidelijk dat hier vrijwel nooit voor gekozen werd tijdens de wederopbouw. Bijgevolg is alleen hoeve Delaert in Kemmel uitgerust met een strodak.³⁸⁷

³⁸⁴ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 7689, 7723, 13662 en 7676.

³⁸⁵ VIÉRIN, *Over de landelijke woning*, 31.

³⁸⁶ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 7688 en 3852. Zie: *Bijlagen*, 'Afbeelding 5: Een typisch regionale hoeve: hoeve Verplancke te Esen', 32.

³⁸⁷ VIÉRIN, *Over de landelijke woning*, 31; En BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 6158.

Het venster

Om de toepassing van regionalistische venstertypes te toetsen bij de wederopbouwhoeves in Esen en Kimmel, wil ik eerst en vooral de vensters van de voorgevels van de woonvertrekken analyseren. Niet alleen bekijk ik hiervoor de voorgevels op de plannen van 31 Esense hoeves, maar ook hoeve De Schepper wordt betrokken. Hoewel dit dossier geen plannen bevat, had het een tekening van de gebruikte vensters. Bijgevolg zullen er dus 32 Esense vensterconstructies in acht genomen worden, ten opzichte van 19 Kimmelse. Ik heb gekozen voor louter de voorgevel aangezien bij sommige hoeves de achtergevel een andere vensteruitwerking had dan de voorgevel. Deze verschillende combinaties ook meenemen in de kwantitatieve analyse zou deze onnodig ingewikkeld maken. Daarbij is vooral de voorgevel het architecturale pronkstuk en daarom van meer belang. Na de bespreking van de vensters van de voorgevels van de woongedeeltes van de hoeves, zal ik deze vergelijken met de vensters van de stallen, schuren en andere boerderijgebouwen.

Enkel openbare of belangrijke landelijke gebouwen, zoals oude abdijhoeves of heerlijkheden, kregen vensteropeningen met *middenposten*, bovendorpels en dwarsbalken in steen, omdat de hardsteen uit Aalst of Frankrijk moest ingevoerd worden en dit zeer duur was. Bij gewone hoeves werd dit door hout vervangen.³⁸⁸ Wederom vormt hoeve Castelyn-Vernack te Esen hierbij een uitzondering. De vensters van de bovenverdieping, die daarbij in de weinig voorkomende vorm van een *trifora* stonden, waren namelijk volledig in steen omlijst.³⁸⁹ Het doorsnee hoevevenster was echter omkaderd door baksteen die aan weerszijden van het raam naar omhoog ging om daar een latei, strek of ontlastingsboog te volgen. Deze zorgden ervoor dat het gewicht van de bovenmuren en het dak niet op de bovendorpel van het venster, of de deur, viel. Aangezien het glas van een raam of het hout van een deur dergelijk gewicht niet kon ondersteunen en de bovendorpel bijgevolg zou kunnen breken. Een gemetselde latei bestond uit een rollaag bakstenen. Dit betekende dat de bakstenen verticaal op een rij gemetst waren. Voor relatief kleine overspanningen van vensters en deuren was een latei voldoende, bij een grotere afstand waren echter sterkere constructies nodig zoals een strek of een ontlastingsboog.

³⁸⁸ VIÉRIN, 45.; En TRÉFOIS, *Ontwikkelingsgeschiedenis van onze landelijke architectuur*, 327.

³⁸⁹ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 13662: T. NOLF, Woonhuis te herbouwen voor Mijnheer R. Castelein – Vernack, 28 mei 1920. Zie: *Bijlagen*, ‘Afbeelding 3: hoeve Castelyn-Vernack’, 30.

³⁹⁰ Zo hebben de vensters van hoeves Verwilghen en Decoene in Esen een latei, alsook hoeve Dumont in Kemmel.³⁹¹ Bij een strek nam de gemetste rollaag de vorm aan van een trapezium dat aan de bovenzijde breder was dan aan de onderzijde. Een strek met aan de onderzijde een gebogen vorm heette een getoogde strek. Een ontlastingsboog was een rollaag die, zoals de naam verklapt, een boog vormde.³⁹²

De ontlastingsboog kon de vorm hebben van een rondboog, korfboog, paanderboog, spitsboog of segmentboog. Het verschil in de bogen was te vinden in hun rondingen en hoe verscheidene graden erin gevormd werden door trekpunten. De technische aspecten hierachter zijn echter moeilijk onder woorden te brengen en het beste te vatten aan de hand van visuele voorbeelden. Armand Golevaux heeft zo voor Gevaerts bundel zes types ontlastingsbogen uitgetekend. Ik heb deze afbeelding toegevoegd aan de bijlagen.³⁹³ Hoewel het verschil tussen deze bogen miniem lijkt, was dit toch van esthetisch belang. Een typisch West-Vlaams verschijnsel is het laten van een ruimte tussen de bovendorpel van het raam en deze ontlastingsboog. Het vullingswerk hiertussen kon bestaan uit *tandwerk*, schelpen, loofwerk of geometrische tekeningen.³⁹⁴ Gevaert noemde deze bakstenen vensteropening tussen dorpel en boog eigenaardig. De boog was in dit geval namelijk niet als een ontlastingsboog te beschouwen, want hij droeg enkel de druk van het bovenwerk. Alleen in lichtgebouwde bakstenen muren was deze constructie daarom mogelijk. Zodat de gevel in dit geval logischerwijs geen hard- of natuursteen bevatte.³⁹⁵

Zo kwam de korfboog met een ruimte tussen de bovendorpel het meest voor bij de woongedeeltes van de Esense wederopbouwhoeves. Het vullingswerk was hierbij echter nooit versierd, maar bestond simpelweg uit lagen baksteen. Dit type ontlastingsboog kon 8 keer teruggevonden worden.³⁹⁶ 1 van deze 8 hoeves is hoeve Vernack. Dit is samen met hoeve

³⁹⁰ VIÉRIN, 45.

³⁹¹ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 7690, 13662 en 3867.

³⁹² VIÉRIN, 45.

³⁹³ Zie: *Bijlagen*, 'Afbeelding 10: de verschillende soorten ontlastingsbogen door A. GOLENVAUX in GEVAERT', 35.; GEVAERT, 58 – 59.

³⁹⁴ VIÉRIN, 45.

³⁹⁵ GEVAERT, 128 – 130.

³⁹⁶ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 7686: F. TODT; 13622: O. DEREERE; 13622: J. DE BOUTTE; 13662: T. NOLF; 7693: E. REMACLE; 7727: J. DE BOUTTE; 7727: T. NOLF en 7676: A. SIX; Afbeeldingen van dergelijke korfboog met ruimte tussen de bovendorpel van het venster en de boog zelf zijn ook terug te vinden in de bijlagen: Namelijk boven de vensters van de opkamer van hoeve Taffin. Die van de vensters van de eerste etage van hoeve Desomer. En bij alle vensters (en deuren) van hoeve De Schepper. Zie:

Vernack-Castelyn, de enige hoeve met twee etages, namelijk een bovenverdieping met hierboven nog een zolder. De vensters van de begane grond van hoeve Vernack droegen de korfboog met ruimte tussen de bovendorpel. De bovenverdieping had dit met segmentbogen. De vensters van de begane grond van hoeve Castelyn-Vernack hadden segmentbogen die een ruimte lieten met de onderdorpel. Haar bovenverdieping bezat, zoals eerder vermeld, een uitzonderlijk *trifolio*. Deze drie vensters zijn gescheiden door pilasters en worden getopt door drie korbogen.³⁹⁷ Bij nog 2 andere hoeves waren de ramen uitgedost met een segmentboog met ruimte tussen dorpel en boog, waar 4 anderen de paanderboog met vullingswerk droegen.³⁹⁸ Slechts 1 hoeve had rondbogen met metselwerk onder, namelijk hoeve Van Norenberghe.³⁹⁹ Hoewel het vullingswerk niet versierd was met speciale patronen, werd er blijkbaar wel gespeeld met het ontwerp door meerdere bogen door elkaar te gebruiken. Zo lag er bij de vensters van hoeve Vansteen tussen de korfboog en bovendorpel nogmaals een segmentboog die bestond uit halve bakstenen.⁴⁰⁰ Bij hoeve Roelens werd de ruimte tussen de bovendorpel en de ontlasting gevormd door een getoogde strek.⁴⁰¹ Zo hebben er in totaal 18 van de 32 Esense hoeves een ruimte tussen ontlastingsboog en bovendorpel.⁴⁰²

In Kimmel kwam deze “typisch West-Vlaamse vensterconstructie” echter niet zo vaak voor. De ramen van hoeve Taffin hadden een korfboog met ruimte tussen de bovendorpel, die van hoeve Vanacke-Descamps hadden dit met een segmentboog.⁴⁰³ Ten slotte werden de

Bijlagen, ‘Afbeelding 6: De gevel van hoeve Taffin te Kimmel’, 33.; ‘Afbeelding 7: hoeve Desomer te Kimmel’, 34.; En ‘Afbeelding 11: Hoeve De Schepper te Esen’, 36.

³⁹⁷ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 13662: T. NOLF, voorzicht, 31 mei 1920; En 13662: T. NOLF, Woonhuis te herbouwen voor Mijnheer R. Castelein – Vernack, 28 mei 1920. Zie afbeelding 14 en 3.

³⁹⁸ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 13662, 7726 en 13662: K. STROOBANDT en 7676: A. SIX; Zie: *Bijlagen*, ‘Afbeelding 5: Een typisch regionale hoeve: hoeve Verplancke te Esen’, 32. BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 13622: K. STROOBANDT, ontwerp tot heropbouw eener hofstede van den heer Modest Vileyn, gelegen langs den Wulgendyk Stie D N° 119a, juni 1920.

³⁹⁹ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 7688: L. VERSTRAETE, plan voorgevel, 29 september 1920.

⁴⁰⁰ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 13622: O. DEREERE, plan Noord Oost gevel, augustus 1920. Zie: *Bijlagen*, ‘Afbeelding 12: Vensters van hoeve Vansteen te Esen’, 36.

⁴⁰¹ Zie: *Bijlagen*, ‘Afbeelding 13: Woongedeelte hoeve Roelens te Esen’, 37. BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 7692: E. REMACLE, Elevation principale, 11 augustus 1920.

⁴⁰² De vensters met segmentbogen met een tussenveld van de bovenverdieping van hoeve Vernack zijn hier niet bijgeteld.

⁴⁰³ Zie: *Bijlagen*, ‘Afbeelding 6: De gevel van hoeve Taffin te Kimmel’, 33.; BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 6153: M. Hocepiet, Pignon cote des chambres hautes, 1921; En BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 3866: C. SCHMIDT, plannen ferme Vanacke – Descamps à Kimmel, november 1920.

vensters van hoeve Desomer gestut door een rondboog met vullingswerk.⁴⁰⁴ Kimmel had dus maar 3 op 19 hoeves waar dit principe bij terugkeerde, terwijl dit gold voor ruim meer dan de helft van de Esense hoeves. De meest voorkomende vensterconstructie in Kimmel was daarentegen de strek die rechtstreeks op de bovendorpel van het venster rustte. Deze bekleedde 6 van de 19 hoeves.⁴⁰⁵ Ze was echter ook populair in Esen, waar evenveel hoeves ze droegen, dit is echter op een totaal van 32 hoeves.⁴⁰⁶ Hoeve Saury in Esen heeft bijvoorbeeld een strek met een hanenkam, die het midden van de streklaag verhoogde.⁴⁰⁷

Verder kon de segmentboog boven getoogde gevelopeningen op twee verschillende manieren teruggevonden worden, namelijk boven een venster zonder of met bakstenen omlijsting. Een bakstenen omlijsting betekende dat de linker- en rechterzijde van het venster omgrensd waren met bakstenen die zo gemetst werden dat ze een ander patroon vormde dan de rest van de muur. Hoeves Goudezeune, Lemahieu, Belpaire, Vroyland, Simoens en Morel hadden een gewone segmentboog.⁴⁰⁸ Bij de hoeves Vrielynck en Vandamme leunde deze echter op dergelijke bakstenen omlijsting.⁴⁰⁹ Ten opzichte van 8 hoeves van de 19 in Kimmel, telden slechts 3 hoeves in Esen een segmentboog zonder vullingswerk. Waar de segmentboog van hoeve Bloutrock ook rustte op een bakstenen stijl, deden die van hoeves Duchâteau en Martens dit niet.⁴¹⁰ Ten slotte kwamen de andere types van ontlastingsbogen haast niet voor. Zo hadden Esen en Kimmel beide slechts 1 hoeve waarvan de vensters bekroond werden met louter een korfboog. Dit waren hoeve Alberic in Esen en hoeve D'Huysser in Kimmel.⁴¹¹ Enkel hoeve Seys in Esen had vensters onder een paanderboog.⁴¹² Geen enkele wederopbouwhoeve had een voorgevel van het woongedeelte met vensters met een rondboog.

⁴⁰⁴ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 3852: L. VERSTRAETE, Plannen voor-en zijgevel, 2 maart 1921; Zie: *Bijlagen*, 'Afbeelding 7: hoeve Desomer in Kimmel', 34.

⁴⁰⁵ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 3821, 6151, 3824, 3853, 3822 en 6158.

⁴⁰⁶ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 7722, 7724, 7720, 7721, 7725 en 7726. Voor een afbeelding van een strek, zie: *Bijlagen*, 'Afbeelding 4: Een typisch regionale gevel: hoeve Van Lehrberge te Esen', 31.

⁴⁰⁷ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 7720: F. PETIT, Plan de la maison d'habitation.

⁴⁰⁸ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 3823, 6150, 3801, 6157, 2110 en 6198. De segmentbogen van hoeve Goudezeune, zie: *Bijlagen*, 'Afbeelding 1: Hoeve Goudezeune in 2016, Vijverstraat 2, Kimmel', 28.; Die van hoeve Lemahieu, zie: *Bijlagen*, 'Afbeelding 2: Hoeve Lemahieu in 2016, Kimmelstraat 7, Kimmel', 29.

⁴⁰⁹ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 6200 en 6201.

⁴¹⁰ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 13662, 7689 en 7723.

⁴¹¹ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 7691 en 3851.

⁴¹² BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 13662.

Wanneer we de gevels van de woonvertrekken met die van de stallen, schuren en andere hoevegebouwen vergelijken, hebben deze laatsten een minder gewaardeerde architectuur aangemeten gekregen. Zo konden 13 ontlastingsbogen, lateien of strekken van de 30 gevels van de hoevegebouwen van Esen als verarming ten opzichte van die van het woonhuis gezien worden.⁴¹³ In de meeste gevallen waren de bogen namelijk gereduceerd tot strekken of lateien, of in een versie zonder tussenwerk. Wanneer we de voorgevels van het woongedeelte en de stallen van hoeve Roelens bijvoorbeeld vergelijken, zien we dat de vensters van het woongedeelte uitgedost zijn met een getoogde strek die daardoor een opening vormt tussen ontlastingsboog en bovendorpel. De vensters van de hoeve zijn duidelijk eenvoudiger en de boog is enkel een segmentboog.⁴¹⁴ Desalniettemin kregen 12 gevels gewoonweg dezelfde soort overspanning als het woonhuis.⁴¹⁵ Van de 18 Kemmelse stonden de vensters van stallen, schuren en andere boerderijgebouwen onder dezelfde omkadering als de woonvertrekken.⁴¹⁶ Zo lijkt het dat er in Kemmel minder zuinig werd omgegaan met de architecturale vormen van het boerderijbedrijf. Er mag echter niet uit het oog verloren worden dat de ontlastingsbogen van Kemmel in de eerste instantie sowieso al minder complex waren dan die van Esen. Zo is het bijgevolg makkelijker om dezelfde omlijstingen te hanteren bij hoeve en woning.

Het mag dus duidelijk zijn dat alle types ontlastingsbogen vrij evenwichtig gerepresenteerd werden door de wederopbouwhoeves in de verwoeste gemeenten. Welk type gehanteerd werd, was dan ook niet afhankelijk van het aanwezige materiaal, aangezien alle bogen gereconstrueerd konden worden met baksteen. Wel had het in eerste instantie hoogstwaarschijnlijk te maken met de persoonlijke voorkeur van de architect of eigenaar. Zo ontwierp architect Petit 7 wederopbouwhoeves, 6 van deze hoeves waren uitgerust met een

⁴¹³ Ik behandel slechts 30 gevels in het geval van de boerderijgebouwen aangezien het dossier van hoeve Van Lehrberge louter plannen van het woongedeelte bevat en de tekening van het venster van hoeve Seys enkel voor het woongedeelte van de hoeve was bestemd: BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 7722 en 13662; En BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 7692, 7691, 7689, 7724, 7686, 13622, 7726 en 7676.

⁴¹⁴ Vergelijk afbeeldingen 13 en 14 in de bijlage: *Bijlagen*, 'Afbeelding 13: Woongedeelte hoeve Roelens te Esen', 37.; En 'Afbeelding 14: Koeien-, varkens- en paardenstal van hoeve Roelens te Esen', 37.; BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 7692: E. REMACLE, *Elévation principale*, 11 augustus 1920; En 7692: E. REMACLE, *Elévation vers cours*, 11 augustus 1920.

⁴¹⁵ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 7720, 7721, 7690, 7725, 7688, 13622, 7727, en 7676.

⁴¹⁶ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 3121, 3851, 6151, 6157, 3824, 6201, 3801, 3853, 3822, 2110 en 6198.

strek.⁴¹⁷ Dit hoeft echter geen vaste te zijn. Hoewel architect Jean Dumont 10 van de Kemmelse hoeves tekende, hebben deze vrijwel allemaal andere types ontlastingsbogen.⁴¹⁸ Het grootste verschil tussen de twee gemeenten is waar de boog op rustte. Zoals gezien, hadden 19 van de 32 Esense hoeves vensters met ontlastingsbogen die een ruimte van bakstenen had tussen de bovendorpel en de boog. In Kimmel daarentegen hadden 16 van de 19 hoeves een ontlastingsboog die rechtstreeks rustte op de bovendorpel van het venster. Naast smaak, zou dit in tweede instantie te maken kunnen hebben met de kunde van de aannemer. Dit is echter moeilijk na te gaan aan de hand van louter de dossiers. Zo is niet geweten of aannemers bepaalde constructies weigerden wegens te ingewikkeld. De hoeveelheid klachten over een bepaalde onderneming zou wel kunnen duiden op hun kunde. Deze vermaningen konden gaan over de lange duur van de werken, de nalatigheid van de aannemer en gewoonweg fout neergezette constructies. Zo bevatten 12 van de 36 Esense dossiers klachten omtrent de aannemer.⁴¹⁹ In het geval van Kimmel bevatten 6 van de 20 dossiers klachten.⁴²⁰ Dit betekende dat in beide gemeenten ongeveer 1/3^e van de geteisterden niet tevreden was. Het verschil van verschillende ontlastingsbogen kan dus niet hierin gevonden worden.

Het meest voorkomende venster was het *kruisvenster*. Het vensterkruis, dat bestond uit een verticale *middenstijl* en een horizontaal *kalf* dat dit doorkruist, verdeelde het raam in vier. De afmetingen van dit venster verschilden van streek tot streek. Dit was deels een gevolg van persoonlijke smaak, maar vooral door de aard van de aanwezige bouwmaterialen. Daar waar veel steen aanwezig was in de bodem, waren de vensters groter dan in de gebieden die vooral baksteen gebruikten. Ten slotte beïnvloedden de algemene verhoudingen van de gevel, de hoogte van de verdiepingen, de afmetingen van de kamers, de bestemming van het vertrek, de dikte van de muren, enzovoort, natuurlijk ook de grootte van een venster.⁴²¹ Het dwarshout of *kalf* deelde het venster dus horizontaal in twee. De bovenste vakken waren meestal met vaststaande ruiten dichtgemaakt, de onderste delen hadden vaak geen ruiten, maar konden gesloten worden

⁴¹⁷ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 7722, 7724, 7723, 7720, 7721, 7725 en 6151.

⁴¹⁸ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 6150, 3821, 3867, 6157, 3824, 6200, 6201, 3801, 3853 en 3822.

⁴¹⁹ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 7692, 7720, 7686, 7721, 7675, 13622 en 7727.

⁴²⁰ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 6157, 6153, 6158, 3867, 3801 en 6151.

⁴²¹ GEVAERT, 104 – 106.

met luiken die naar buiten opengingen. Ook het gehele raam kon echter luiken, of blinden, in allerlei vormen hebben.⁴²²

Doordat de plannen van hoeve Martens en hoeve Decoene niet tonen welk soort venster de vensteropeningen vulde, kon er slechts bij 30 Esense hoeves opgemaakt worden welk soort venster ze hadden. Omdat de dossiers van hoeves Goudezeune en Lemahieu in Kemmel geen plannen bevatten, heb ik me voor het onderzoek gebaseerd op hun huidige staat. Beide hoeves zijn echter gerenoveerd, waardoor ik niet kan aannemen dat hun huidige vensterverdeling overeenkomt met die van de wederopbouwhoeves. Daarom analyseer ik de vensters van slechts 17 Kemmelse hoeves. In Esen hadden met uitzondering van 4 hoeves, alle vensters een kalf dat ze horizontaal in twee deelde. Hoeves Bloutrock, Castelyn-Vernack, Vernack en Asterick hadden echter enkel een *middenstijl*.⁴²³ Bij hoeves Castelyn-Vernack en Vernack was dit enkel het geval bij de vensters op de bovenverdieping. Ook bij hoeve Dumont in Kemmel had het venster in de bovenverdieping geen kalf. Het zoldervenster in de gevel bestond uit drie verticale schuifvensters langs elkaar met elk een strek. Daarbij was de gevel hierboven met speciaal metselwerk gesierd.⁴²⁴ Verder hadden alle vensters van hoeve Vanacke-Descamps, Wildemeersch en Simoens in Kemmel geen kalf, maar louter een *middenstijl*.⁴²⁵ De onderverdeling door een kalf werd dus in beide gemeenten veelvuldig toegepast. 26 van de 30 Esense hoeves hadden vensters met een kalf, terwijl 15 vensterconstructies van de 17 Kemmelse hofsteden dit hadden.

Soms werden er verticaal ijzeren staven voor het venster geplaatst, opdat niet in de woning binnengedrongen zou kunnen worden. Ramen met een dwarshout hadden vaak enkel voor het bovenste gedeelte deze tralies, het onderste werd namelijk voldoende beschermd door het onderluik.⁴²⁶ We vinden deze tralies terug bij hoeve Maes en Vansteen in Esen, terwijl geen enkele hoeve tralies had in Kemmel.⁴²⁷ Van de 30 Esense hoeves hebben er 16 onderluiken bij

⁴²² VIÉRIN, 45; En GEVAERT, 92.

⁴²³ BRUSSEL, ARA, *Dienst der Verwoeste Gewesten*, 13662: O. DEREERE, Plannen hofstede 42, mei 1920; 13662: T. NOLF, Woonhuis te herbouwen voor Mijnheer R. Castelein – Vernack, 28 mei 1920; 13662: T. NOLF, voorzicht, 31 mei 1920; En 7676: A. SIX, voorzicht en zygevel van het woonhuis, 24 juli 1920.

⁴²⁴ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 3867: J. DUMONT, Elévation principale vers cour. Zie: *Bijlagen*, 'Afbeelding 20: hoeve Dumont in Kemmel', 43.

⁴²⁵ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 3866, 3853 en 2110.

⁴²⁶ VIÉRIN, 45; En GEVAERT, 92.

⁴²⁷ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 7686 en 13662.

hun vensters en 2 zowel onderluiken als volledige luiken.⁴²⁸ Slechts 2 hoeves bevatten vensters die gewoonweg geen luiken kregen, namelijk hoeve Vernack en hoeve Castelyn-Vernack. Hoewel de vensters van de benedenverdieping van hoeve Castelyn-Vernack wel onderluiken hadden.⁴²⁹ 8 hoeves hadden enkel volledige luiken voor de ramen.⁴³⁰ De vensters van Kemmel droegen daarentegen stuk voor stuk volledige luiken.⁴³¹ Soms werden luiken versierd met ingesneden houtwerk zoals een klavertje in het geval van hoeve Maes in Esen of een hartje bij hoeve Simoens te Kemmel.⁴³² Ook kon het luik beschilderd zijn, zo had hoeve Duchâteau in Esen een *schuinkruis* op haar luiken geverfd.⁴³³

Vensters die in de breedte uitliepen werden halve of lage vensters genoemd. Deze waren voordelig wanneer een vertrek langs boven verlicht moest worden of de muur onder het venster nodig was voor bijvoorbeeld het plaatsen van werktuigen. Ook kon het dat de zoldering zodanig laag was dat het venster in de breedte gedwongen werd in plaats van in de hoogte. Wanneer ze afgewisseld werden met hoge vensters brachten ze tevens afwisseling in de gevel. Vaak was dit soort venster door een *middenstijl* in twee of zelfs in drie verdeeld, aangezien de bovendrempel zonder deze *stijl* de last over de breedte niet zou kunnen dragen. Wanneer het vensterlicht bekroond werd door een boogje, zorgde dit ervoor dat de bovendrempel veel minder last op zich droeg. Zo had hoeve Roelens in Esen dergelijk half raam voor haar opkamer.⁴³⁴

Een korte herhaling van deze analyse van vensters is op zijn plaats. Kortom bestonden de vensters van zowel de Esense als de Kemmelse hoeves niet uit dure steen, maar hout. Enkel hoeve Castelyn-Vernack, een hoeve die slechts weinig traditionele stijlkenmerken bevat, had

⁴²⁸ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 7692, 7691, 7722, 7724, 7686, 7721, 7690, 7725, 13662 en 7727. En BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 7727 en 7726.

⁴²⁹ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 13662: T. NOLF, voorzicht, 31 mei 1920; En 13662: T. NOLF, Woonhuis te herbouwen voor Mijnheer R. Castelein – Vernack, 28 mei 1920. Zie: *Bijlagen*, 'Afbeelding 3: hoeve Castelyn-Vernack', 30.; En: *Bijlagen*, 'Afbeelding 16: hoeve Vernack in Esen', 39.

⁴³⁰ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 7689, 7720, 7688, 13662, 7693, 7726 en 7676.

⁴³¹ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 3866, 3852, 6153, 3821, 3851, 6151, 3867, 6157, 3824, 6200, 6201, 3801, 3853, 3822, 2110 en 6198.

⁴³² Zie: *Bijlagen*, Afbeelding 8: hoeve Maes te Esen', 34.: BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 7686: F. TODT, Façade postérieure, achtergevel, 1920; En BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 2110: A. DUMONT, detailtekeningen der hofstede Simoens te Kemmel.

⁴³³ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Geesten*, 7689: P. VERBRUGGEN, voorgevel van huis en stallen, 1920.

⁴³⁴ TRÉFOIS, *Ontwikkelingsgeschiedenis van onze landelijke architectuur*, 237.; En GEVAERT, 98 – 102.; BRUSSEL, ARA, *Dienst der Verwoeste Gewesten*, 7692: habitation.

ramen uit steen. Wanneer we de verschillende soorten ontlastingsbogen van de hoeves bekijken, zien we dat alle types gerepresenteerd worden. De typisch West-Vlaamse constructie waarbij er een tussenruimte tussen de ontlastingsboog en de bovendorpel van het venster gelaten wordt, komt echter duidelijk meer voor in Esen. Waar 18 van de 32 woongedeeltes deze ontlastingsboog hebben, is dit slechts bij 3 van de 19 in Kemmel zo. Hier komt de simpelere strek, die rechtstreeks leunt op de bovendorpel van het venster, het meest voor. 6 van de 19 Kemmelse hoeves hebben deze strek ten opzichte van slechts 6 op 32 Esense.

Wanneer we de gevels van de woonvertrekken van de hoeves vergelijken met de stal- en schuurgedeeltes, wordt het duidelijk dat de laatsten architecturaal minder gewaardeerd werden. Bij 13 van de 30 geanalyseerde Esense hoevegebouwen zijn de ontlastingsbogen gereduceerd tot strekken of lateien of heeft de ontlastingsboog geen tussenwerk meer. In Kemmel is dit juist niet het geval, 18 van de 19 boerderijgevels dragen dezelfde ontlastingsbogen als de woning. Deze uniformiteit is echter een gevolg van de reeds eenvoudigere bogen bij de woonvertrekken.

Een verklaring voor gekozen type ontlastingsboog van een hoeve kan enkel gevonden worden in persoonlijke voorkeur van ofwel de architect ofwel de eigenaar. Ten eerste kosten alle types bogen kosten. Ten tweede tekende dezelfde architect vaak verschillende bogen voor verschillende hoeves uit. Ten slotte kan uit de dossiers geen verschil in kunde van de aannemers afgeleid worden. Ten slotte bezaten 26 van de 30 Esense hoeves en 15 van de 17 Kemmelse hoeves kruisvensters. Zelden waren de ramen bezet met tralies. In Esen hadden de meeste vensters onderluiken, namelijk 16 op 30. In Kemmel hadden alle hoeves daarentegen volledige luiken.

Het dakvenster

Gewoonlijk had de regionale hoeve één dakvenster in het midden van het dakvlak aan de Zuid-Oostelijke kant. De zolder werd aan de twee uiteinden verlicht via één of twee vensters in de gevels. Er zijn twee soorten dakvensters, ten eerste dat wat vrij op het dakvlak stond, een *dakluik* of simpelweg *dakvenster* genoemd, en ten tweede dat wat op de gootmuur steunde, een *staandvenster*.⁴³⁵

Dakluiken of *dakvensters* stonden vrij op het dakvlak. Hierdoor bestonden ze ten eerste uit hout, omdat een dak het gewicht van steen niet zou kunnen dragen. Ten tweede konden ze niet dienen om goederen mee naar binnen te loodsen.⁴³⁶ In Esen hadden enkel het woongedeelte van hoeve Roelens en hoeve Van Norenberghe dakluiken.⁴³⁷ Van de stallen en schuren hadden hoeve Martens en Maes een dakluik.⁴³⁸ Dit was bij deze laatste een *kattegat*. Dit is een klein dakluik om vooral lucht, maar ook een beetje licht, in de zolder te laten. Hiernaast vormde het ook een versiering van het dakvlak. Het uitsteken ervan ving namelijk het licht en vormde tegelijkertijd een schaduw, deze schakeringen gaven leven aan de eentonigheid van grote dakvlakken.⁴³⁹ In Kemmel kwamen dakluiken enkel voor bij de woongedeeltes van de hoeves. Zo hadden hoeve Desomer, D'Huysser, Guillebert en Neerhof een dakluik met een lessenaarsdakje.⁴⁴⁰

Staanvensters konden enerzijds dienen ter verlichting van de zolderkamers, anderzijds om goederen op zolder te brengen. In dat geval werden ze niet door een venster, maar een luik of deur afgesloten. Boven de opening zat dan vaak een *steigergat* waardoor de balk van een katrol stak waaraan goederen omhoog werden gehesen. Er zijn vier soorten dakvensters: het dakvenster met een strodak, het dakvenster met pannen bedekt met een houten voorgevel, het dakvenster met een topgevel uit metselwerk met hellingen of met trapgeveltje.⁴⁴¹ Het metselwerk bestond dikwijls deels uit *vlechtingen*. In West-Vlaanderen hadden kleine en grote hoeves vooral een topgevel uit metselwerk met een schuine helling naar een *topzuil* toe.⁴⁴²

⁴³⁵ VIÉRIN, 32.

⁴³⁶ GEVAERT, 170 – 174.

⁴³⁷ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 7692 en 7688. Zie: *Bijlagen*, 'Afbeelding 13: Woongedeelte hoeve Roelens te Esen', 37.

⁴³⁸ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 7723 en 7686.

⁴³⁹ GEVAERT, 170 – 174.

⁴⁴⁰ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 3852, 3851, 6151 en 3822.

⁴⁴¹ VIÉRIN, 32.

⁴⁴² GEVAERT, 160 – 166.

In Esen hadden 20 hoeves staandvensters, 11 hiervan hadden de functie van een venster.⁴⁴³ Hoeve Vlaemynck had twee staandvensters, waarvan de ene een venster had en de andere een doorgeefluik.⁴⁴⁴ De overige 7 hoeves hadden staandvensters met doorgeefluiken.⁴⁴⁵ 17 van de 20 Esense staandvensters hadden een topgevel in typisch West-Vlaamse stijl. Ze waren namelijk versierd met *vlechtingen*, hadden een klein *topzuiltje* en vaak *geveloren*.⁴⁴⁶ De staandvensters van hoeve Martens en Saury bestonden uit de eerder zeldzame *klokgevel*, zoals te zien is op afbeelding 14 in de bijlage.⁴⁴⁷ Hiertegenover lijkt hoeve Decoene zeer eenvoudig. Het staandvenster met doorgeefluik is namelijk louter overdekt door een zadeldak zonder versieringen.⁴⁴⁸ Hoeves Asterick en Demacht vallen dan weer op omdat de steunmuur waarop hun staandvenster doorliep, enkel de voordeur bevatte. Deze stond met andere woorden in een muur die ten opzichte van de rest van de gevel naar voren sprong.⁴⁴⁹ Waar 20 van de 32 Esense hoeves staandvensters hadden, is dit het geval bij 6 van de 19 Kemmelse hoeves. Waar de staandvensters van hoeve Morel bestonden uit een doorgeefluik en een venster, hadden de overige 5 hoeves staandvensters met ramen in.⁴⁵⁰ De topgevels boven de staandvensters van hoeve Morel waren versierd met *vlechtingen* en hadden een *topzuil* en *geveloren*.⁴⁵¹ Dit was ook het geval voor het staandvenster van hoeve Lemahieu.⁴⁵² Waar het staandvenster van hoeve Taffin was bedekt met een lessenaarsdak, had die van hoeve Vroyland een wolfsdak.⁴⁵³ Hoeve

⁴⁴³ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 7723, 7686, 13622, 7727, 7726 en 7676.

⁴⁴⁴ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 7724.

⁴⁴⁵ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 7722, 7720, 7721, 7725, 13622, 7693 en 7726.

⁴⁴⁶ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 7722, 7724, 7686, 7721, 7725, 13622, 7693, 7727, 7726 en 7676. Zie: *Bijlagen*, 'Afbeelding 5: een typisch regionale hoeve: hoeve Verplancke in Esen', 31.; 'Afbeelding 11: Hoeve De Schepper te Esen', 36.; En 'Afbeelding 19: hoeve Asterick te Esen', 42.

⁴⁴⁷ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 7723 en 7720: F. PETIT, Plan de la maison d'habitation.

⁴⁴⁸ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 13662.

⁴⁴⁹ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 7676. Zie: *Bijlagen*, 'Afbeelding 19: hoeve Asterick te Esen', 42.

⁴⁵⁰ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 6198, 6150, 6153, 3821, 6157 en 6158.

⁴⁵¹ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 6198.

⁴⁵² Het dossier van hoeve Lemahieu heeft geen bouwplannen, de architecturale gegevens zijn zo van de huidige toestand van het pand afgeleid, zie: *Bijlagen*, 'Afbeelding 2: Hoeve Lemahieu in 2016, Kimmelstraat 7, Kimmel', 29.

⁴⁵³ Een lessenaarsdak is een dakvorm die uit slechts één dakschild bestaat. Een wolfsdak is een zadeldak waarvan de toppen zijn afgeschuind. Zie: *Bijlagen*, 'Afbeelding 22: Staandvenster met wolfsdak van hoeve Vroyland te Kimmel', 44.; BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 6153: M. HOCEPIED, *Façade vers cours*, 1921; En BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 6157: J. DUMONT, *Plans d'Exécution – Façades et Coupes*, 25 april 1922.

Delaert had een strooien dak, waardoor haar staandventer bedekt was met een wolfsdak van stro.⁴⁵⁴ Hoeve Cousin had een *staandvenster* met een zadeldak. De gevel is versierd met *vlechtelingen*.⁴⁵⁵ Het dakvenster met pannen bedekt met een houten voorgevel, noch dat met een trapgeveltje kwam voor in Esen of Kemmel.

Waar 8 van de woongedeeltes van de 32 Esense hoeves staandvensters hadden, hadden 7 hoeves dit bij hun stallen.⁴⁵⁶ Op eentje na, namelijk het staandvenster met een raam in hoeve Vandenberghe, functioneerden deze allemaal als doorgeefluik.⁴⁵⁷ De zolders van stallen of schuren hadden namelijk niet dezelfde verlichting nodig als slaapkamers, maar deden immers voornamelijk dienst als hooiopslag. De staandvensters van hoeve Roelens, Vlaemynck en René van Lehrberge hadden een lessenaarsdak.⁴⁵⁸ Hoeve Duchâteau, Van Norenberghe, Saury en Vandenberghe hadden een zadeldak. Waar Duchâteau en Van Norenberghe versiering misten, droeg de topgevel van hoeve Saury *vlechtelingen*, een *topzuil* en *geveloren*.⁴⁵⁹ De gevel van het staandvenster van hoeve Vandenberghe had enkel een klein *topzuiltje*.⁴⁶⁰ 12 van de 19 Kemmelse hoeves hadden daarentegen staandvensters in hun stallen of schuren. Deze hadden stuk voor stuk de functie van doorgeefluik. Enkel hoeve Vanacke-Descamps droeg op de topgevels van haar staandvensters *vlechtelingen*, een *topzuil* en *geveloren*.⁴⁶¹ 4 hoeves hadden daarentegen een wolfsdak op hun staandvenster.⁴⁶² De overige staandvensters droegen een lessenaarsdak of simpelweg een zadeldak zonder versieringen.⁴⁶³ Hoeve Desomer had hierin echter wel *vlechtelingen* verwerkt.⁴⁶⁴

⁴⁵⁴ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 6158.

⁴⁵⁵ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 3821.

⁴⁵⁶ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 7692, 7689, 7724, 7720, 7721, 7688 en 7726.

⁴⁵⁷ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 7726.

⁴⁵⁸ Zie: *Bijlagen*: 'Afbeelding 14: Koeien-, varkens- en paardenstal van hoeve Roelens te Esen', 37. BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 7692, 7724 en 7721.

BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 7692: E. REMACLE, *Elévation vers cours*, 11 augustus 1920.

⁴⁵⁹ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 7689, 7688 en 7720.

⁴⁶⁰ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 7726.

⁴⁶¹ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 3866.

⁴⁶² BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 3867, 6200, 3801 en 3853.

⁴⁶³ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 3852, 6153, 3851, 6151, 6157 en 3822.

⁴⁶⁴ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 3852.

Enerzijds hebben de stallen, schuren en andere boerderijgebouwen van 12 op 19 Kemmelse hoeves staandvesters met doorgeefluik, anderzijds was dit maar bij 6 op 30 hoeves het geval in Esen. Dit kan wijzen op verschillende landbouwculturen in de gemeenten. Blijkbaar werd er in Kemmel namelijk meer gebruik gemaakt van de zolders om hooi, of ander gewas, op te slaan. Hier kan tegenin gebracht worden dat zij die de modernisering van het platteland wilden stimuleren, aanmaanden om hooi niet meer op de zolders van stallen te bewaren. De kleinere aanwezigheid van staandvensters met doorgeefluiken in Esen, zou dus ook kunnen betekenen dat het hooi simpelweg niet meer op zolder opgeslagen werd.

De deur

De deur had net zoals het raam een stenen bovendorpel, waardoor er ook een boog boven gespannen werd om deze te ontlasten. Onder de hoofdbalk lagen aan beide kanten van de deuropening vaak ook nog *imposten*. Dit waren stenen die de druk ten opzichte van de bakstenen zouden moeten opvangen.⁴⁶⁵ 19 voorgevels van de 31 Esense hoeves hadden deuren met hetzelfde type ontlastingsboog als de vensters. Voornamelijk de korfboog met ruimte tussen de onderdorpel - met andere woorden de “typisch West-Vlaamse ontlastingsboog - werd consistent bij venster en deur toegepast. Zo bleef deze bij 6 hoeves hetzelfde.⁴⁶⁶ Bij 5 hoeves droegen de vensters en de deuren een strek.⁴⁶⁷ 12 deuren hadden echter een verschillende ontlastingsboog dan de vensters in de voorgevel. Zo was vooral de rondboog populair als alternatieve boog en kon ze teruggevonden worden bij 7 hoeves.⁴⁶⁸ Deze maakte voor ramen een vrij scherpe kromming, maar was meer geschikt voor deuren. In de meeste gevallen liep het baksteenwerk rond de voordeur gewoonweg door tot de deuropening. Enkele deuren hadden echter een zogenaamde deuromlijsting. Vooral pilasters gaven een voordeur een meer deftige uitstraling. Zo werden de voordeuren van hoeve Martens en hoeve Demacht omgeven door een rondboog die rustte op twee pilasters.⁴⁶⁹ Hoeve Packet had een rechthoekige voordeur die ook

⁴⁶⁵ VIÉRIN, 55; En GEVAERT, 28 – 30.

⁴⁶⁶ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 7686, 13662, 7693 en 7727. Zie: *Bijlagen*, ‘Afbeelding 11: Hoeve De Schepper te Esen’, 36.

⁴⁶⁷ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 7722, 7724, 7720, 7721 en 7725.

⁴⁶⁸ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 7689, 7723, 7688, 7726 en 7676.

⁴⁶⁹ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 7723 en 7676.

tussen twee pilasters stond met een zwaar rechte bovendorpel.⁴⁷⁰ De voordeur van hoeve Eikhof had een strek op een bovendorpel die op twee pilasters steunde.⁴⁷¹ Ten slotte had hoeve Verplancke een voordeur die in een omlijsting stond waarbij de pilasters uit bakstenen bestonden.⁴⁷²

Van de 19 Kemmelse voorgevels hadden er 10 een deur met dezelfde ontlastingsboog, strek of latei als de ramen, terwijl de 9 overige voordeuren verschilden van de vensters.⁴⁷³ Hoewel bij de vensters vooral de strek populair was, was er geen dominant type ontlastingsboog bij de deuren. 5 voordeuren hadden een latei, terwijl zowel de strek, de segmentboog en de rondboog 4 keer voorkwamen. Slechts 1 voordeur had een rondboog, zoals ook de segmentboog met ruimte tussen de bovendorpel maar 1maal de entree sierde. Geen enkele voordeur in Kimmel werd omkaderd door pilasters. De voordeuren van hoeve Vroyland en Delaert stonden daarentegen in een volledig bakstenen omkadering die uit de gevel naar voren sprong.⁴⁷⁴ Ook hoeve Vandamme had een bakstenen omlijsting.⁴⁷⁵ Vooral de voordeur van hoeve Dumont sprong echter in het oog. Deze bevond zich namelijk in een constructie die de architect op de plannen *tambour* en *loggia* benoemde. De huidige benaming is echter *erker*. De muur waarin de deur stond, sprong in de vorm van een trapezium van de gevel naar voren. De erker had een wolfsdakje dat tegen de voorgevel rustte. In de korte zijde van het trapezium bevond zich de deur, in de schuine zijdes twee langwerpige verticale vensters.⁴⁷⁶

De meeste deurkozijnen bestonden enerzijds uit een onderste gedeelte dat open en dicht ging en een bovenste gedeelte dat vast in het kozijn zat. Het onderste gedeelte had bij regionalistische hoeves meestal twee vleugels. Dit werd een *halve deur* of een *boerendeur* genoemd. Zo kon de

⁴⁷⁰ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 13662. J. DE BOUTTE, Plan voorgevel stalling – woonhuis, 24 maart 1921.

⁴⁷¹ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 7727: J. DE BOUTTE, voorgevel, 27 oktober 1920. Zie: *Bijlagen*, ‘Afbeelding 23: hoeve Eikhof te Esen’, 45.

⁴⁷² Zie: *Bijlagen*, ‘Afbeelding 5: een typisch regionale hoeve: hoeve Verplancke te Esen’, 32. BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 13622. K. STROOBANDT, Plan voorgevel, juni 1920.

⁴⁷³ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 3823, 3866, 6150, 3821, 3851, 6151, 6201, 3822, 2110 en 6198; En BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 3852, 6153, 3867, 6157, 3824, 6200, 3801, 3853 en 6158.

⁴⁷⁴ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 6157 en 6158.

⁴⁷⁵ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 6201.

⁴⁷⁶ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 3867: J. DUMONT, *Elévation principale vers cour; Détail de la loggia à Entré*; Zie: *Bijlagen*, ‘Afbeelding 20: hoeve Dumont in Kimmel’ en ‘Afbeelding 21: Loggia van hoeve Dumont’, 43.

bovenste vleugel worden opengezet voor het verluchten van de gang terwijl het onderste gedeelte dicht bleef en zo voorkwam dat beesten de woning betraden.⁴⁷⁷ Deze typische *boerendeur* kwam echter zelden voor als voordeur. Enkel hoeve Van Lehrberge en Vlaemynck in Esen hadden dergelijke halve deur.⁴⁷⁸ In Kemmel kwam deze daarentegen gewoonweg niet voor. Vrijwel alle voordeuren bestonden dus uit één paneel. Anderzijds had een deurkozijn een vast gedeelte met een glazen *vallicht* of *bovenlicht* in, te vergelijken met het gedeelte boven het kalf bij de vensters. Dit bovenlicht zorgde ervoor dat de gang, die vaak geen andere vensters had, toch verlicht werd.⁴⁷⁹

Aangezien de plannen van hoeve Vandeberghe enkel de deuropeningen weergeven maar niet hoe deze gevuld was, viel deze hoeve weg uit deze analyse. Zo bleven er nog 29 Esense hoeves over waarvan de invulling van het deurgat wel besproken kan worden. Op 8 deuren na, had iedere deur een bovenlicht.⁴⁸⁰ Van deze 8 hadden er 2 echter een venster in de deur zelf, zodat er toch nog licht in de gang of kamer kon binnenvallen. Hoeve Duchâteau had bijvoorbeeld een rond raampje in de deur met hiervoor een zeer mooi smeedwerk. Dit beschermde in de vorm van een kruis met een bloem het raampje.⁴⁸¹ In het geval van hoeve Van Norenberghe was dit een klein horizontaal venstertje met 5 tralies voor.⁴⁸²

Ook bovenlichten konden tralies hebben, zoals bij de voordeur van hoeve Maes.⁴⁸³ De meeste Esense bovenlichten bestonden uit kleine vierkante of rechthoekige glaasjes die in een raster geplaatst werden. De rastering was gewoonlijk twee glaasjes hoog en varieerde bij de Esense hoeves tussen drie en zes vakjes in de breedte. 8 voordeuren hadden een raster als bovenlicht.⁴⁸⁴ Bij dergelijke rasteringen kon gebruik gemaakt worden van kleine stukjes glas, die minder prijzig waren. Toch bevatten sommige bovenlichten ook grotere oppervlakten aan glas. Zo hadden hoeve Verwilghen en Vansteen een vallicht dat gewoonweg uit een rechthoekig

⁴⁷⁷ VIÉRIN, 55.; GEVAERT, 28 – 30.; En TRÉFOIS, *Ontwikkelingsgeschiedenis van onze landelijke architectuur*, 236.

⁴⁷⁸ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 7722 en 7724.

⁴⁷⁹ VIÉRIN, 55.

⁴⁸⁰ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 7691, 7689, 7723, 7688, 13662 en 7676.

⁴⁸¹ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 7689: P. VERBRUGGEN, Voorgevel van het huis en de stalling, mei 1920. Zie: *Bijlagen*, 'Afbeelding 2h: Hoeve Duchâteau in Esen', 46.

⁴⁸² BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 7688.

⁴⁸³ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 7686.

⁴⁸⁴ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 13662, 7693, 7727 en 7676. Zie afbeeldingen 3, 10, 15 en 16: *Bijlagen*, 30 – 39.

omkaderd stuk glas bestond zonder onderverdelingen of versiering.⁴⁸⁵ Een bovenlicht kon ook in drie of vier stukken verdeeld worden door verticale lijnen die het glas sneden. Deze variant was terug te vinden bij 5 Esense voordeuren.⁴⁸⁶ Ten slotte kon een bovenlicht gevormd worden door niet één, maar twee venstertjes. Deze lagen dan langs elkaar tussen de bovendorpel en het kalf van de deur. 3 Esense voordeuren hadden dergelijk vallicht.⁴⁸⁷

Van de 17 Kemmelse hoeves hadden 3 voordeuren geen bovenlicht.⁴⁸⁸ Hoeve Dumont had echter wel een venster in de deur zelf. Dit venster was versierd met smeedwerk in de vorm van een rij ovalen die op de raakpunten met elkaar en het het kozijn een verdikking hadden.⁴⁸⁹ Hoeve Simoens had een voordeur met een kijkgat dat versierd was met een ijzeren kruis met krulletjes. Ook de achterdeur van deze hoeve had een venster in de deur zelf. Dit venster was versierd met twee ruiten die elkaar sneden.⁴⁹⁰ Waar de Esense voordeuren vaak bovenlichten hadden met rasters in, kwam dit niet voor in Kimmel. De verticale verdeling daarentegen wel. 8 hoeves hadden namelijk een bovenlicht dat bestond uit twee tot vier vakjes glas op een rij. Hoeve Cousin en hoeve Delaert hadden een bovenlicht zonder enige onderverdeling waardoor dit gewoonweg een rechthoekig glas was. Hoeve Taffin had een bovenlicht dat bestond uit twee kleine kruisvenstertjes naast elkaar. Een dikke middenstijl vormde ook in het bovenlicht van hoeve Jonkershof twee vensters. Hierbij is dit het enige bovenlicht van zowel Kimmel als Esen waarvan het kalf dezelfde boog maakte als de bovendorpel en bovenzijde van de deur.⁴⁹¹

De voordeuren van 5 hoeves trokken de aandacht door hun versieringen. 4 hiervan lagen in Esen. Ten eerste had hoeve Saury een voordeur met een bovenlicht waarin de glasvenstertjes een opkomende zon met gebogen stralen leken te vormen. Ook het houtwerk van de deur zorgde voor kleine details in de hoeken van de panelen en het vallicht.⁴⁹² Ten tweede had ook hoeve Verplancke een bovenlicht dat versierd werd met een opkomende zon, hoewel met rechte

⁴⁸⁵ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 7690 en 13622.

⁴⁸⁶ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 7962, 7692, 7722, 7727 en 7726.

⁴⁸⁷ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 7724, 7721 en 7725.

⁴⁸⁸ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 3867, 6200 en 2110.

⁴⁸⁹ Zie: *Bijlagen*, 'Afbeelding 21: Loggia van hoeve Dumont', 43.; BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 3867: J. DUMONT, *Détail de la loggia à Entrée*.

⁴⁹⁰ Zie: *Bijlagen*, 'Afbeelding 25: Deuren van hoeve Simoens', 47.; BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 2110: A. DUMONT, *Détailtekeningen der hoeve Simoens te Kimmel*.

⁴⁹¹ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 3824.

⁴⁹² Zie: *Bijlagen*, 'Afbeelding 15: Hoeve Saury te Esen', 38.; BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 7720: F. PETIT, *Plan de la maison d'habitation*.

stralen.⁴⁹³ Hoeve Vernack had ten derde een zeer speciaal vensterwerk in de deur zitten. Dit vensterwerk bestond uit twee rondboogvensters die langs elkaar stonden. Voor deze vensters zat een prachtig smeedwerk met cirkels, kruisen en krullen. Daar komt nog bij dat boven de deur evengoed een gerasterd vallicht stond.⁴⁹⁴ Ten slotte was juist de achterdeur van hoeve Asterick veel meer versierd dan de voordeur. Deze had namelijk een deurlijkje versierd met een gesmeed bloemenmotief. Het is echter vreemd dat juist de achterdeur dit kijkgat zou hebben en de voordeur – meestal gebruikt door minder familiale bezoekers – niet. Daarom vermoed ik dat de architect de voorgevel op de plannen verwisseld heeft met de achtergevel. Het object dat echter nog meer in het oog springt bij deze “achterdeur” is het beeldje van Maria en kind in een nis boven de rondboog van de deur.⁴⁹⁵ In Kimmel had hoeve Belpaire een vallicht in de vorm van een rondboogvenster met een prachtig krullend smeedwerk. Ook de achterdeur had ditzelfde bovenlicht.⁴⁹⁶

Kortom kan hieruit geconcludeerd worden dat de voordeuren van de wederopbouwhoeves in de gemeente Esen niet veel verschilden van die in Kimmel. Ten eerste had de helft van de hoeves in beide gemeenten een voordeur die dezelfde ontlastingswijze als de vensters had. In Esen was echter vooral de rondboog populair, terwijl Kimmel geen dominant type representeerde. Verder hadden 5 Esense voordeuren pilasters, waar dit in Kimmel nooit het geval was. Ten tweede hadden vrijwel alle hoeves een bovenlicht. De bovenlichten van Esen hadden vaak de vorm van rasters, terwijl geen enkel bovenlicht een raster had in Kimmel. Hier was vooral de verticale onderverdeling populair. In vergelijking met Kimmel had Esen ook meer versierde bovenlichten. Ten slotte werd duidelijk dat de *halve deur* in geen van de twee gemeenten gebruikt werd als voordeur. Slechts 2 Esense hoeves hadden namelijk dergelijke deur. Misschien duidt de vergelijking van de deuren van de stallen, schuren en boerderijgedeelten van de twee gemeenten op meer significante verschillen.

⁴⁹³ Zie: *Bijlagen*, ‘Afbeelding 5: een typische regionale hoeve’, 320; BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 13622: K. STROOBANDT, plan voorgevel, juni 1920.

⁴⁹⁴ Zie: *Bijlagen*, ‘Afbeelding 16: hoeve Vernack in Esen’, 39.; BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 13662: T. NOLF, voorzicht, 31 mei 1920.

⁴⁹⁵ Zie: *Bijlagen*, ‘Afbeelding 19: hoeve Asterick te Esen’, 42.; BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 7676: A. SIX, voorzicht en zygevel van het woonhuis, 24 juli 1920; En achterzicht en zygevel van het woonhuis, 24 juli 1920.

⁴⁹⁶ Zie: *Bijlagen*, ‘Afbeelding 26: Hoeve Belpaire te Kimmel’, 48.; BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 3801: J. DUMONT, Détails à 0.05, Porters extérieurs, 1920.

Wanneer we de vergelijking maken tussen de deuren van de boerderijgebouwen en de voordeuren van de woongedeeltes van de hoeves, verschillen zij ten eerste vooral in het gebruik van de *halve deur*. De woningen hadden zelden dit soort deur. Wanneer we echter de deuren van de boerderijgebouwen bekijken, vinden we juist veel van deze *boerendeuren* terug. Slechts 3 Esense en geen enkele Kemmelse boerderijgebouwen hadden enkel volledige deuren in plaats van halve.⁴⁹⁷ Ondanks Gevaerts en Vierins stelling dat *halve deuren* dienden om de beesten uit het woongedeelte te houden, hadden de Esense en Kemmelse woningen deze deur niet en de hoevegebouwen juist wel. Hieruit kan geconcludeerd worden dat ze hier eerder gebruikt werden om het vee juist binnen in hun stal te houden, zonder ze lucht en licht te ontnemen. Bijgevolg kan er dus geconcludeerd worden dat het niet meer de gewoonte was om beesten los op het erf te laten lopen.

Ten tweede wil ik de ontlastingsbogen van de boerderijdeuren vergelijken met die van de voordeuren. Enerzijds hadden van de 30 bestudeerde plannen in Esen 20 boerderijdeuren een verschillende ontlastingsboog dan de voordeur van hun bijhorend woonhuis. Bij 7 van deze boerderijdeuren had de voordeur wel dezelfde ontlastingsboog maar met een ruimte tussen deze boog en de bovendorpel, terwijl de staldeur dit niet had.⁴⁹⁸ 10 deuren hadden daarentegen exact dezelfde ontlastingsvorm als de voordeur van de hoeve.⁴⁹⁹ In Kimmel anderzijds verschilden slechts 3 hoevedeuren van de 19 voordeuren. De deuren van de stallen en schuren van hoeve Lemahieu en hoeve Vroyland werden namelijk gesteund door een strek, daar waar hun voordeuren een segmentboog hadden.⁵⁰⁰ De hoevegebouwen van hoeve Vanacke-Descamps hadden deuren met segmentbogen, terwijl de woning een voordeur had met een segment boog met ruimte tussen de bovendorpel.⁵⁰¹

Ten slotte droegen de voordeuren bovenlichten in allerlei vormen. Dit kan echter niet gezegd worden over de deuren van de boerderijgebouwen. In Esen hebben alleen hoeve Roelens, Verwilghen en Vandenberghen een vallicht in de deuren van de paarden- en koeienstal. De deuren van de varkensstallen kregen daarentegen nergens een bovenlicht.⁵⁰² In Kimmel

⁴⁹⁷ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 7689 en 13622.

⁴⁹⁸ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 7692, 7686, 13622, 7727,

⁴⁹⁹ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 7724, 7690, 7725, 7688, 13662 en 7676.

⁵⁰⁰ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 6150 en 6157.

⁵⁰¹ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 3866.

⁵⁰² BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 7692, 7690 en 7726. Zie: *Bijlagen*, 'Afbeelding 14: Koeien-, varkens- en paardenstal van hoeve Roelens te Esen', 37.

heeft alleen hoeve Neerhof een boerderijgebouw met een deur met bovenlicht. Dit is echter geen deur van een stal, maar van de voedselopslagplaats.⁵⁰³ Hoewel zij die de landbouwgebouwen wilden verfraaien, aanmaanden om zoveel mogelijk licht in de stallen te laten, werd er in het geval van de Kemmelse en Esense wederopbouwhoeves zelden gebruik gemaakt van bovenlichten.

De ontlastingsbogen: het woongedeelte ten opzichte van de boerderijgebouwen

Nu ik van zowel de vensters als de deuren van de woningen en hoevegebouwen van de gemeenten Esen en Kemmel een beeld geschetst heb, zou ik hier een globale vergelijking van willen maken. Ten eerste hebben 3 op 31 Esense hoeves zowel boven de vensters en deuren van de woning als van de hoevegebouwen eenzelfde soort ontlastingsboog.⁵⁰⁴ Dit hield in dat de architect ervoor gekozen had om éénzelfde architecturale stijl door te trekken over heel de hoeve. Dit was het geval voor maar liefst de helft van de 19 Kemmelse hoeves.⁵⁰⁵ Dat wil zeggen dat de architecten voor Kemmel in theorie een meer uniforme architectuur voor ogen hadden dan die van Esen.

Ten tweede kon het zijn dat enkel de voordeur een verschillende ontlastingsboog had ten opzichte van de rest van de deuren en vensters van de hoeve. Dit was het geval voor 3 Esense en 3 Kemmelse hoeves.⁵⁰⁶ Toch kunnen deze hoeves ook uniform genoemd worden. De voordeur werd namelijk gezien als visitekaartje van de woning en bewoner. Daarom mocht hij esthetisch meer opgesmukt zijn dan de rest van het gebouw.

Ten derde hadden 3 Esense hoeves eenzelfde type ontlastingsboog boven de vensters en een ander type ontlastingsboog boven al de deuren. In het geval van Esen hadden de vensters bijvoorbeeld een ontlastingsboog met ruimte tussen de bovendorpel en deze boog. De deuren verschilden hiermee omdat ze wel dezelfde ontlastingsboog hadden maar dan zonder tussenruimte.⁵⁰⁷ In Kemmel had enkel hoeve Belpaire dit verschil tussen venster en deur. Boven

⁵⁰³ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 3822.

⁵⁰⁴ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 7690, 7725 en 13662.

⁵⁰⁵ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 3821, 3851, 6151, 6201, 3853, 3822, 2110 en 6198.

⁵⁰⁶ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 7689, 13662, 7676, 6151, 6157 en 3824.

⁵⁰⁷ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 7688, 13662 en 7727.

al haar vensters had ze namelijk een segmentboog, terwijl haar deuren een rondboog hadden.⁵⁰⁸ Het onderscheid tussen venster en deur kan in dit geval gezien worden als persoonlijke smaak. Het feit dat juist de tussenruimte wegviel bij de deur had echter ook met functionaliteit te maken. Een deur moest namelijk hoog genoeg zijn om zonder problemen door te stappen, maar vele muren waren niet hoog genoeg om bovenop deze deur een tussenwerk te plaatsen. Daarom werd deze weggelaten en vulde het vallicht of de deur zelf deze ruimte op.

Ten slotte kon de woning dezelfde ontlastingsboog hebben voor venster en deur, die verschilde van de ontlastingsboog die de vensters en deuren van de hoevegebouwen bezaten. In Esen waren er zo 8 hoeves waarvan de ontlastingsboog van de woning en de hoevegebouwen dan wel verschilde, maar in de gebouwen zelf wel hetzelfde waren voor de vensters en deuren.⁵⁰⁹ Dit was slechts het geval voor 2 Kemmelse hoeves. Zo hadden de vensters en deuren van hoeve Lemahieu in de woning een segmentboog met ruimte tussen de boog en de bovendorpel, terwijl de vensters en deuren van de hoevegebouwen een segmentboog hadden.⁵¹⁰ De woning van hoeve Delaert was volledig uitgerust met strekken. De hoevegebouwen hadden hun ramen en deuren daarentegen onder een latei.⁵¹¹ Het scheiden van de stijlen van woning en boerderij impliceerde dat de architect de boerderijen niet op hetzelfde niveau als de woning plaatste. In de meeste gevallen werden deze namelijk minder versierd en met eenvoudigere gevel, venster- en deurconstructies opgezet.

Standaardmodellen?

Er kan dus gesteld worden dat de vensters en deuren van de wederopbouwhoeves van zowel Esen als Kemmel de verschillende regionale types uiteengezet door Viérin en Gevaert representeerden. Het is echter merkwaardig dat er niet gesproken kan worden van een dominant type venster of raam, aangezien de hoeves stuk voor stuk heropgebouwd zijn onder dezelfde dienst, de *DVG*. Zo zou de *Bouwdienst* van de *DVG* een stimulerende rol gespeeld hebben door standaardmodellen van bouwonderdelen, waaronder ook venster- en deurtypes, te verspreiden via de gemeentemagazijnen. Dit zou het bespoedigen van de woningbouw geholpen hebben en de kostprijs moeten drukken. Toch zijn de wederopbouwhoeves niet uitgerust met dergelijke gestandaardiseerde vensters en deuren. Ook het houtwerk heeft verschillende afmetingen in

⁵⁰⁸ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 3801.

⁵⁰⁹ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 7692, 7691, 13662 en 7693.

⁵¹⁰ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 6150.

⁵¹¹ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 6158.

verschillende hoeves. Desalniettemin zijn er bewijzen terug te vinden in de briefwisseling omtrent de wederopbouw van hoeves, waar verwezen wordt naar deze standaard-vensters en deuren. Zo kregen aannemers Jules Bostijn en Emile Delanghe in augustus 1922 een lange lijst doorgestuurd van het HKC van de DVG met nog uit te voeren werken aan hoeve Eikhof in Esen. De onderneming reageerde verontwaardigd en stelde dat ze de plannen en het bestek zo goed mogelijk uitgevoerd hadden en dit met alle beschikbare materialen uit het gemeentemagazijn.⁵¹² In een brief van december 1922 stuurde de inspecteur van de DVG, Leva, zijn bemerkingen door na een controle van hoeve Vandenberghe in Esen. Eén van zijn punten was het feit dat de aannemer, Charles Huys, zelf timmerwerken had gemaakt, ondanks het feit dat de architect Dreypondt gestandaardiseerde timmerwerken van het magazijn van de DVG getekend had.⁵¹³ Ten slotte legde het HKC ook venstertypes op. Zo kreeg architect Oscar Dereere in juli 1920 een reactie van het HKC op zijn ontwerp voor hoeve Seys in Esen. Mits de architect bepaalde aanpassingen doorvoerde, zouden zijn plannen goedgekeurd worden. Een van deze aanpassingen was het aanpassen van vensters en deuren naar de “bijgevoegde tekening”:

Mijnheer Oscar Dereere, Bouwkundige Oostende, Brusselsestraat,

Het onderzoek van uw ontwerp, ingeschreven onder mijn volgnummer nr. 45, Gemeente Eessen, Eigenaar: Vve Quatannens; geeft aanleiding tot de volgende bemerkingen:

Grondplan: Bede veel meer scheute aan de daken van woning en stalling te geven. De bouwdeelen van de vensters en deuren waren beter te veranderen in den zin van het bijgevoegd schetsje, 't is te zeggen dat de venster leest met sleep zulle zijn zou en dat de boog in stede van hoefzijdevormig, of paanderboog ware. Het algemeene zou erbij winnen en er zou meer kalmte zijn in het karakter van de gevels. Om geheel de plannen niet te hermaken zou U ed. er een uitvoeringsdetail kunnen bijvoegen van deuren en vensters [...].⁵¹⁴

⁵¹² BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 7727: Brief van het Hoog Koninklijk Commissariaat aan Jules Bostijn en Emile Delanghe, 19 augustus 1922; En Brief van Jules Bostijn en Emile Delanghe aan het Hoog Koninklijk Commissariaat, 22 augustus 1922.

⁵¹³ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 7726: Bief van Leva aan het Hoog Koninklijk Commissariaat, 12 december 1922.

⁵¹⁴ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 13662: Brief van het HKC aan Oscar Dereere, 27 juli 1920.

Hoewel het logisch lijkt dat dit bijgevoegde vensterontwerp bijgevolg het standaardvenster zou zijn, kan ik dit niet zomaar aannemen. Wanneer we de vensters van deze drie hoeves vergelijken lijken ze qua vormgeving op elkaar: alle drie hadden ze een kalf en onderluiken. Ze verschilden echter in afmetingen: noch de breedte, hoogte of andere verhoudingen waren uniform. In welk aspect het “gestandaardiseerde” dan in teruggevonden zou moeten worden, blijft de vraag.

Het ijzerwerk

Een *muur-* of *balkanker* zorgde ervoor dat de balken die het dak of de zoldervloer droegen aan de gevel bevestigd bleven. Bij vele traditionalistische hoeves waren deze ankers zichtbaar en daarbij esthetisch bewerkt. Soms vormden ankers bijvoorbeeld het jaar van de bouw op de gevel, door in een cijfer gesmeed te zijn. Meestal hadden ze gewoonweg een krullend ontwerp.⁵¹⁵

Van de 30 Esense hoeves waren er 12 plannen waarop geen ankers getekend waren.⁵¹⁶ In Kemmel misten eveneens 10 van de 17 hoeves deze tekeningen.⁵¹⁷ Dit hoeft echter niet te betekenen dat de hoeves geen ankers hadden, mogelijks vond de architect ze gewoonweg niet nuttig om te tekenen. 18 Esense hoeves hadden dus wel ankers, 6 hiervan waren in een mooie vorm gesmeed. Zo hadden de ankers op de topzuil en geveloren van hoeve Roelens de vorm van krullerige hartjes, schoppen en kruisjes.⁵¹⁸ Hoeve Vernack had tussen ieder venster en deur een anker dat versierd was met een cirkel die doorsneden werd door een verticale rechte met krulletjes, zoals te zien is op afbeelding 14 in de bijlagen.⁵¹⁹ De ankers van hoeve Vandenberghe leken op een gekrulde ‘9’ en in haar topzuil had ze een gekruld kruisje.⁵²⁰ Ten slotte kwam een anker in de vorm van een krullerige ‘C’ voor bij hoeve Vansteen, Bloutrock en Saury.⁵²¹ Zoals te zien is op afbeelding 14 in de bijlage had hoeve Saury ook een krullend ankerwerk op de top van de gevel van haar staandvenster. Op de voorgevel vormen de ankers “A 1920 0”, het

⁵¹⁵ VIÉRIN, 63.; En TRÉFOIS, *Ontwikkelingsgeschiedenis van onze landelijke architectuur*, 234.

⁵¹⁶ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 7686, 7690, 7688, 13662, 7727 en 7676.

⁵¹⁷ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 3852, 6153, 3851, 6151, 3824, 6200, 3853, 3822 en 2110.

⁵¹⁸ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 7692.

⁵¹⁹ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 13662: T. NOLF, voorzicht, 31 mei 1920.

⁵²⁰ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 7726.

⁵²¹ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 13662 en 7720.

bouwjaar van de wederopbouwhoeve. Hoeve Roelens en Fraiman hadden ook ankers die het bouwjaar vormden.⁵²²

Van de 7 Kemmelse hoeves die ankers hadden, waren deze bij slechts 2 decoratief bewerkt. Zo had hoeve Morel enkel een ‘C’-vormige krulletje in de nok van haar gevel.⁵²³ De gevel van hoeve Neerhof naast ankers in de vorm van een ‘T’ met krulletjes rond, versierd met het jaartal ‘1922’.⁵²⁴ Ook hoeve Dumont, Belpaire en Wildemeersch hadden ankers die een jaartal vormden op hun façade.⁵²⁵ Ook het ijzerwerk aan de deuren en vensters, zoals hengels, scharnieren, klinken en hekwerken waren bij de regionalistische hoeve met zorg bewerkt en deden bijgevolg ook dienst als versiering.⁵²⁶ Zo hebben de staldeuren van hoeve Cousin, D’Huysser, Wildemeersch en Morel grote hengels aan hun staldeuren.⁵²⁷ In Esen had enkel hoeve Maes opvallende hengels.⁵²⁸

Het muurwerk

Over de muren van de regionalistische hoeve besprak Gevaert enerzijds de muurplint en anderzijds het muurverband. Omdat de architecten op hun plannen van de wederopbouwhoeves echter niet iedere afzonderlijke baksteen tekenden is het in de meeste gevallen niet mogelijk het muurverband van de hoeve te kennen, noch de gebruikte steen voor de plint. Omdat de voet van een muur het meest aan beschadiging, zoals vocht, was blootgesteld, werd de onderbouw dikwijls geteerd of in natuursteen, arduin, kalk- of zandsteen gebouwd, terwijl de rest van de muur uit baksteen bestond. Een uitspringende verdikking tot op een zekere hoogte boven de grond werd een *plint* of *sokkel* genoemd. In de meest eenvoudige vorm ontstond deze door de onderste lagen van het metselwerk iets te laten uitspringen. Hierbij kon de bovenste laag het best naar de muur hellen om water beter te laten afvloeien.⁵²⁹

⁵²² Zie: *Bijlagen*, ‘Afbeelding 13: Woongedeelte hoeve Roelens te Esen’, 37.; BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 7692 en 7693.

⁵²³ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 6198.

⁵²⁴ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 3822.

⁵²⁵ Zie: *Bijlagen*, ‘Afbeelding 20: hoeve Dumont in Kimmel’, 43.; BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 3867, 3801 en 3853.

⁵²⁶ VIÉRIN, 63.; En TRÉFOIS, *Ontwikkelingsgeschiedenis van onze landelijke architectuur*, 236.

⁵²⁷ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 3821, 3851, 3853 en 6198.

⁵²⁸ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 7686.

⁵²⁹ GEVAERT, 22 – 24.

Dergelijke schuine baksteen kon op twee manieren verkregen worden. Ten eerste kon van een baksteen de stoot afgehakt worden, wat een *afkanting* genoemd werd. De profielsteen hiervan was te verkrijgen in de steenhandel. Gevaert stelde echter dat de tweede manier een veel mooier resultaat gaf. Dit is de natuurlijke bewerking, waarbij de steen met de hand werd afgekant.⁵³⁰ Zo stuurde architect Karel Stroobandt in oktober 1920 een boze brief naar het Hoog Koninklijk Commissariaat van de *DVG* over een melding die hij van de aannemer gekregen had. Deze wilde namelijk *briques chanfreinées* gebruiken, afgekante bakstenen, voor de omlijsting van de vensters van hoeve Verplancke in Esen. Stroobandt stelde dat hij zijn ontwerp met de handgemaakte baksteen voor ogen getekend had en dat de afgekante bakstenen de stijl en waarde van zijn werk volledig zouden ontkrachten.⁵³¹ Het commissariaat gaf de architect gelijk omdat afgekante stenen het totaalplaatje inderdaad teniet zouden doen. Daarbij moest de aannemer zich sowieso aan de plannen van de architect houden. Daarom werd deze door de *Dienst* verplicht de handgemaakte baksteen te gebruiken.⁵³²

23 van de 32 Esense hoeves hadden een *plint*.⁵³³ In het geval van 9 van deze hoeves, had echter enkel de woning een plint en de hoeve niet.⁵³⁴ In Kimmel hadden 13 hoeves van de 17 hoeves een muurplint.⁵³⁵ Hiervan had enkel hoeve Guillebert boerderijgebouwen zonder plint.⁵³⁶ Op de plannen is moeilijk uit te maken uit welk materiaal de plinten bestonden. In het geval van 8 van de 23 Esense hoeves met plinten had de architect enkel een lijn getrokken om aan te geven hoe hoog deze moest komen. Bijgevolg valt naar de gebruikte steen te raden.⁵³⁷ Andere architecten tekenden wel of de plint uitstak. In dat geval kunnen we uitsluiten dat de plint een zwarte kalklaag was. Zo hadden 6 hoeves plannen waarop dit aangegeven werd.⁵³⁸ In het geval van hoeve Vanacker is het daarbij zeker dat de plint van baksteen was, aangezien

⁵³⁰ GEVAERT, 22 – 24.

⁵³¹ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 13622: Brief van Stroobandt aan de Adjunct Hoog Koninklijk Commissaris, 15 oktober 1920; De voorgevel van de hoeve Verplancke is terug te vinden in: *Bijlagen*, 'Afbeelding 5: een typisch regionale hoeve', 32.

⁵³² BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 13622: Brief van de Adjunct Hoog Koninklijk Commissaris aan de Hoog Koninklijk Commissaris de Groote, 21 oktober 1920.

⁵³³ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 7692, 7691, 7689, 7722, 7723, 7720, 13662, 7693, 7727, 7726 en 7676.

⁵³⁴ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 7720, 13662, 7727 en 7676.

⁵³⁵ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 3866, 6153, 3821, 3851, 6151, 3867, 6200, 6201, 3801, 3853, 3822, 2110 en 6158.

⁵³⁶ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 6151.

⁵³⁷ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 7692, 7691, 7723, 13662, 7727 en 7676.

⁵³⁸ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 7720, 13662, 7693, 7727, 7726 en 7676.

architect Six de tijd genomen had om van één gevel iedere baksteen te tekenen.⁵³⁹ Diezelfde architect deed dit ook voor hoeve Asterick. De muurplint van deze hoeve onderscheidt zich van de rest doordat hij onder de ramen tot aan de dorpel van het raam reikte.⁵⁴⁰ De plannen ontworpen door architect Oscar Dereere gaven de plint daarentegen aan in een effen kleur. Zo had hoeve Vansteen een parse plint en hoeve Bloutrock een roze.⁵⁴¹ Dit zou wel eens kunnen wijzen op plinten uit dure arduinsteen. Ten slotte werd de muurplint op sommige plannen gearceerd met verticale streepjes, ook hier is het dus niet duidelijk waarvoor deze invulling zou staan. In Esen zijn 4 hoeves met dergelijke gestreepte plint versierd. Wanneer we deze hoeves vandaag opzoeken, vinden we er 2 terug, namelijk hoeve Duchâteau en hoeve Vanoverschelde.⁵⁴² Hoeve Duchâteau draagt op de dag van vandaag een zwart gekalkte plint. De muren van de hoeve zijn dan ook volledig wit gekalkt. Toch betekent dit niet dat de streepjes gekalkte plinten impliceren. Hoeve Vanoverschelde bestaat namelijk uit gele baksteen en heeft vandaag geen plint meer. Hoogstwaarschijnlijk is deze verweerd over de jaren. Waarvoor de streepjes dus staan is niet geweten.

Van de 13 Kemmelse hoeves met een muurplint, is deze enkel bij hoeve Taffin en hoeve Cousin op de plannen als louter een lijntje aangeduid.⁵⁴³ Bij hoeve D’Huysser, Guillebert, Dumont, Vandamme Jules, Wildemeersch, Neerhof en Simoens steekt de plint uitdrukkelijk uit de muur.⁵⁴⁴ Hoeve Belpaire en Delaert hebben een plint die gearceerd is door de architect met verticale streepjes.⁵⁴⁵ Hoeve Vrienlinck vormt een uitzondering, haar plint is getekend met horizontale strepen. Welke steen of bekalking architect Dumont hiermee bedoelde, is ook niet duidelijk.⁵⁴⁶

Ten slotte wil ik de bakstenen van de verschillende hoeves vergelijken. Aangezien de plannen de baksteenkleur niet weergeven, doe ik dit op basis van de huidige gebouwen. Vrijwel

⁵³⁹ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 7676.

⁵⁴⁰ Zie: *Bijlagen*, ‘Afbeelding 19: hoeve Asterick te Esen’, 42.; BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 7676: A. SIX, voorzicht en zygevel van het woonhuis, 24 juli 1920.

⁵⁴¹ Zie: *Bijlagen*, Afbeelding 12: Vensters van hoeve Vansteen te Esen’, 36.; En ‘Afbeelding 18: hoeve Bloutrock in Esen’, 41.; BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 13622: O. DEREERE, plan Noord Oost gevel, augustus 1920; 13622: O. DEREERE, Plannen hofstede 42, mei 1920.

⁵⁴² BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 7689 en 13662.

⁵⁴³ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 6153 en 3821.

⁵⁴⁴ Zie: *Bijlagen*, ‘Afbeelding 20: hoeve Dumont in Kemmel’, 43.; BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 3851, 6151, 3867, 6201, 3853, 3822 en 2110.

⁵⁴⁵ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 3801 en 6158.

⁵⁴⁶ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 6200.

alle 23 Esense hoeves die ik hiervoor bekeken heb, dragen een rood-oranje baksteen.⁵⁴⁷ Sommige hoeves zijn echter wit gekalkt, zoals hoeve Duchâteau en Fraaiman.⁵⁴⁸ De vraag rest of dit in de jaren twintig ook het geval was. Enkel hoeve Vanoverschelde had de typische lichtgele baksteen.⁵⁴⁹ In Kimmel hadden alle 12 hedendaagse hoeves bordeaux bakstenen.⁵⁵⁰ Enkel hoeve Dumont is vandaag voor een deel wit gekalkt.⁵⁵¹ De kleur van de bakstenen is dus duidelijk streekgebonden. Waar de Esense hoeves oranje kleurden, hadden de Kimmelse donker bordeaux bakstenen. Steenbakkerijen vestigden zich daar waar klei aanwezig was en hun bakstenen kregen dus de kleur die eigen was aan de klei in de bodems. Daarom verschilt iedere baksteen naargelang de regio waar haar klei ontgonnen is. In Kimmel is de donkerrode kleur bijgevolg een rechtstreeks gevolg van de leemgrond.

⁵⁴⁷ Zie: *Bijlagen*, 'Afbeelding 16: hoeve Vernack in Esen', 38.; En 'Afbeelding 17: hoeve Vernack vandaag, Esenweg 204,; BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 7692, 7691, 7689, 7686, 7721, 7690, 7688, 13662, 7693, 7727, 7726 en 7676.

⁵⁴⁸ Hoeve Duchateau, Pluimstraat 7, Esen en Hoeve Fraaiman, vandaag 'Kruishoeve' genoemd, Kruisstraat 29, Esen.

⁵⁴⁹ Hoeve Vanoverschelde, Schoorlingstraat 6, Esen.

⁵⁵⁰ Zie: *Bijlagen*, 'Afbeelding 16: hoeve Vernack in Esen', 38.; En 'Afbeelding 17: hoeve Vernack vandaag, Esenweg 204, Esen', 40.; Waar het verschil tussen de bordeaux en oranje of gele bakstenen (pijnlijk) duidelijk wordt door de hedendaagse aanpassingen, en de afbeelding van hoeve Lemahieu, zie: *Bijlagen*, 'Afbeelding 2: Hoeve Lemahieu in 2016', 29.; BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 3823, 3866, 3852, 6150, 6153, 3821, 3851, 3867, 6157, 6200, 6201 en 3801.

⁵⁵¹ Hoeve Dumont, Oosthoekstraat 1, Kimmel.

Conclusie: de regionalistische kenmerken van de wederopbouwhoeves

Het komt erop neer dat de wederopbouwhoeves van Esen en Kemmel zeer zeker de regionalistische en traditionalistische stijlkenmerken uitdroegen. Ten eerste hadden zowel in Esen en Kemmel de meeste hoeves een opkamer. Ten tweede was het dak vrijwel altijd een zadeldak. Het kalf deelde ten derde in vrijwel alle hoeves de vensters in twee, terwijl luiken deze zowat overal konden afsluiten. Om licht in de gang te laten, kregen de meeste deuren ten vierde een bovenlicht. Ten vijfde had bijna elke hoeve ankers, die in veel gevallen gesmeed werden in krulletjes of andere vormen. Ten slotte zorgde een muurplint ervoor dat in beide gemeenten de ondermuur beschut was tegen vocht.

Alle types ontlastingsbogen werden zowel door Esen als Kemmel vrijwel evenredig gerepresenteerd. Het grootste verschil dat hierbij bemerkt kan worden is dat vooral Esen de typisch West-Vlaamse ontlastingsboog met ruimte tussen de bovendorpel veel meer hanteerde dan Kemmel. Dit was niet het gevolg van het aanwezige materiaal, aangezien alle bogen van baksteen waren, maar van smaak van de eigenaar of architect of kunde van de aannemer. In theorie hanteerden architecten een meer uniforme architectuur voor Kimmelse hoeves, daar deze het meest hun ramen en deuren van zowel het woongedeelte als de hoevegebouwen in dezelfde stijl hadden. Dit was echter een gevolg van het feit dat de Kimmelse hoeves nu eenmaal eenvoudiger stijlelementen bezaten en zo dus meer overeenkomsten hadden met stal- of schuurgebouwen. Geen enkele hoeve was een kakafonie van verschillende stijlen. De *DVG* controleerde de plannen namelijk alvorens ze goed te keuren en eiste veranderingen aan de plannen wanneer ze niet in de smaak vielen.

Daarentegen had de *DVG* geen problemen met het hanteren van verschillende stijlen voor woning en boerderij. Zo werden de stallen en schuren vaak minder versierd en met een eenvoudiger gevel, venster- en deurconstructies aangekleed. Hoewel de *Bouwdienst* van de *DVG* standaardmodellen van bouwonderdelen, waaronder ook venster- en deurtypes, promoveerde en verspreidde via de gemeentemagazijnen, zijn de vensters en deuren van de wederopbouw hoeves niet gestandaardiseerd.

De grotere aanwezigheid van staandvensters in Kemmel kan wijzen op verschillende landbouwculturen in de gemeenten, omdat dit impliceerde dat er meer gewassen op zolder opgeslagen werden. Naast de zolder konden gewassen echter ook opgeslagen worden in schuren, daarom heb ik de grootte van deze gemeenten vergeleken. Esen had veel meer kleinere

schuren dan Kimmel, terwijl deze juist drie zeer grote schuren had. Dit kon duiden op een landbouwcultuur die toch meer gericht was op akkerbouw.

Ten slotte was de kleur van de bakstenen duidelijk streekgebonden. Esense hoeves hadden op één hoeve na oranje-rode bakstenen, terwijl de Kemmelse donkerder waren met bordeaux bakstenen. Dit was een gevolg van de streekgebonden klei in de bodems.

Twee hoeves vielen doorheen deze analyse echter op: hoeve Vernack en hoeve Castelyn-Vernack, beiden in Esen. Hun opvallendste eigenschap was hun volwaardige verdieping van het woongedeelte die deze hoeves direct een statig uiterlijk gaven. Dit wordt bijgestaan door de zeer excessieve stijlenmerken. Zo heeft het woongedeelte van hoeve Vernack naast haar atypische symmetrie en zeer speciaal vensterwerk in haar voordeur en mooi krullende muurankers. Zowel hoeve Vernack als hoeve Castelyn-Vernack hebben atypische vensters omdat ze niet verdeeld worden door een *kalf*, maar een *middenstijl*. Daarbij hebben de vensters ook geen luiken. Hoeve Castelyn-Vernack heeft als enige hoeve een schoudergevel. Ook haar *trifora*-vensters in steen omlijst met pilasters geven het gebouw een plechtig uitzicht. De stallen van beide hoeves zijn echter traditioneel en hebben weinig modernisering ondergaan. Zo leek de nadruk van de architect Nolf op de woning te liggen. Niet alleen de bovenverdieping getuigt bij deze woningen van moderne aanpassingen, ook getuigen de bouwplannen van ruime en vooral hoge kamers en de aanwezigheid van een woonkamer.⁵⁵²

Waarom deze hoeves zo anders zijn is niet te verklaren. Hoewel ze allebei door Nolf zijn ontworpen, tekende deze ook veel traditionele hoeves in Esen. De architecturale kenmerken van de hoeves lijken een gevolg te zijn van de smaak van de eigenaars. De eigenaar van hoeve Vernack, is Charles Vernack, één van de 5 eigenaars die zelf zijn hoeve bewoonde. Hoeve Castelyn-Vernack behoorde toe aan het weldadigheidsbureau van Esen. Zij hebben voor de wederopbouw van de hoeve echter een volmacht gegeven aan de pachters: René Castelyn en Nathalie Vernack. Aangezien ik in het dossier van Castelyn-Vernack een telegram van het *HKC* vond die zowel René Castelyn als Charles Vernack samen uitnodigde, dacht ik dat de twee misschien familie van elkaar waren en dat ze elkander geïnspireerd zouden kunnen hebben. Na lang zoeken heb ik echter geen banden tussen de twee families gevonden.⁵⁵³

⁵⁵² BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 13662.

⁵⁵³ BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 13662: Telegram van Ronse aan Charles Vernack en René Castelyn, Hoog Koninklijk Commissaris, 20 september 1920.

Met uitzondering van deze 2 hoeves telde het wederopbouwlandschap van de steden, dorpen en hoeves in de frontstreek een grote consistentie. Doordat het landschap na de oorlog slechts in enkele jaren tijd volledig tot stand kwam, keerden veel van dezelfde patronen steeds terug. Wanneer een dorp daarentegen organisch groeide, droeg het kenmerken van alle historische periodes, van verschillende bouwpraktijken en architecturale ideeën. Hierdoor is de *locuswaarde* van de gebouwen in de Westhoek groter dan in de meeste regio's in Vlaanderen.⁵⁵⁴ Dit is echter niet puur het gevolg van een onbegane wederopbouw, veel ruimtelijk samenhangen van gebouwen werd doelbewust tot stand gebracht. Waarbij vooral de traditionalisten en regionalisten hun aspiraties trachten over te brengen. De wederopbouw wilde juist lokaliteit creëren door middel van bepaalde bouwstijlen en materialiteit te uniformiseren. Zo werd 'vreemde' architectuur geweerd, terwijl er een zogenaamde 'Veurnse wederopbouwstijl' of een 'Ieperstijl' ontwikkeld werden. Bijgevolg kregen hoevetypes in de Diksmuidse polders, waartoe Esen behoorde, een ander ontwerp dan die in de Ieperse zandleemstreek, waaronder Kemmel. Vooral hierdoor verschilde bijvoorbeeld de kleur van baksteen. Wanneer alle huizen en hoeves dezelfde kleur van gevels hadden, droeg dit enorm bij tot de locuswaarde en dus het gevoel van lokaliteit. Daarbij was het natuurlijk praktisch en goedkoop om de bakstenen aan te kopen van lokale steenbakkerijen.⁵⁵⁵

⁵⁵⁴ “De locuswaarde van een gebouw komt tot stand door de mate waarin een gebouw de stadsstructuur ondersteunt of een bepalend deel is van een groter kwalitatief geheel. Gehelen kunnen onder meer een gebouwenensemble, een straatbeeld, een stads- of dorpsgezicht of een landschap zijn. De locuswaarde is een waarde die geëvalueerd moet worden met betrekking tot de omgeving”; uit ‘Een afwegingskader voor erfgoed’, D. SCHMITZ e.a., *Studie: Omgaan met de wederopbouwarchitectuur in de Frontstreek van '14 – '18. Ieper en Heuvelland*, Gent, 2008, 22.

⁵⁵⁵ *Studie: Omgaan met de wederopbouwarchitectuur in de Frontstreek van '14 – '18*, 22 – 23.

6. Besluit

De Eerste Wereldoorlog liet een gigantisch spoor van vernieling en verwoesting na in België. Hoewel het zwaarst getroffen gebied, de Westhoek, voornamelijk agrarisch was, hebben landbouw – en specifiek hoeves – geen plaats in de historiografie van de wederopbouw. Dit onderzoek trachtte deze lacune in te vullen door de dossiers nagelaten door de *Dienst der Verwoeste Gewesten (DVG)* ten eerste op een kwantitatieve wijze te benaderen en ten tweede kwalitatief.

Vooraleerst heeft dit onderzoek een licht geworpen op het wetgevende kader waarin de wederopbouw plaatsvond om duidelijk te maken in welke historische omstandigheden de hoeves heropgebouwd werden. De wet op de aangenomen gemeenten van 8 april 1919 vormde het eerste concrete wederopbouwplan. Samen met deze wet ontstond ook de *DVG*. Deze dienst beschikte over uitgebreide bevoegdheden om ten eerste toe te zien op de concrete uitvoering en toepassing van de wet, maar ook op het herstel van de verwoeste gewesten. Ten tweede controleerde ze het gebruik van kredieten. De Dienst mocht ten derde beroep doen op andere openbare besturen voor oplossingen in verband met de wederopbouw. Verder verbond ze de bestuurlijke overheid met de verschillende particuliere groepen of instellingen. Naast deze bevoegdheden moest ze de doelstellingen van het *Koning Albertfonds* mee helpen realiseren. Ten slotte nam de *DVG* initiatieven voor de repatriëring en huisvesting van de getroffen burgers.

Het *Systeem-Renkin* of *Wederopbouw door de Staat* maakte deel uit van deze laatste pijler. Het systeem liet eigenaars toe hun verwoest goed volledig door de staat te laten herstellen. Mits de eigenaars afstand deden van de schadeloosstelling van de *Rechtbanken van Oorlogsschade*, nam de overheid de kosten op zich. Ofwel stelde de staat een architect aan, ofwel mocht de eigenaar vrij een architect kiezen. In dat geval moesten de plannen, bestekken en lastenkohieren goedgekeurd worden door het Hoog Koninklijk Commissariaat. Waar particulieren vaak zonder architect werkten, zorgde het *Systeem-Renkin* er dus voor dat er altijd één aangewezen werd. Het ontwerp moest op basis van de vooroorlogse waarde van het vroegere huis getekend zijn. Wanneer de getroffene een groter of luxueuzer gebouw liet neerzetten, moest hij zelf de meerprijs betalen. De aannemer die de openbare aanbesteding het goedkoopst kon realiseren, mocht de hoeve heropbouwen. Bijgevolg heeft het *Systeem Renkin* veel kritiek gekregen: ten eerste waren de ramingen van de vooroorlogse waarde veel te laag

om zelfs maar een deel van het onroerend goed op te bouwen. Ten tweede ontstond veel kritiek ten opzichte van de architecten. Ten slotte waren veel incompetenten aannemers op de woningnood gesprongen. Zij boden dan wel de goedkoopste prijzen aan, maar hun herstelwerk was navenant. Het grootste probleem van het algemene wederopbouwbeleid lag uiteindelijk bij het gebrek aan coördinatie tussen de verschillende diensten. Pas in december 1920 werden deze gecentraliseerd door het ministerie van Economische Zaken.

Voor de specifieke werking van de *DVG* omtrent de wederopbouw van hoeves te onderzoeken, heb ik de dossiers van Esen en Kimmel geanalyseerd. Deze gemeenten liggen allebei in de verwoeste gewesten en zijn geadopteerd, maar verschillen in agrarisch opzicht en in de manier waarop ze de Eerste Wereldoorlog doormaakten. Kimmel het zuiden van de Westhoek, het heuvelland. Zoals de naam impliceert is dit gebied heuvelachtig, waardoor het schralere gronden en meer bos heeft. Esen ligt daarentegen in het noorden van de Westhoek tussen de polderstreek en zandleemstreek en had meer vruchtbare gronden en grotere percelen. De gevechten rond Kimmel waren heviger dan in Esen, waardoor de omgeving hier meer vernield werd. Deze aspecten hadden een verschillende invloed op de heropbouw van hoeves.

Omdat de dossiers verschillende soorten bronnen bevatten - zoals plannen, bestekken, allerhande contracten en overeenkomsten, aanvraagdossiers, klachtenbrieven, enzovoort,... -, boden ze de mogelijkheid een kwantitatieve studie uit te voeren over de tijdsduur, actoren en kostprijs van wederopbouw van hoeves door de *DVG*. Dit vormde het kwantitatieve luik van dit onderzoek. Ten eerste heb ik geanalyseerd wanneer de hoeves werden herbouwd en hoelang dit duurde. Hierbij heb ik voornamelijk aandacht besteed aan de tijdsduur van de verschillende procedures in de wederopbouw. Voordat een aannemer aan de bouw van een hoeve kon beginnen, werden namelijk heel wat documenten heen en weer gestuurd tussen de *DVG*, eigenaar, architect en aannemer. De gigantische bureaucratie van *DVG* zorgde voor een enorme traagheid van haar werking. Gemiddeld nam de briefwisseling die vooraf ging aan de eigenlijke werken bijna 14 maanden in beslag. De gemiddelde periode tussen het eerste *proces-verbaal van voorlopige overname* en dat van *eindovername* duurde gemiddeld 27.65 maanden – bijna 2.5 jaar.

De aannemer bouwde net iets minder dan 4 jaar aan de gemiddelde wederopbouwhoeve. In Kimmel duurde dit 4 en een half jaar, in Esen daarentegen 3 jaar en 7 maanden. De bouw

duurde in Kimmell waarschijnlijk langer door haar grotere graad van vernieling. Niet alleen moesten hoeves in hun volledigheid heropgebouwd worden, maar ook was de infrastructuur van de gemeente zwaarder getroffen. Dit bemoeilijkt verschillende aspecten van de wederopbouw zoals transport en de aanwezigheid van bouwmateriaal en werklui. De meeste bouwactiviteiten volgden op de jaren dat de dienst gebundelde aanbestedingsdossiers uitgaf. Zo vormden de jaren die volgden op de tweede helft van 1920 en de tweede helft van 1921 de drukste bouwperiodes. De gemiddelde bouwduur van 4 jaar is niet drastisch aan de lange kant, maar de lange voorperiode aan administratie kan ten eerste niet uit het oog verloren worden. Ten tweede keerden de eerste getroffen niet lang na de wapenstilstand reeds terug naar de Westhoek. Bijgevolg zouden deze dus lang moeten wachten op onderdak voor enerzijds hun gezin en anderzijds hun vee.

23 verschillende architecten hebben 57 Esense en Kimmelse hoeves ontworpen. Voor de wederopbouwperiode was het ongewoon dat architecten gebouwen met een laag status, zoals hoeves, tekenden. Dit maakte de wederopbouwhoeves van de *DVG* atypisch. Hoewel de literatuur over de wederopbouw stelt dat 30% architecten van elders kwamen, was dit voor de Kimmelse en Esense hoeves het geval voor 45%. Zij die het grootste aantal hoeves ontwierpen kwamen uit de Westhoek en hadden meerdere gebouwen in de gemeenten ontworpen. Anderen kwamen uit Brussel en omstreken. François Todt en Jean Cloquet hadden beiden hun bureau in Gent.

Voornamelijk dezelfde aannemers werkten aan de wederopbouwhoeves. Dit kwam enerzijds omdat de *Dienst* vaak meerdere hoeves in één aanbestedingsdossier bundelde. Anderzijds was de *Dienst* vertrouwd met de aannemers en was ze verzekerd dat deze een goedkopere prijs dan andere ondernemingen hanteerden. De grootste onderneming was L'Entr'Aide. Haar hoofdzetel lag in Brussel. De Esense hoeves zijn heropgebouwd door Léon Monnoyer en zonen uit Diksmuide, die deel uit maakte van L'Entr'Aide. Zij hebben 31 van de 36 Esense hoeves heropgebouwd. Léon Lootens uit Oostende bouwde 10 van de 19 Kimmelse hoeves. Charles Raets en Charles Devos uit Leuven bouwden 8 van de overige Kimmelse hoeves op. Samen met firma Charles Huys & Co., die uit Sint-Niklaas kwamen, waren zij de enige aannemers die niet uit West-Vlaanderen kwamen. De aannemers maakten geen onderscheid in hoeveontwerpen en leken bijgevolg iedere mogelijke hoeve aan te nemen. Qua kunde lijken de aannemers aan elkaar gewaagd aangezien klachten bij eenieder van de firma's terugkomen.

De eigenaars bewoonden ten eerste zelden zelf hun hoeve(s). Slechts 4 van de 36 Esense en 1 van de 21 Kemmelse hoeves werden uitgbaat door hun eigenaars. Het grootste deel van de hoeves werd met andere woorden gehuurd door een pachter. In 1910 werd in Kemmel dan ook 91% van de grond gehuurd. Hoewel dit in 1929 zal dalen naar 83% ten gevolge van de gigantische inflatie die de prijs van aankoop en verhuur van gronden de hoogte in joeg.

Ten tweede waren de eigenaars meestal grootgrondbezitters met meerdere hoeves. In Esen en Kemmel beschikten de meeste eigenaars echter maar één hoeve, hoewel dit niet hoeft te betekenen dat ze elders geen hoeves hadden. Het is opmerkelijk dat zij die meerdere hoeves bezaten in Kemmel en Esen op 2 eigenaars na weduwes waren, maar ook eigenaars met 1 hoeve in bezit waren vaak vrouwen. In totaal waren 12 van de 41 eigenaars vrouwen. 20 van de 41 eigenaars waren mannen. De overige 9 hoeves zijn geërfd door meerdere erfgenamen of behoren toe aan weldadigheidsburelen. Wanneer we naar de beroepen van de eigenaars kijken – of naar die van echtgenotes of vaders van vrouwelijke eigenaars – wordt het duidelijk dat ze tot de hoogste klassen van de Belgische samenleving behoorden.

Hoewel de eigenaars een hoeve in Esen of Kemmel bezaten, betekende dit ten slotte niet dat ze in de buurt woonden. 12 van de 41 eigenaars, waarvan de 5 pachters, verbleven tijdens de wederopbouw in West-Vlaanderen. 7 eigenaars woonden daarentegen in Gent en omstreken en nogmaals 7 in regio Brussel. Alexandre Cavrois de Saternault en Juliette Quatannens verbleven zelfs in Frankrijk. Ubald du Bois de Vroyland was de enige eigenaar geboren en wonende in Antwerpen.

Een hoeve laten heropbouwen door de *DVG* kostte in Esen gemiddeld 40,63 BEF per vierkante meter en in Kemmel 45,42 BEF per vierkante meter. Gemiddeld telde het bestek van een wederopbouwhoeve 20.316,16 BEF: in Esen 19.847,20 BEF en in Kemmel 21.326,24 BEF. Wederom zorgde de graad van vernieling voor het verschil tussen Esen en Kemmel. De wederopbouw in Kemmel duurde langer en was om dezelfde redenen ook duurder. Voor de gemiddelde prijs van een wederopbouwhoeve zou een landbouwer ongeveer 20 jaar moeten werken, aangezien het nominale ondernemersinkomen in de landbouw per jaar 1034 BEF bedroeg. Aan de hand de eenheidsprijzen uit de “evaluatie van het vernield goed” kon ik afleiden hoeveel waarde op de vooroorlogse afzonderlijke boerderijdelen geplakt werd. De gemiddelde eenheidsprijs bedroeg 31,46 BEF per vierkante meter. De geschatte waarde per vierkante meter lag dus 9,17 BEF lager de bestekprijs. Desalniettemin waren de wederopbouwhoeves zelden duurder dan de vooroorlogse. De Esense wederopbouwhoeves zijn

namelijk gemiddeld 882,47 BEF goedkoper dan hun raamprijs. In Kemmel kostten de wederopbouwhoeves ongeveer 438,13 BEF minder dan de geschatte vooroorlogse hoeves. Bijgevolg bouwde de *DVG* hoeves die gemiddeld 66.56 m² kleiner zijn in oppervlakte dan de vooroorlogse hoeve.

Naast dit kwantitatieve luik, vergeleek dit onderzoek de verschillende theorieën in verband met de wederopbouw met de praktijk: hoe werden de hoeves effectief heropgebouwd? Zowel het traditionalisme en regionalisme als het modernisme zagen de wederopbouw als een mogelijkheid voor een nieuwe start. Enerzijds werd dit uitgedragen door een herboren patriottisme. De nationale trots wilde dat België ‘schooner dan tevoren’ herrees. Anderzijds zagen velen de wederopbouw als een nieuwe start voor een nieuwe maatschappij. Zo ijverden modernisten met innoverende stedenbouwkundige ideeën voor een hervorming van de maatschappij door de culturele verheffing van het volk. Ze wilden de huisvesting actualiseren en een grotere lokale publieke infrastructuur uitbouwen. Hun ideeën zouden echter maar op kleine schaal gerealiseerd worden ten opzichte van de patriottistisch-historische betekenis die gegeven werd aan de wederopbouw.

De traditionalisten werden hierbij bijgestaan door zij die de invloeden van een moderne wereld tegen wilden gaan. Door de *agricultural invasion* was de levenskwaliteit van de boer in de late negentiende eeuw namelijk aanzienlijk gedaald ten opzichte de arbeider. Om de plattelandsvlucht te keren, moest volgens hen het wonen op het platteland verbeterd worden. De eigenheid van de boer mocht hierbij echter niet verloren gaan, alsook de grenzen van een stilistisch regionalisme en traditionalisme niet overschreden worden. De nieuwe wederopbouwhoeves zouden zo enerzijds qua hygiëne en efficiëntie, zoals de mechanisering van het productieproces, aan de nieuwste standaarden voldoen, maar anderzijds wel trouw blijven aan de regionale bouwstijl.

Toch zien we dat de wederopbouw in de praktijk een grote continuïteit met de vooroorlogse situatie vertoont. Hoewel de verwoesting van de Eerste Wereldoorlog een unieke kans bood om landbouwbedrijven te moderniseren, kan er na analyse van de plannen van de wederopbouwhoeves gesteld worden dat dit slechts op kleine schaal gebeurd is. Zelfs wanneer architecten dus de wederopbouw ontwierpen, werd er vrijwel geen modernisering doorgevoerd. Zo heeft slechts één hoeve een douche en geen enkele hoeve een volwaardige badkamer. Verder kon de WC nooit binnenshuis aangetroffen worden. Ook de “beste kamer” kwam nog in vele

hoeves voor, hoewel deze kamer na de oorlog als achterhaald gezien werd. Van de vele innoverende ideeën die de beweging van de “verfraaiing van de landbouw” aan de boer trachtte te brengen, zijn er slechts enkele doorgevoerd bij de wederopbouw.

Waar veel Esense hoeves hun woongedeelte van de boerderijgebouwen afgescheiden hadden, was dit niet het geval voor Kemmel. Ook het splitsen van de woning en de stallen door een voederopslag kwam zelden voor. Verder waren de oppervlaktes van de leefruimten in vrijwel alle hoeves te klein naar Vandeveldes standaard. Ook de achterkeuken heeft geen intrede gevonden in de wederopbouwhoeve. Zoals gezien hadden bijna alle hoeves de opkamer boven een half ingezonken kelder. Een moderne hoeve zou daarentegen enerzijds meerdere diepgezonken kelders moeten hebben en anderzijds een volwaardige verdieping. In de wederopbouwhoeve lijkt het ouderpaar echter in een opkamer te slapen en de kinderen op zolder. Ook de algemene hoogte van de kamers was te laag.

In de stallen werd het vee van elkaar gescheiden door een ijzeren hek en dronken de beesten uit een stenen kribbe. Deze modernisering is beter voor het welzijn en de hygiëne van het vee, maar de ruimte waarin het stond, was naar de standaard van Vandevelde in vrijwel alle hoeves te klein. Ook minder dure ingrepen, zoals dakgoten of luchtgaten in de muren van de stallen, kwamen maar in kleine mate voor. De helft van de varkensstallen werd na de oorlog gewoonweg terug in de vorm van kleine kamertjes heropgebouwd, in plaats van een grote ruimte waarbij muren van slechts 1 meter hoog de onderverdeling tussen de varkens maakte. Het wagenhuis zou misschien de grootste vernieuwing van de wederopbouw zijn. In een nieuwe landbouwcultuur met steeds meer mechanische processen, was deze dan ook onmisbaar. De landbouwtellingen van 1929 maken echter duidelijk dat Kemmel nog niet toe was aan deze mechanisering, aangezien de gehele gemeente geen enkele tractor of motorploeg had.

De reden voor dit achterblijven van moderniserende aanpassingen bij de wederopbouw is ten eerste het principe van gelijkwaardigheid. Zeker wanneer in acht genomen wordt dat de gigantische inflatie zorgde dat de uitgekeerde waarde veel te laag was. Vernieuwingen kostten geld en iedere som die boven de gelijkwaardigheid uitkwam, moest uit de zak van de eigenaar zelf betaald worden. Zoals gezien zijn diegenen die de hoeves uitbaatten echter zelden de eigenaar. Bijgevolg investeerden deze ook niet in een meer modern wooncomfort. Een tweede reden is hier onder meer een gevolg van. Het feit dat de traditionele materialen namelijk in grote getallen lokaal aanwezig waren, maakte ze interessanter om te gebruiken omdat ze bijgevolg goedkoper waren. Ten derde primeerde het snelle herstel van de bodems ten opzichte van een

esthetisch debat. Ten slotte moet de oorzaak gezocht worden in de macht der gewoonte. Enerzijds behield de pachter of eigenaar graag zijn oude omgeving en manier van werken. Zo was de regionale architectuur zeer geapprecieerd en werden radicale vernieuwingen geschuwd. Anderzijds waren aannemers meer vertrouwd met de oude bouwtechnieken en paste ze deze bijgevolg meer toe.

Kortom getuigen de bouwplannen van de dossiers slechts van enkele modernisering, terwijl ze juist duidelijk aantonen hoe de regionalistische theorieën in de praktijk zijn doorgevoerd. Ze droegen namelijk zeer zeker de regionalistische en traditionalistische stijlkenmerken uit. Ten eerste hadden de meeste hoeves in zowel Esen als Kemmel de typische opkamer waaronder een half ingezonken kelder lag, terwijl deze eigenlijk achterhaald was, nu er nieuwe bouwtechnieken bestonden die een diepgezonken kelder toelieten in natte ondergronden. Ten tweede waren de daken van de hoeves vrijwel altijd zadeldaken. We herkennen vooral veel van de typisch regionalistische stijlelementen terug in de Esense hoeves, zoals de *windberg*, de *topzuil*, het *geveloor*, *vlechtingen* in het baksteenwerk. Ook de vensters van de hoeves waren ten derde regionaal van stijl. Het kalf deelde de vensters in twee, terwijl luiken deze zowat overal konden afsluiten. Om licht in de gang te laten, kregen de meeste deuren het typische bovenlicht. Als versierend ijzerwerk had bijna elke hoeve ankers, die in veel gevallen gesmeed werden in krulletjes of andere vormen. Ten slotte zorgde een muurplint ervoor dat het onderste gedeelte van de buitenmuren beschut was tegen vocht.

Zowel in Esen als in Kemmel kwamen alle types ontlastingsbogen boven de ramen en deuren bijna evenredig voor. Het grootste verschil dat hierbij bemerkt kan worden, is dat de architecten de typisch West-Vlaamse ontlastingsboog met ruimte tussen de bovendorpel veel meer hanteerde in Esen dan Kemmel. Aangezien alle typen bogen uit baksteen bestonden, was dit geen gevolg van het aanwezige materiaal dan wel van voorkeur van de eigenaar of architect.

Wanneer we de hoeves van Esen en Kemmel vergelijken, kunnen we concluderen dat de laatsten eenvoudiger ontworpen zijn dan de eerste. De Esense hoeves dragen meer ingewikkelde en/of versierde architecturale stijlkenmerken dan Kemmel. Bijgevolg was het wel makkelijker voor de architecten een meer uniforme architectuur voor de Kemmelse hoeves te hanteren. De ramen en deuren en de gevel- en dakconstructies van zowel het woongedeelte als de hoevegebouwen konden in dezelfde, eenvoudigere stijl getekend worden. Daarentegen was geen enkele hoeve een kakafonie van verschillende stijlen, aangezien de *DVG* de plannen controleerde. Wanneer ze niet in de smaak vielen, legde de *Dienst* de eigenaar veranderingen

aan de plannen op. Aangezien de boerderijgebouwen echter minder gewaardeerd werden dan het woongedeelte van de hoeve, had de *DVG* geen problemen met het hanteren van verschillende stijlen voor deze afzonderlijke hoevedelen. De stallen en schuren waren vaak minder versierd en met eenvoudigere gevel, venster- en deurconstructies aangekleed. Hoewel de *Bouwdienst* van de *DVG* standaardmodellen van bouwonderdelen, waaronder ook venster- en deurtypes, promootte en verspreidde via de gemeentemagazijnen, zijn de vensters en deuren van de wederopbouw hoeves niet gestandaardiseerd.

Ten slotte was de kleur van de bakstenen duidelijk streekgebonden. Op één hoeve na hadden de Esense hoeves oranje-rode bakstenen. De Kemmelse hoeves waren donkerder gekleurd door de bordeaux bakstenen. Het was namelijk praktisch de bakstenen dichtbij te kopen, bijgevolg kleurden de hoeves naar de tint van de regionale klei in de bodems. Zo kende het wederopbouwlandschap van de steden, dorpen en hoeves in de frontstreek een grote consistentie. Doordat het landschap na de oorlog slechts in enkele jaren tijd volledig tot stand kwam, keerden veel dezelfde patronen steeds terug. Dit werd echter ook doelbewust tot stand gebracht, waarbij vooral de traditionalisten en regionalisten hun aspiraties trachten over te brengen. De wederopbouw wilde lokaliteit creëren door middel van bepaalde bouwstijlen en materialen te uniformiseren. Zo werd ‘vreemde’ architectuur geweerd, terwijl er een zogenaamde ‘Veurnse wederopbouwstijl’ of een ‘Ieperstijl’ ontwikkeld werden. Bijgevolg kregen hoevetypes in de Diksmuidse polders, waartoe Esen behoorde, een ander ontwerp dan die in de Ieperse zandleemstreek, waaronder Kemmel. Wanneer alle huizen en hoeves dezelfde kleur gevels hadden, droeg dit enorm bij aan de locuswaarde en dus het gevoel van lokaliteit.

Hoewel de dossiers van de *DVG* een uitstekende basis voor dit onderzoek bieden, mag niet vergeten worden dat ze slechts één actor behandelen en zodanig niet representatief zijn voor de gehele wederopbouw van boerderijen in de Westhoek. Een groot deel van de heropbouw gebeurde namelijk op eigen initiatief van de getroffen en of door de zeer belangrijke *Boerenbond*. Het is dus duidelijk dat mijn onderzoek slechts representatief is voor een deel van de bouwactiviteiten, want het gaat enkel om zij die naar de overheid gestapt zijn. Dit ging voornamelijk om de meer vermogende eigenaars die vaak niet in de regio woonden. Onderzoek naar deze andere groep is moeilijk, aangezien de bewaarde bronnen schaars zijn, maar niet onmogelijk. Vooral aan de hand van de hedendaagse overblijfselen kunnen de ‘particuliere’ hoeves geanalyseerd en met de hoeves van de *DVG* vergeleken worden.

Verder bevatten de dossiers van de *DVG* een gigantische schat aan informatie in de vorm van rekeningen. In het kader van dit onderzoek zou de analyse van deze rekeningen te uitgebreid zijn geweest, maar een onderzoek naar het gebruik van materialen en de kostprijs ervan zou de historiografie omtrent het debat tussen traditionalisme en modernisme danig kunnen verrijken. Aangezien de plannen zelden de inrichting van een hoeve meegaven, heb ik dit ook niet betrokken in mijn analyse. Deze lacune zou echter ook opgelost kunnen worden met het bestuderen van de rekeningen.

Ten slotte heb ik een onderzoek gevoerd op basis van de dossiers van de *DVG* en de bouwplannen hierin onder andere vergeleken met modelhoeves. De omgekeerde beweging zou echter ook gemaakt kunnen worden. Een groep van architecten, kunstenaars en kunstwetenschappers trachtte de regionalistische hoeve en haar 'schoonheid' vast te leggen in verscheidene publicaties. Zo werd hoeve Vroyland uit Kemmel door niemand minder dan Ronse en Raison vastgelegd in *Fermes-types et construction rurales en West-Flandre* uit 1918. De meeste van deze publicaties met tekeningen en uitleg kwamen tot stand voor of tijdens de Wereldoorlog. Wanneer deze modelhoeves opgespoord worden in de dossiers van de *DVG* wordt duidelijk in hoeverre de wederopbouw de ideeën gevolgd heeft in de praktijk.

7. Bibliografie

7.1 Bronnen

BRUSSEL, ARA, *Het Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 2110, 3801, 3821, 3822, 3823, 3824, 3851, 3852, 3853, 3866, 3867, 6150, 6151, 6153, 6157, 6158, 6198, 6200, 6201, 7675, 7676, 7686, 7686, 7688, 7689, 7690, 7691, 7692, 7693, 7711, 7720, 7721, 7722, 7723, 7724, 7725, 7726, 7727, 8810, 9893 en 13662.

In de eerste tabel van de bijlage is een overzicht van deze verschillende dossiers te vinden met informatie over de naam van de hoeve, kadastrale gegevens, eigenaar, pachter, architect en onderneming. Daarbij de dossiers die meerdere hoeves bevatten hier opgesplitst per hoeve.

DE WOUTERS DE BOUCHOUT en E. GEVAERT, *Kenmerkende onderdeelen van landelijke gebouwen in België. Een bundel nota's en platen door de Redactie van het BULLETIN DES MÉTIERS D'ART samengesteld en in het licht gegeven tot opleiding der ambachtslieden in de bouwbedrijven*, Brussel, 1918, 22 – 200.

DUTRY, A., *De kunst op het platteland. Schets eener landelijke schoonheidsleer*, Gent, 1915.

DUTRY, A., 'Preface', in A. HEINS, *Maisons Rurales du type traditionnel Flamand. Vues de façades et d'intérieurs; plans, details, etc. Habitations de fermiers ou 'villas'*, Gent, 1915, 1 – 2.

GILOT, M., *Onze werking in Verwoest Vlaanderen. Beknopt overzicht der werkzaamheden van onzen 'Dienst voor herstel van West-Vlaanderen' (Bureel Roeselare)*, Roeselare, 1921.

HEINS, A., *Maisons rurales du type traditionnel Flamand. Vues de façades et d'intérieurs; plans, détails, etc. Habitations de fermiers ou 'villas'*, omslag.

Ministerie van Binnenlandse Zaken, *De Beknopte bekendmaking nopens den Dienst der Verwoeste Gewesten*, Brussel, 1919, 83.

Rencensement général au 31 décembre 1929, Royaume de Belgique, Ministère de l'intérieur, Office central de statistique, Agriculture, Brussel, 1937.

Statistique de la Belgique – Recensement general de 1895, Ministère de l'Agriculture et des Travaux Publics, Brussel, 1899.

Statistique de la Belgique – Recensement general de 1910, Ministère de l'Agriculture et des Travaux Publics, Brussel, 1913.

STREUVELS, S., *De landsche woning in Vlaanderen*, Amsterdam, 1913, 17.

VANDEVELDE, H., *Het heropbouwen van hoeven. Voordracht gehouden tijdens de rondreizende tentoonstellingen, ingericht in 1916 door het technisch bureel voor hoevenbouw van het land- en tuinbouwcomiteit der prov. Antwerpen*, Antwerpen, 1917.

VIÉRIN, J., *Over de landelijke woning aan de Vlaamsche kust, Kenteekens der Bouwwijze van de Streek*, Brussel, 1921, 29 – 76.

7.2 Werken

Atlas van de Algemeene Landbouwtelling van 31 december 1929, Ministerie van Landbouw, Brussel, 1937.

BAERT, K., 'Wonen in de verwoesting. Omstandigheden en getuigen.', in J. CORNILLY e.a. eds., *Bouwen aan de wederopbouw, 1914/2050: Architectuur in de Westhoek*, Ieper, 2009, 17 – 41.

BAILLIEUL, J.-M., *Problematiek omtrent de wederopbouw van België na de Eerste Wereldoorlog : casus Ieper en omgeving (1918 – 1929)*, Gent, 1976.

BERTELS, I., 'De uitvoerders op het terrein. Een braakliggend onderzoeksdomein', in J. CORNILLY e.a., *Bouwen aan de Wederopbouw, 1914/1950: Architectuur in de Westhoek*, Ieper, 2009, 177-191.

BLOMME, J., *De economische ontwikkeling van de Belgische Landbouw, 1880 – 1890*, Leuven, 1988.

CAMMAERTS, E., 'The Reconstruction of Belgian Towns', in *Journal of Royal Society of Arts*, 1925, 538 – 548.

CARNEL, S., *La reconstruction des régions dévastées après la première guerre mondiale: le cas de Neuve-Eglise*, Brussel, 2002.

CHEYNS, M., *Den boer op. Heuvellandse boeren op rust getuigen*, Leuven, 2011.

CHEYNS, M., 'Paardenkracht, stoom en diesel. De mechanisering van de landbouw in Heuvelland, 1895 – 1960', in K. BAERT e.a. reds., *Histories van Heuvelland. Bijdragen ter herinnering aan Hubert Masquelin*, Heuvelland, 75 – 120.

CLAEYS, D., *Restoring the Countryside in Belgium and France after the First World War: a historiographical essay*, Onuitgegeven historiografie ICAG, KULeuven, 2015, 1.

CLÉMENT, T., GHOBERT, J. en HUART, C., *Les anciennes constructions Rurales et les petites constructions des béguinages en Belgique*, Brussel, 1914.

CORNILLY, J., 'Gevraagd architecten. Kiezen tussen alternatieven', in J. CORNILLY e.a., *Bouwen aan de wederopbouw van 1914 tot 2050: Architectuur in de Westhoek*, Ieper, 2009, 117 – 125.

CORNILLY, J., DE CAIGNY, S. en VANDERMALIERE, K., 'Een toekomst voor de wederopbouw. Naar een actuele omgang met de geschiedenis', in J. CORNILLY e.a., *Bouwen aan de wederopbouw 1914/2050: Architectuur in de Westhoek* Ieper, 2009, 11 – 14.

CORNILLY, J., en VANDEWALLE, C., 'Onzichtbare pleitbezorgers. Tussen bewoners en hogere overheden', in J. CORNILLY e.a. eds., *Bouwen aan de wederopbouw, 1914/1950: Architectuur in de Westhoek*, Ieper, 2009, 51 – 73.

DE BUSSCHER, J.-M., *L'architecture de dommages de guerre: aspects de la reconstruction des régions dévastées de la première guerre mondiale*, Brussel, 1983.

DE CAIGNY, S., *Bouwen aan een nieuwe thuis: Wooncultuur in Vlaanderen tijdens het interbellum*, Leuven, 2010.

DE CAIGNY, S., 'Tussen filantropie en macht. In de bras voor de belangen van de achterban', in J. CORNILLY e.a., *Bouwen aan de wederopbouw van 1914 tot 2050: Architectuur in de Westhoek*, Ieper, 2009, 149 – 170.

DEMASURE, B., *Boeren, boter en bezetters*, Leuven, 2013.

DEMASURE, B., *Boter bij de vis. Landbouw en voeding tijdens de Eerste Wereldoorlog*, Leuven, 2014

DENDOOVEN, D., 'De wederopbouw', in P. CHIELENS e.a. eds., *De laatste getuigen*, Tielt, 2006, 97 - 102.

DENDOOVEN, D., 'Het terrein effenen. Aanleg, infrastructuur en landbeheer', in J. CORNILLY e.a., *Bouwen aan de wederopbouw, 1914/2050: Architectuur in de Westhoek*, Ieper, 2009, 81 - 106.

DE VUYST, P., *Le Village Moderne à l'Exposition Universelle et International de Gand. Notes, comptes rendus, vues et plans*, Brussel, 1913.

'Een afwegingskader voor erfgoed', in D. SCHMITZ e.a., *Studie: Omgaan met de wederopbouwarchitectuur in de Frontstreek van '14 – '18. Ieper en Heuvelland*, Gent, 2008, 22.

GERARD, E., *Politieke geschiedenis van België*, Leuven, 2013.

GOEDSEELS, V. en VANHAUTE, L., *Hoeven op land gebouwd. Een verhaal van boerderijen, landschappen en mensen*, Tielt, 1983.

HORTENSIUS, L., *Burgers, boeren. Hun goed, hun vee. De Frontstreek na 1914 – 1918*, Gent, 1989.

KOCH, K., *Een kleine geschiedenis van de Grote Oorlog, 1914 – 1918*, Amsterdam, 2014.

LAGASSE DE LOCHT, C., en SAINTENOY, P., 'La reconstruction des villes et villages détruits par la guerre de 1914', in *Bulletin de la Commission Royale des Arts et Archéologie*, 53 (1914), 253 – 264.

MAERTENS, F., 'De Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen en de heropbouw in de gewesten door de oorlog 1914 – 1918 verwoest', in *Bulletin de la Commission Royale d'Art et d'Archéologie*, 1935, 441 – 451.

MAHAIM, E., *La Belgique restaurée*, Brussel, 1926.

MEGANCK, L., 'Patriotism, Genius Loci, Authentic Buildings and Imitation Farmsteads. Regionalism in Interwar Belgium', in L. MEGANCK, L. VAN SANTVOORT en J. DE MAEYR eds., *Regionalism and Modernity*, Leuven, 2013.

MEGANCK, L., *Redefining the Relationship between Modernism and Regionalism in Early Twentieth Century Belgium*, Gent, 2008.

MISSIAEN, H., e.a., *Inventaris van het bouwkundig erfgoed, Provincie West-Vlaanderen, Gemeente Diksmuide, Deel I: Deelgemeenten Diksmuide, Beerst, Esen, Kaaskerke, Keiem en Lampernisse, Deel II: Deelgemeenten Leke, Nieuwkapelle, Oostkerke, Oudekapelle, Pervijze, Sint-Jacobskapelle, Stuivekenskerke, Vladslo en Woumen*, in *Bouwen door de eeuwen heen in Vlaanderen WVL18*, 2005.

NOTEBAERT, A., NEUMANN, C., en VANDEN EYNDE, W., *Inventaris van het archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, Algemeen Rijksarchief, Brussel, 1986.

ROWNTREE, B. S., Bespreking van E. MAHAIM, *La Belgique restaurée*, Brussel, 1926, in *The Economic Journal*, 37 (1927), 443 – 445.

SCHOLLIERS, P., *Loonindexering en sociale vrede. Koopkracht en klassenstrijd in België tijdens het interbellum*, Brussel, 1985.

SCHMITZ, D., e.a., *Studie: Omgaan met de wederopbouwarchitectuur in de Frontstreek van '14 – '18. Ieper en Heuvelland*, Gent, 2008.

SMETS, G., 'Les régions dévastées et la réparation des dommages de guerre', in E. MAHEIM, red., *La Belgique restaurée. Étude sociologique*, Brussel, 1926, 71 – 139.

SMETS, M. ed., *Resurgam. De Belgische wederopbouw na 1914*, Brussel, 1985.

STRAUVEN, F., 'Modernisme', in *Modernisme. Van het Zwart Huis tot de Boekentoren*, Tielt, 2008, 7 – 10.

STYNEN, H., CHARLIER, G., en BEULLEN, A., *Het verwoeste gewest 15/18*, Brugge, 1985.

TRÉFOIS, C. V., *Ontwikkelingsgeschiedenis van onze landelijke architectuur*, Sint-Niklaas, 1978.

UYTTENHOVE, P., 'Wederopbouw na de Eerste Wereldoorlog', in A. VAN LOO ed., *Repertorium van de Architectuur in België, 1830 – Heden*, Antwerpen, 2003, 420 – 423.

VAN DEN MOOTER, J., 'German Reconstruction in Belgium during World War I. A Regionalist Experiment', in L. MEGANCK, L. VAN SANTVOORT en J. DE MAEYER eds., *Regionalism and Modernity. Architecture in Western Europe 1914 – 1940*, Leuven, 2013, 55 - 63.

VAN MOLLE, L., *Ieder voor Allen. De Belgische Boerenbond 1890 – 1990*, Leuven, 1990.

VAN MOLLE, L., *Katholieken en landbouw: landbouwpolitiek in België, 1884-1914*, Leuven, 1989.

VAN MOLLE, P., 'De Broqueville, Charles', in P. VAN MOLLE ed., *Het Belgisch Parlement 1894 - 1969*, Gent, 1969, 64.

VAN RANST, E. en SYS, C., *Eenduidige legende voor de digitale bodemkaart van Vlaanderen (schaal 1:20 000)*, Gent, 2000.

WEYNS, J., *Vlaamse hoeven, vorm en sfeer*, Lier, 1967.

WINTER J. en PROST, A., *The Great War in History: Debates and Controversies, 1914 to the Present*, Cambridge, 2005.

ZAMPA, F., 'Dienst der Verwoeste Gewesten', in A. VAN LOO ed., *Repertorium van de Architectuur in België, 1830 – Heden*, Antwerpen, 2003, 282 – 283.

7.3 Websites

COSYNS, E., *Heuvelland*, 'Landschapsbeheerplan Kemmelberg'; (<http://www.heuvelland.be/website/13-www.html>). Geraadpleegd op 25 juni 2016.

De Inventaris van het Bouwkundig Erfgoed, 'Esen. Beschrijving', 2005 (<https://inventaris.onroenderfgoed.be/erfgoedobjecten/121993>). Geraadpleegd op 25 juni 2016.

De Inventaris van het Bouwkundig Erfgoed, 'Kemmel. Beschrijving', 1991 (<https://inventaris.onroenderfgoed.be/erfgoedobjecten/121302>); Geraadpleegd op 25 juni 2016.

Geopunt Vlaanderen, 'Bodemtypekaart', 2017 (www.geopunt.be). Geraadpleegd op 3 januari 2017.

Geopunt Vlaanderen, 'Historische kaarten: Popp-kaart (1842 – 1879)', 2016 (www.geopunt.be). Geraadpleegd op 1 maart 2016.

Het Gekwetste Gewest, 2016 (www.wederopbouw.be). Geraadpleegd op 2 april 2016.

Samenvatting

De Eerste Wereldoorlog zorgde voor een enorme vernieling in België en vooral de Westhoek. De eerste jaren na de oorlog stonden zo grotendeels in het teken van de wederopbouw. Hoewel deze wederopbouw voor een nooit eerder geziene schaal van financiële transacties en bouwactiviteiten zorgde, schonk de historiografie omtrent de Eerste Wereldoorlog haar maar weinig aandacht. Ondanks de Westhoek voornamelijk agrarisch van aard is, is er nog minder geschreven over de wederopbouw van het platteland en specifiek hoeves. Aan de hand van de dossiers van de *Dienst der Verwoeste Gewesten (DVG)*, een overheidsdienst die de wederopbouw op verschillende manieren in goede banen trachtte te leiden, wilde ik daarom de wederopbouw van hoeves onderzoeken. Meer bepaald, heb ik de dossiers van de *Bouwdienst* van de *DVG* bekeken. Het *Systeem-Renkin* – één van de vele overheidsmaatregelen in functie van de Belgische wederopbouw – gaf namelijk de mogelijkheid aan getroffen en om in plaats van een vergoeding te eisen bij de *Rechtbanken van Oorlogsschade*, hun verwoest goed te laten heropbouwen door de Staat. Aan de hand van de briefwisseling, contracten tussen onder meer de eigenaar, *Dienst*, aannemer en architect, aanbestedingsdossiers, bestekken, lastencahiers en bouwplannen- en tekeningen in deze dossiers zal ik ten eerste de specifieke werking van de *Dienst* omtrent de wederopbouw van hoeves bespreken. Hierbij kijk ik naar de tijdsduur – Hoe lang duurden de verschillende procedures van de wederopbouw? Wanneer werd er gebouwd? –, de actoren – Wie waren de architecten, aannemers en eigenaars? – en de kostprijs van de hoeves. Ten tweede wil ik de bouwplannen toetsen aan de verschillende architecturale visies omtrent de wederopbouw. Reeds tijdens de oorlog dachten modernisten enerzijds en regionalisten en traditionalisten anderzijds na over hoe België heropgebouwd moest worden. In verband met hoeves werd in het licht van de landbouwverfraaiing voornamelijk de idee opgeworpen dat ze enerzijds gemoderniseerd moesten worden op het vlak van hygiëne en comfort, maar anderzijds trouw moesten blijven aan hun traditionele en regionale stijlkenmerken. Aan de hand van de bouwplannen en tekeningen wil ik kijken in hoeverre deze ideeën zijn doorgevoerd in de praktijk. Welke modernisering zijn er toegepast op de wederopbouwhoeves en aan welke stijlkenmerken beantwoorden ze? Het feit dat de *Dienst* werkte met architecten zou hierbij interessante resultaten moeten opleveren. Daarentegen moet er in het achterhoofd gehouden worden dat voornamelijk particulieren heropbouwden, dit maakt de wederopbouw door de *Dienst* uitzonderlijk. Ik wil in mijn analyse de gemeenten Esen en Kemmel vergelijken. Hun verschillende landbouwcultuur alsook oorlogservaringen zouden een significante invloed moeten hebben op hun wederopbouw.

De wederopbouw van hoeves in de Westhoek na de Eerste Wereldoorlog

Bijlagen

Claudia Houben

Masterproef aangeboden binnen de opleiding master in de
geschiedenis van de moderniteit en samenleving, 1800 - 2000

Promotor Prof. Dr. Yves Segers

Academiejaar 2016 - 2017

Inhoudstabel bijlagen

1. Tabellen en kaarten	1
1.1 Tabellen: De wederopbouwhoeves van de DVG in Esen en Kemmel	1
1.2 Kaart: De adressen van de hoeves vandaag: ESEN (Diksmuide)	7
1.3 Kaart: De adressen van de hoeves vandaag: KEMMEL (Heuvelland)	8
1.4 Tabel: de bodemtypes van de hedendaagse Esense en Kemmelse hoeves.....	9
1.5 Tabel: Het wetgevende kader	10
1.6 Tabel: De data van het oudste document, de aanbestedingsdossiers en de PV's van eindovername uit de dossiers van Esen en Kemmel	18
1.7 Tabel: De eigenaars	20
1.8 Tabel: De kostprijs.....	26
2. Afbeeldingen	29
Afbeelding 1: Hoeve Goudezeune in 2016, Vijverstraat 2, Kemmel.....	29
Afbeelding 2: Hoeve Lemahieu in 2016, Kemmelstraat 7, Kemmel	30
Afbeelding 3: hoeve Castelyn-Vernack	31
Afbeelding 4: Een typisch regionale gevel: hoeve Van Lehrberge te Esen	32
Afbeelding 5: een typische regionale hoeve: hoeve Verplancke te Esen.....	33
Afbeelding 6: De gevel van hoeve Taffin te Kemmel: geen vlechtingen, noch topzuil, geveloor of windberg, wel met doorzalend dak	34
Afbeelding 7: hoeve Desomer te Kemmel	35
Afbeelding 8: hoeve Maes te Esen.....	36
Afbeelding 9: hoeve Roelens te Esen.....	36
Afbeelding 10: de verschillende soorten ontlastingsbogen door A. GOLENVAUX in GEVAERT, 59.	37
Afbeelding 11: Hoeve De Schepper te Esen	38
Afbeelding 12: Vensters van hoeve Vansteen te Esen	38
Afbeelding 13: Woongedeelte hoeve Roelens te Esen.....	39

Afbeelding 14: Koeien-, varkens- en paardenstal van hoeve Roelens te Esen	39
Afbeelding 15: Hoeve Saury te Esen	40
Afbeelding 16: hoeve Vernack in Esen	41
Afbeelding 17: hoeve Vernack vandaag, Esenweg 204, Esen.	42
Afbeelding 18: hoeve Bloutrock in Esen	43
Afbeelding 19: hoeve Asterick te Esen	44
Afbeelding 20: hoeve Dumont in Kemmel	45
Afbeelding 21: Loggia van hoeve Dumont	45
Afbeelding 22: Staandvenster met wolfsdak van hoeve Vroyland te Kemmel.....	46
Afbeelding 23: hoeve Eikhof te Esen.....	47
Afbeelding 24: Hoeve Duchâteau in Esen	48
Afbeelding 25: Deuren van hoeve Simoens	49
Afbeelding 26: Hoeve Belpaire te Kemmel	50

1. Tabellen en kaarten

1.1 Tabellen: De wederopbouwhoeves van de DVG in Esen en Kimmel

Esen						
Nr.	Naam hoeve	Kadastrale gegevens jaren 1920	Eigenaar	Pachter	Architect	Onderneming
7692	Roelens	Sect. B 412; Eikhof	Avanzo - Fredericq, Laure	Roelens, Alidor	?	Muylle, Charles - Ichtegem
7691	Alberic	Sect. D. 147, 148, 149b; Kapellestraat	Cavrois de Saternault, Alexandre	Lenez Alberic	De Groote, Joseph - Blankenberge	Entr'aide - Brussel
7689	Duchâteau	Sect. B 387q; Pluimstraat	Roland, Georges	Duchâteau	Verbruggen, Pierre - Ukkel	Entr'Aide - Brussel
7722	Van Lehrberge	Sect. A 79b; Weg van Woumen naar Esen	Hynderick de Ghelcke, Eugène - De Ruyscher, Nathalie	Van Lehrberge, Désiré	Petit, Fernand - Brussel	Entr'Aide - Brussel
7724	Vlaemyncnk	Sect. B 469; Weg van Woumen	Hynderick de Ghelcke, Eugène - De Ruyscher, Nathalie	Vlaemyncnk	Petit Fernand - Brussel	Entr'Aide - Brussel
7723	Martens	Sect. B 481c; Pluimstraat	Hynderick de Ghelcke, Eugène - De Ruyscher, Nathalie	Martens, V.	Petit, Fernand - Brussel	Entr'Aide - Brussel
7720	Saury	Sect. B 482d, 483a, 484c, 485d; Weg van Diksmuide naar Ieper	Hynderick de Ghelcke, Eugène - De Ruyscher, Nathalie	Saury, M.	Petit, Fernand - Brussel	Entr'Aide - Brussel
7686	Maes	Sect. B 531; Zwarte Dreef	De Behault De Schiervel, Marie	Maes, Henri	Todt, François - Gent	Entr'Aide - Brussel

7721	René van Lehrberge	Sect. B 646, 647; Weg van Woumen	Hynderick de Ghelcke, Eugène - De Ruyscher, Nathalie	van Lehrberge, René	Petit, Fernand - Brussel	Entr'Aide - Brussel
Nr.	Naam hoeve	Kadastrale gegevens jaren 1920	Eigenaar	Pachter	Architect	Onderneming
7690	Verwilghen	Sect. C 875, 876;	Christiaen, Delphine-Sylvie	Decaestecker	Hoste, Huib - Brugge	Entr-Aide - Brussel
7725	Decaestecker	Sect. A 923b, 924b; Weg van Diksmuide naar Woumen	Hynderick de Ghelcke, Eugène - De Ruyscher, Nathalie	Broucke	Petit, Fernand - Brussel	Entr'Aide - Brussel
7711	Derinck	Steenstraat	Weldadigheidsbureel Esen	?	Nolf, Thierry - Torhout	?
7675	Van Roose	Sect. C 122f; Steenweg naar Diksmuide	Van Nieuwenhuysse, Marie en Henriette	Van Roose, René	Nolf, Thierry - Torhout	Entr'Aide - Brussel
7688	Van Norenberghe	Sect. D 569c; Steenweg van Predikboom naar Roggeveld	De la Serna, Thérèse	Van Norenberghe, Kinders	Verstraete, Louis - Izegem	Entr'Aide - Brussel
13662 - 1	Vansteen	Sect. B 365b, 365e; Pluimstraat	Quatannens, Daniel	Vansteen, Camiq	Dereere, Oscar - Oostende	Entr'Aide - Brussel
13662 - 2	Seys	Sect. B 115a, 113b, 113a, 114a; Steenweg van Esen naar Eikhof	Quatannens - Claus, Marie	Seys, Karel	Soete, August	Entr'aide - Brussel
13662 - 3	Verplancke	Sect. D 119a, Kruisstraat, Wulgendijk	Vileyn, Modest	Verplancke, Henri	Stroobandt, Karel - Ghistel	Entr'aide - Brussel
13662 - 4	Vanoverschelde	Sect. D 708d/2; Steenstraat naar Ruijterhoek	Vileyn, Modest	Vanoverschelde, Karel	Stroobandt, Karel - Ghistel	Entr'aide - Brussel
13662 - 5	Packet	Sect. D 639b, 640b, 641b, 642b, Steenstraat, Ruijterhoek	Packet, Aloïs	<i>Eigenaar</i>	De Boutte, Jérôme - Ardoois	Entr'aide - Brussel
13662 - 6	René Decaestecker	Sect. D 382 - 383; Hooglandeke	Decaestecker, René	<i>Eigenaar</i>	Nolf, Thierry - Torhout	Entr'aide - Brussel
13662 - 7	Castelyn – Vernack	Sect. B 572, 574b, 575b; Groote Broekagie	Burgerlijke Godshuizen	Castelyn - Vernack	Renaat, René	Entr'aide - Brussel

13662 - 8	Maes Jule	Sect. A 91a; Kapellehoek, Ijzerweg van Veurne naar Lichtervelde	Raemdonck, Joseph - Carton, Augusta	Maes Jule	Cloquet, Jean - Gent	Entr'aide - Brussel
Nr.	Naam hoeve	Kadastrale gegevens jaren 1920	Eigenaar	Pachter	Architect	Onderneming
13662 - 9	Thevelin Hippolyte	Sect. C 361e, Kruisstraat	Thevelin, Hippolyte	<i>Eigenaar</i>	De Boutte, Jérôme - Ardooie	Entr'aide - Brussel
13662 - 10	Bloutrock	Sect. C 260b, 259b, 253; Dorpstraat	Ducolombier, Victor - Quatannens, Juliette	Bloutrock, J.	Dereere, Oscar - Oostende	Entr'aide - Brussel
13662 - 11	Decaestecker	Sect. C 189a; Maagdhoeck	Armbestuur Esen	Decaestecker, René	De Boutte, Jérôme - Ardooie	Entr'aide - Brussel
13662 - 12	Vernack	Sect. A 282b, 290e; Dorpplaats, Steenweg van Diksmuide naar Esen	Vernack, Charles	<i>Eigenaar</i>	De Boutte, Jérôme - Ardooie	Entr'aide - Brussel
13662 - 13	Decoene	Sect. C 127a, 128a; Achter 't kasteel	Van Overbergh, Cyriel	Populier	Vercoutere, Jules - Izegem	Entr'aide - Brussel
7693	Fraaiman	Sect. C 991c; Kruisstraat	Avanzo - Fredericq, Laure	Fraaiman, Jan	Remacle, Emile - De Panne	Entr'Aide - Brussel
7727 - 1	Eikhof	Sect. B 421a; Steenweg naar Woumen	Dewulf Kinders	?	De Boutte, Jérôme - Ardooie	Bostijn, Jules en Delanghe, Emile - Brugge
7727 - 2	De Schepper	Sect. B 319, 322, 333; Pluimstraat	Tempelaere, Louis	De Schepper, Jozef	Nolf, Thierry - Torhout	Bostijn, Jules en Delanghe, Emile - Brugge
7726 - 1	De Roo	Sect. D 703; Steenweg van Predikboom naar Roggeveld	Coppieters-Stochove, Angèle	De Roo, Ernest	Van Herenthals, A. en Van Stichel, F. - St.-Jans-Molenbeek	Huys, Charles en Celis, Louis - Sint-Niklaas
7726 - 2	Vandenbergh	Sect. C 749b; Kattestraat	Guillaume, Félix	Vandenbergh, F.	Dryepont, Emile - Sint-Gillis	Huys, Charles en Celis, Louis - Sint-Niklaas
7676 - 1	Vanackere	Sect. C 658, 659; Kattestraat	Van Nieuwenhuysse, Marie en Henriette	Van Acker, Camille	Six, Achille - Oudekapelle	Entr'Aide - Brussel

7676 - 2	Asterick	Sect. C 895b, 896b; Hillestraat	Van Nieuwenhuysse, Marie en Henriette	Asterick, Henri	Six, Achille - Oudekapelle	Entr'aide - Brussel
7676 - 3	Demacht	Sect. C 647a, 649b; Steenweg naar Diskmuide	Van Nieuwenhuysse, Marie en Henriette	De Maeght, Jérôme	Six, Achille - Oudekapelle	Entr'aide - Brussel
Nr.	Naam hoeve	Kadastrale gegevens jaren 1920	Eigenaar	Pachter	Architect	Onderneming
7676 - 4	Taillieul	Sect. C 110b en c; Weg van Diksmuide naar Poelkapelle	Van Nieuwenhuysse, Marie en Henriette	Taillieul, Cosmo	Six, Achille - Oudekapelle	Entr'aide - Brussel

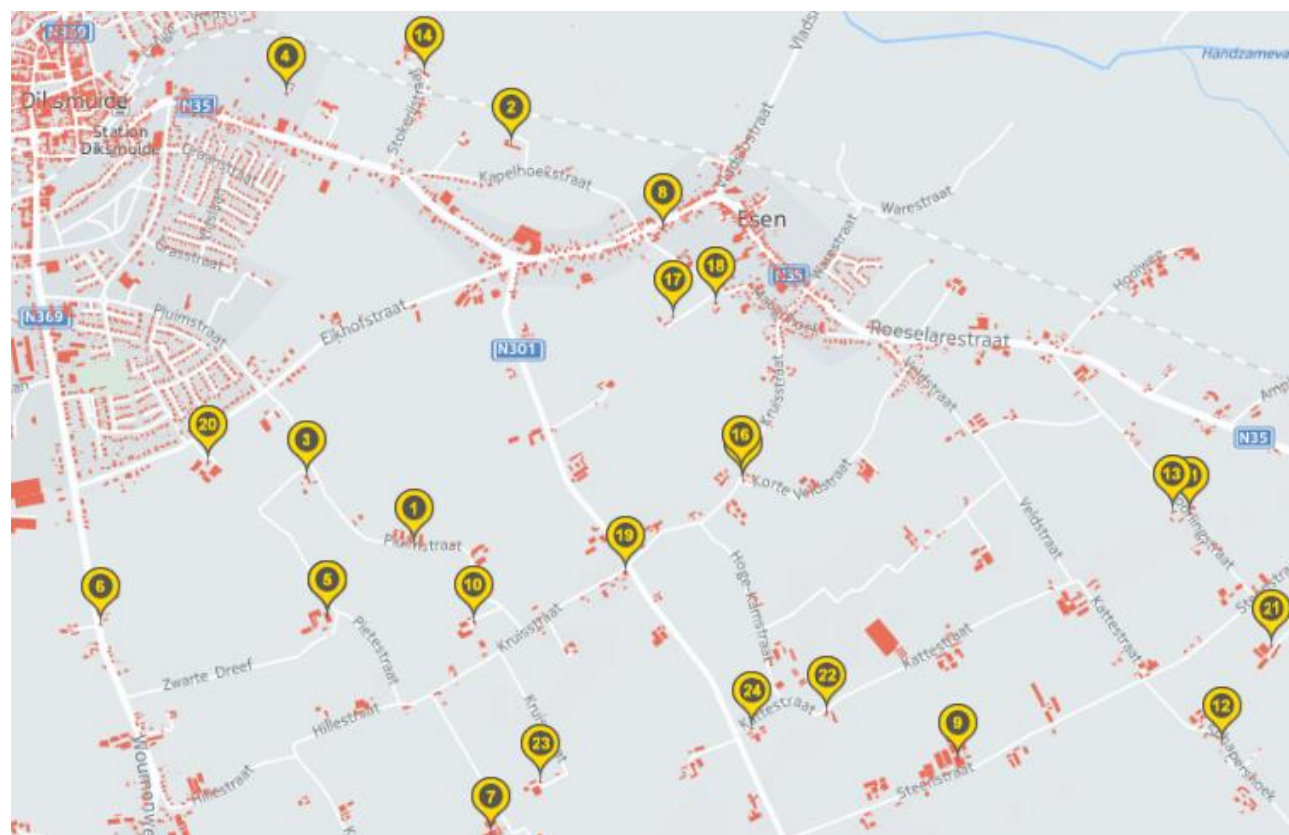
Kemmel						
Nr.	Naam hoeve	Kadastrale gegevens jaren 1920	Eigenaar	Pachter	Architect	Onderneming
3853	Wildemeersch	?	Kervyn de Lettenhove, Jean	Wildemeersch – Leterme, Jules	Dumont, Jean - De Panne	Lootens, Léon - Oostende
3821	Cousin	Sect. B 269a, 270; Ieperse steenweg	Blondeel, erfgenamen	?	Dumont, Jean - De Panne	Lootens, Léon - Oostende
3822	Neerhof	Sect. B 294a; Nieuwstraat	Bruneel-Delva, Maria	?	Dumont, Jean - De Panne	Lootens, Léon - Oostende
6201	Vandamme	Sect. A 618, 619a, 617; Noordstraat	Naelde, Charles	Vandamme, weduwe	Dumont, Jean - De Panne	Raets, Charles en Devos, Charles - Leuven
6200	Vrielynck	Sect. A 574a; Gehucht Klareputten	Thevelin, Emile	?	Dumont, Jean - De Panne	Raets, Charles en Devos, Charles - Leuven
2110	Simoens	Sect. A 658a, 659a; Lokerstraat	Crabbe, Théophile	?	Dumont, Alexis - Brussel	Van Slambrouck, Oscar - Veldegem
3823	Goudezeune	Sect. A 70b	Iweins d'Eeckhoutte, Henri	Jules Goudezeune en/of Henri Vandamme	Schmidt, Cyrille - Poperinge	Lootens, Léon - Oostende

3852	Desomer	Sect. B 61b; 62a	De Theux de Meylandt, Emilie	Desomer	Verstraete, Louis - Izegem	Lootens, Léon - Oostende
3824	Jonkersweg	Sect. B 764a	Delanote, Désiré	?	Dumont, Jean - De Panne	Lootens, Léon - Oostende
Nr.	Naam hoeve	Kadastrale gegevens jaren 1920	Eigenaar	Pachter	Architect	Onderneming
3851	D'Huysser	Sect. C 165; Rue de la Briquetérie	De Clercq, Erfgenamen	Lemahieu, Hector	Schmidt, Cyrille - Poperinge	Lootens, Léon - Oostende
6150	Lemahieu	Sect. C 31a, 32a	Weldadigheidsbureel Ieper	Lemahieu, Hector	Dumont, Jean - De Panne	Raets, Charles en Devos, Charles - Leuven
6157	Vroyland	Sect. C 672	Du Bois de Vroylande, Ubalde	Soenen, Charles	Dumont, Jean - De Panne	Raets, Charles en Devos, Charles - Leuven
6153	Taffin	Sect. C 117a, 118a, 116a; Steenweg naar Ieper	Vercruysse, Albert	Taffin, Henri weduwe	Hocepied, Marcel - Moeskroen	Raets, Charles en Devos, Charles - Leuven
6198	Morel	Sect. C 150; Steenweg naar Wijtschate	Devos, Adolphe	Morel, Appolinaire	Tilley, Franz - Elsene	Raets, Charles en Devos, Charles - Leuven
6158	Henri Delaert	Sect. C 464; Sauvegarde, Steenweg naar Wijtschate	Godtschalck, Theophile	van Gansebeke, Camille	Dumont, Jean - De Panne	Raets, Charles en Devos, Charles - Leuven
3866	Vanacke- Descamps	Sect. A 200b, 198a; Steenweg Vierstraat-Dikkebus	Colaert, René	Descamps	Schmidt, Cyrille - Poperinge	Lootens, Léon - Oostende
3867	Dumont	Sect. C 414a; Wijtschatestraat	Dumont, Emile	<i>Eigenaar</i>	Dumont, Jean - De Panne	Lootens, Léon - Oostende
3801 - 1	Belpaire	Sect. C 773	Bruneel-Delva, Maria	?	Dumont, Jean - De Panne	Lootens, Léon - Oostende
3801 - 2	Van Heule	Sect. B 251a	Bruneel-Delva, Maria	?	Dumont, Jean - De Panne	Lootens, Léon - Oostende
6151 - 1	Guilbert	Sect. C 209b	Hynderick de Ghelcke, Eugène - De Ruyscher, Nathalie	Platteau, August	Petit, Fernand en Obozinski, Jacques - Brussel	Raets, Charles en Devos, Charles - Leuven

6151 - 2	Vandamme Jules	Sect. C 186	Desmaisières de Wault, Erfgenamen	Vandamme, Jules	Lener, Adhémar - Brussel	Raets, Charles en Devos, Charles - Leuven
-------------	----------------	-------------	--------------------------------------	-----------------	-----------------------------	---

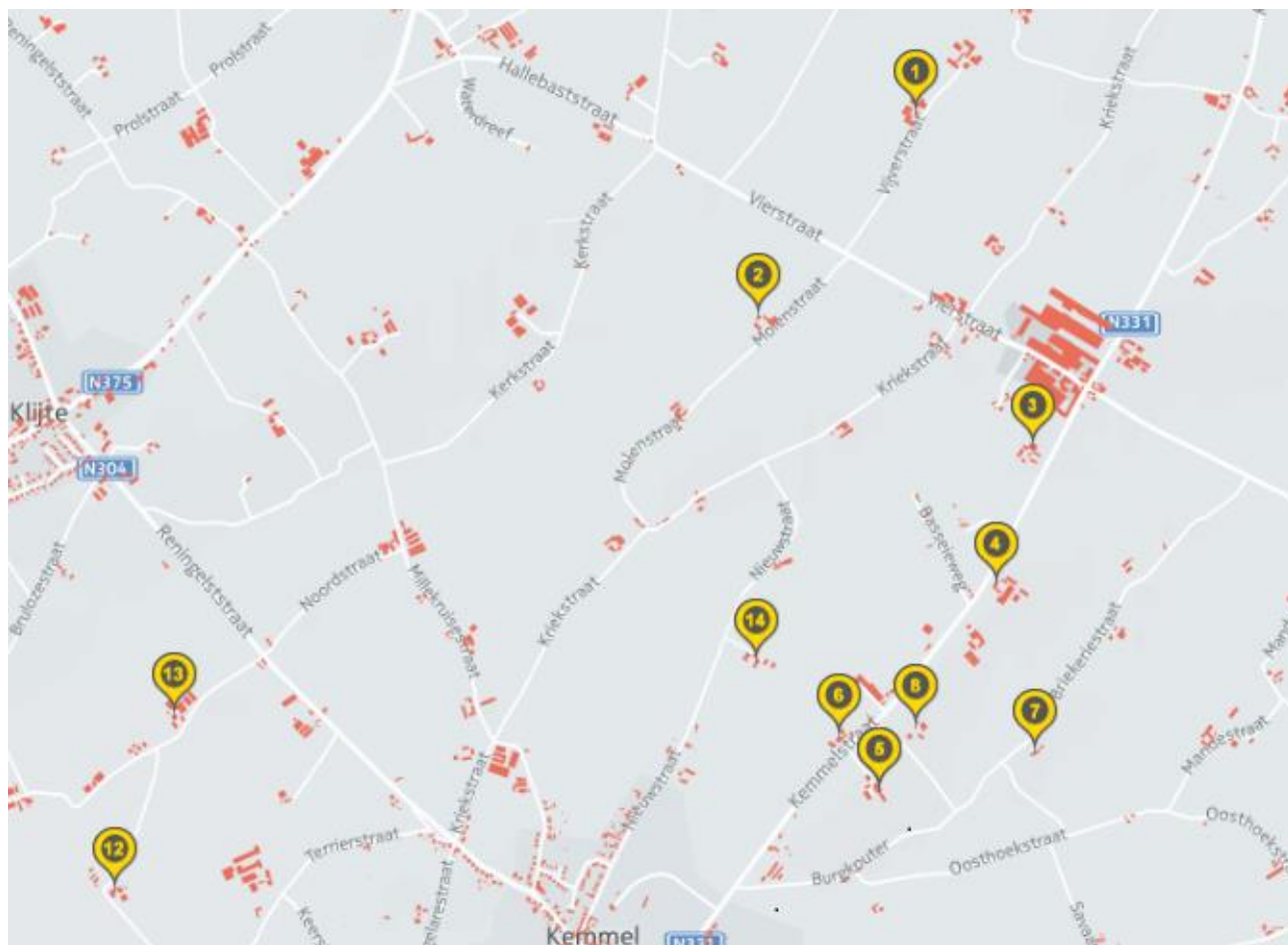
1.2 Kaart: De adressen van de hoeves vandaag: ESEN (Diksmuide)

- ❶ Roelens – Plumstraat 5
- ❷ Alberic – Kapelhoekstraat 40
- ❸ Duchâteau – Plumstraat 7
- ❹ Van Lehrberge – Esenweg 70
- ❺ Maes Henri – Zwarte Dreef 1
- ❻ R. Vanlehrberge – Woumenweg 138
- ❼ Verwilghen – Predikboomstraat 1
- ❽ Van Roose – Esenweg 195
- ❾ Van Norenberghe – Steenstraat 13
- ❿ Vansteen – Plumstraat 1
- ⓫ Vanoverschelde – Schoorlingstraat 6
- ⓬ Packet – Schapershoek 6
- ⓭ René Decaestecker – Schoorlingstraat 5
- ⓮ Maes Jule – Stokerijstraat 12
- ⓯ Thevelin Hippolyte – Kruisstraat 25
- ⓰ Bloutrock – Kruisstraat 24

- ⓱ Decaestecker – Maagdhoeck 59
- ⓲ Decoene – Maagdhoeck 57
- ⓳ Fraaiman – Kruisstraat 29
- ⓴ Eikhof – Eikhofstraat 78
- ⓵ De Roo – Schoorlingstraat 12
- ⓶ Vanackere – Kattestraat 12
- ⓷ Asterick – Kruisstraat 41
- ⓸ Demacht – Kattestraat 15

1.3 Kaart: De adressen van de hoeves vandaag: KEMMEL (Heuvelland)

- ① Goudezeune – Vijverstraat 2
- ② Vanacke-Descamps - Molenstraat 4
- ③ Desomer – Kimmelstraat 6
- ④ Lemahieu – Kimmelstraat 7
- ⑤ Taffin – Kimmelstraat 17
- ⑥ Cousin – Kimmelstraat 28
- ⑦ D’Huysser – Briekeriestraat 1
- ⑧ Vandamme Jules – Briekeriestraat 2
- ⑨ Dumont – Oosthoekstraat 1
- ⑩ Vroyland – Vrooilandstraat 17
- ⑪ Jonkershof – Jonkershofweg 1
- ⑫ Vrielynck – Klareputstraat 1
- ⑬ Vandamme – Noordstraat 2
- ⑭ Hoeve van Heule – Nieuwstraat 19

1.4 Tabel: de bodemtypes van de hedendaagse Esense en Kemmelse hoeves

Bodemtype	Hoeves Esen	Hoeves Kimmel
Gleyige zandleemgronden	9	5
Gleyige leemgronden	5	0
Lemige zandleemgronden	0	10
Lichte zandleemgronden	0	4
Gronden op zandleem	0	2
Natte gronden op licht zandleem	0	1
Lemige zandgronden	0	1
Totaal	14	23

1.5 Tabel: Het wetgevende kader

Wanneer	Initiatief	Wie	Wat
Van 25 augustus 1915 – 8 april 1919: Hervalt bij de <i>Wet der Aangenomen gemeenten</i>	<i>Besluitwet voor de Heropbouw der Vernielde Belgische Gemeenten</i>	Door regering in ballingschap in Le Havre	Verplicht vernielde gemeenten om reeds tijdens de oorlog algemene inrichtingsplannen op te stellen.
23 september 1916	<i>Koning Albertfonds (KAF)</i>	Door regering in ballingschap in Le Havre Onder Ministerie van Binnenlandse Zaken	Doel: bestrijding van woningnood door aanbod goedkoop onderdak
15 augustus 1917	<i>Dienst voor Oorlogsschade</i>	Ministerie van Justitie	Behandelen schadedossiers Voorbereiding wetgeving vaststellen, ramen en herstellen van vernieling
13 oktober 1917	<i>Staatshuishoudelijke Raad</i>		Coördinatie werking verschillende comités en commissies
25 december 1917 - 20 juni 1918: diensten overgeheveld naar het	<i>Ministerie van Nationale Herinrichting</i>		

nieuwe ministerie van Staatkundige Zaken			
21 oktober 1918	<i>Prijs des Konings</i>	Door de <i>Dienst voor het Herinrichten van de Landbouw</i> van het Ministerie van Landbouw	Wedstrijd om het beste ontwerp voor herstel landbouwgronden. In 1920 geëvolueerd tot ontwerp voor de heropbouw van een modern landbouwbedrijf
22 oktober 1918 – 20 januari 1919	<i>Bijzondere Dienst voor het Heropbouwen der door den Oorlog Verwoeste Streken in West-Vlaanderen</i>	Door Joris Helleputte, minister van Landbouw en Openbare Werken	Vaststellen en verhelpen landbouwschade door de landbouwgronden bebouwbaar te maken Herstel waterlopen en opbare wegen
23 oktober 1918	<i>Rechtbanken van Oorlogsschade (ROS)</i>	Door Besluitwet	Uitkeringen ter vergoeding oorlogsschade Snel overbelast Vals geloof in Duitse herstelbetalingen
7 november 1918	<i>Dienst voor de Terugkeer in Brugge</i>		Om terug te mogen keren, hadden vluchtelingen een toelatingsbewijs nodig van deze dienst
20 januari 1919	<i>Dienst Landbouwherstel</i>	Vloeit voort uit de <i>Bijzondere Dienst voor het</i>	Voorbereiding herstel landbouw via aankoop en verdeling landbouwproducten en –werktuigen

		<p><i>Heropbouwen der door den Oorlog Verwoeste Streken in West-Vlaanderen</i></p> <p>Door het ministerie van Landbouw</p> <p>Afdeling: <i>Land- en Tuinbouw</i></p>	<p>Aanbod gemotoriseerd materiaal om landbouwgronden bebouwbaar te maken</p> <p>Premies via wedstrijden voor herinrichting van weiden, stallen, hoeves,...</p> <p>Uitgave <i>landbouwherstellingscontract</i>: vergoeding saneren van gronden</p> <p>Organisatie publieke verkoop van geschonken vee uit het buitenland</p> <p>Oprichting landbouwfederaties per gemeente</p> <p>Verdeling van giften uit het buitenland</p> <p>Landbouwonderwijs</p>
8 april 1919	<i>De wet op de Aangenomen Gemeenten</i>	Door besluitwet	<p>Wanneer minstens 10% van de gebouwen van de gemeente vernield is en wanneer hun financiële toestand ontoereikend voor herstel</p> <p>Staat neemt alle kosten van herstel openbare diensten, gemeente-eigendommen en noodzakelijke uitgaven op zich</p> <p>Gemeente moet in ruil vrijwel alle gemeentelijke macht afstaan, een algemeen rooilijnenplan, een algemeen plan</p>

			van aanleg en een politiereglement opstellen en haar diensten, het onderwijs en de eredienst opstarten
9 april 1919 – 19 augustus 1926	<i>Dienst der Verwoeste Gewesten (DVG)</i>	Tot november 1920 bij het ministerie van Binnenlandse Zaken, hierna van Staathuishoudelijke Zaken	<p>Toezicht concrete uitvoering en toepassing wet Aangenomen Gemeenten</p> <p>Financiële en administratieve afhandeling van de wederopbouw</p> <p>Controle kredieten</p> <p>Verbinding bestuurlijke overheid en particulieren</p> <p>Vergemakkelijken doelstellingen <i>KAF</i></p> <p>Repatriëring en huisvesting burgers</p>
6 mei 1919	<i>Gemeentemagazijnen</i>	Door de <i>DVG</i>	Netwerk van gemeentelijke en gewestelijke magazijnen met goedkoop materiaal wederopbouw
10 mei 1919	<i>Wet op het herstel van schade voortvloeiend uit oorlogsfeiten</i>	Door minister van Binnenlandse Zaken Charles de Broqueville	<p>Schadevergoeding –of toelage van <i>ROS</i> wordt berekend en uitgekeerd op basis van de waarde van het onroerend goed op 1 augustus 1914, inclusief de waardevermindering tussen deze dag en de dag van schadeberokkening</p> <p><i>Premie van wederbelegging</i>: bijkomende schadevergoeding om inflatie uit te vlakken: het verschil</p>

			<p>tussen de waarde van het goed in nieuwe staat en kosten van herstel</p> <p>Recht op schadeloosstelling wanneer onroerend goed op nieuw terrein heropgebouwd moet worden: oorspronkelijke terrein wordt staatseigendom</p> <p><i>Titel op Naam:</i> document administratie <i>ROS</i></p> <p>Wederopbouw van monumenten en openbare gebouwen moet gebeuren op basis van het advies van de <i>KCMN</i></p> <p><i>Wederopbouw door de Staat</i> mits afzien van de vergoeding <i>ROS</i></p> <p><i>Hoge Raad voor Oorlogsschade:</i> controle gebruik vergoedingen <i>ROS</i></p>
28 juni 1919	<i>Vredesverdrag van Versailles</i>		<p>Art. 233: richt commissie op die door Duitsland verschuldigde schadevergoeding moest vaststellen</p> <p>Gemeenten werden daartoe opgeroepen de hun toegebrachte schade op te lijsten en te bezorgen aan de commissie</p>

Juli 1919 – 1927	<i>Samenwerkende Maatschappijen voor Oorlogsschade</i>	Nationale koepel van lokale coöperatieven	<p>Hulp ROS: verzamelt en onderzoekt hun aanvragen</p> <p>Betaalt voorschotten tot 70 % van het vastgelegde bedrag</p> <p>Biedt kortetermijnleningen aan</p> <p>Vergemakkelijkt wettelijke formaliteiten als bemiddelaar tussen staat en getroffen</p> <p>Goedkope aankoop en verkoop bouwmaterialen</p>
15 november 1919	<i>Wet op de herstelling der verwoeste streken</i>		<p>3 mogelijkheden om door de oorlog vernietigde gronden in West-Vlaanderen te herstellen:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Door de staat Eigenaars lieten dan ‘de bezetting van hun gronden opeisen’, bleven eigenaar maar staat had de toestemming om hen tijdelijk te vervangen tijdens het herstel 2. Grond vrijwillig af te staan en te verkopen binnen de maand na de bekendmaking van de schatting van het goed 3. Op eigen initiatief

2 december 1919	<i>Systeem-Renkin of Wederopbouw door de Staat</i>	Door minister van Binnenlandse Zaken Jules Renkin	Eigenaars kunnen hun verwoest goed volledig door en op kosten van de staat laten herstellen, mits ze afstand doen van de schadeloosstelling van de <i>ROS</i> Ontwerp op basis van vooroorlogse waarde van het goed, zonder rekening waardevermindering
15 maart 1920	Ministerieel Besluit	Door minister van Binnenlandse Zaken Jules Renkin	Creatie <i>Zelfbouwpremie</i> : toelage van 3000 frank voor semipermanente woningen (Minister Henri Jaspar verhoogt deze naar 4000 frank en laat ze niet meer afgetrokken worden van de schadevergoeding <i>ROS</i> , in september 1920) Ontwikkeling gestandaardiseerde <i>ossatures</i>
1 september 1920	<i>Terugkeerpremie</i>	Door Koninklijk Besluit	Gratis terugreis en steungeld van 1.5 frank per dag voor een volwassene en 1 frank voor een kind. Vervalt wanneer de teruggekeerde opnieuw vertrekt uit het verwoeste gewest
25 april 1920	Samenordering van de beschikkingen van de <i>wet van 20 april 1920</i> en de <i>wet van 23 oktober 1918</i>		Staatscommissaris mag een overeenkomst sluiten met de geteisterde zonder bekrachtiging door de <i>ROS</i> , als het geëiste bedrag niet hoger was dan 10 000 frank en het vergelijk goedgekeurd werd door de Minister van Staathuishoudkundige Zaken

			Handelt verder over het recht om in beroep te gaan
25 mei 1920	<i>Scheidsrechterlijke commissie</i>	Via K.B.	Om aanvragen voor vaststelling en raming van oorlogsschade vlotter te doen verlopen
28 mei 1920	<i>Toezicht op de wederbelegging</i>	Via K.B.	Toezicht van <i>wederbeleggingen</i> niet meer door toegevoegde opzieners voor oorlogsschade, maar door inspecteurs, Staatscommissarissen en toegevoegde inspecteurs
20 november 1920	Aanpassingen wet 10 mei 1919	Door minister van Binnenlandse Zaken Aloïs van de Vyvere	Gebouwen moeten niet meer dezelfde bestemming als voor de oorlog hebben De schadevergoeding van roerend goed mag aangewend worden voor de wederopbouw

1.6 Tabel: De data van het oudste document, de aanbestedingsdossiers en de PV's van eindovername uit de dossiers van Esen en Kemmel

Esen				
Nr.	Naam hoeve	Oudste document	Aanbestedingsdossier	Eindovername
7692	Roelens	10/11/1919	11/10/1921	8/11/1926
7691	Alberic	11/01/1920	24/02/1921	20/10/1925
7689	Duchâteau	1/05/1920	21/04/1920	9/10/1925
7722	Van Lehrberge	28/10/1920	11/01/1922	
7724	Vlaemynck	7/09/1920	23/11/1921	
7723	Martens			14/09/1921
7720	Saury	7/10/1920	18/04/1921	
7686	Maes	12/11/1919	26/09/1920	4/02/1926
7721	René van Lehrberge	28/10/1920	1/02/1922	5/01/1926
7690	Verwilghen	15/04/1920	19/09/1921	3/06/1925
7725	Decaestecker	7/09/1920	23/11/1921	
7711	Derinck			
7675	Van Roose	14/10/1919	25/01/1921	
7688	Van Norenberghe	26/07/1920	24/04/1921	23/05/1923
13662 - 1	Vansteen	9/01/1920	31/08/1920	15/06/1925
13662 - 2	Seys	6/07/1920	31/08/1920	22/09/1924
13662 - 3	Verplancke	12/07/1919	10/09/1920	11/10/1921
13662 - 4	Vanoverschelde	7/02/1920	3/09/1920	9/02/1926
13662 - 5	Packet	2/04/1920	16/07/1921	16/05/1925
13662 - 6	René Decaestecker	12/02/1920	21/09/1921	
13662 - 7	Castelyn - Vernack	5/04/1920	21/09/1920	
13662 - 8	Maes Jule	31/10/1919	10/09/1920	
13662 - 9	Thevelin Hippolyte	12/02/1920	2/07/1921	
13662 - 10	Bloutrock	1/07/1920	2/07/1921	23/04/1924
13662 - 11	Decaestecker	16/07/1920	21/09/1921	15/05/1925
13662 - 12	Vernack	13/04/1920	28/09/1920	15/06/1923
13662 - 13	Decoene	13/04/1920	30/09/1920	1/10/1925
7693	Fraiman	16/01/1919	30/09/1920	11/10/1921
7727 - 1	Eikhof	25/01/1920	13/09/1921	16/11/1925
7727 - 2	De Schepper	10/12/1920	27/12/1921	
7726 - 1	De Roo	16/04/1920	27/12/1921	4/06/1924
7726 - 2	Vandenberghe	27/04/1920	27/12/1921	11/12/1925
7676 - 1	Vanackere	19/08/1919	20/10/1921	19/06/1923

Nr.	Naam hoeve	Oudste document	Aanbestedingsdossier	Eindovername
7676 - 2	Asterick			
7676 - 3	Demacht		1/02/1922	15/06/1925
7676 - 4	Taillieul		1/02/1922	

Kemmel				
Nr.	Naam hoeve	Oudste document	Aanbestedingsdossier	Eindovername
3853	Wildemeersch	12/05/1920	29/09/1920	
3821	Cousin		29/09/1920	
3822	Neerhof			
6201	Vandamme	3/06/1920	15/10/1921	27/09/1926
6200	Vrielynck	12/06/1920	15/10/1921	21/09/1926
2110	Simoens		26/09/1923	23/06/1925
3823	Goudezeune	24/04/1920	29/09/1920	
3852	Desomer	4/06/1920	20/09/1920	10/03/1926
3824	Jonkershofweg		29/09/1920	
3851	D'Huysser		29/09/1920	20/09/1926
6150	Lemahieu	25/05/1920	15/10/1921	31/03/1925
6157	Vroyland	6/09/1921	15/10/1921	
6153	Taffin	14/05/1921	15/10/1921	9/04/1926
6198	Morel	7/04/1921	15/10/1921	27/03/1925
6158	Henri Delaert	7/09/1920	15/10/1921	9/04/1926
3866	Vanacke- Descamps	18/06/1920	29/09/1920	8/04/1926
3867	Dumont	1/01/1921		
3801 - 1	Belpaire	7/05/1920	29/09/1920	20/09/1926
3801 - 2	Van Heule			
6151 - 3	Guilbert		15/10/1921	31/03/1925
6151 - 4	Vandamme Jules			

1.7 Tabel: De eigenaars

De roze kleur tracht in een oogwenk duidelijk te maken hoeveel van de eigenaars vrouwen waren. De gele kleur duidt eigenaars die de hoeve ook bewoonden.

Naam	Woonplaats	Geboorteplaats	Geboortedatum	Beroep	Particulier?	Echtgenoot/e	Hoeves in	
							Esen	Kemmel
Blondeel					Erfgenamen		0	1
Bruneel-Delva, Maria	Kortrijk	Kortrijk	8/11/1830		Ja	Louis Bruneel	0	3
Cavrois de Saternault, Alexandre	Arras (FR)	Arras (FR)	30/05/1870	Advocaat	Ja	Marie- Madeleine de Clerck	1	0
Christiaen, Delphine-Sylvie	Sint-Gillis	Plankendael	29/10/1843		Ja	Léon Verwilghen	1	0
Colaert, René	Ieper	Poperinge	10/03/1848	Burgemeester van Ieper	Ja	Gabrielle Marie-Pauline de Neekere	0	1

Naam	Woonplaats	Geboorteplaats	Geboortedatum	Beroep	Particulier?	Echtgenoot/e	Hoeves in	
							Esen	Kemmel
Coppieters-Stochove, Angèle	Gent	St-André Brugge	8/08/1883		Erfgenamen	Burggraaf Henri Georges Louis de Mazières	1	0
Crabbe, Théophile	Gent	Loker	25/01/1857	Brouwer	Ja	Bacquart Anaise	0	1
De Clercq					Erfgenamen		0	1
De la Serna, Thérèse	Elsene	Brugge	16/03/1852		Ja		1	0
De Ruyscher, Nathalie	Brussel	Gent	7/06/1869		Ja	Eugène Hynderick de Ghelcke	6	1
de Schiervel, Marie Phillipine Ghislaine Joséphine	Gent	Brussel	17/11/1853		Ja	Arthur Marie Ghislaine de Béhault	1	0

De Theux de Meylandt, Emilie	Molenbaix	Heusden	20/07/1855		Ja	Alfred Gilles de Pélichy	0	1
Naam	Woonplaats	Geboorteplaats	Geboortedatum	Beroep	Particulier?	Echtgenoot/e	Hoeves in	
							Esen	Kemmel
Decaestecker, René	Esen	Beerst	6/08/1889	Landbouwer	Ja	Romanie Louise Wynthein	1	0
Delanote, Désiré	Poperinge	Watou	3/03/1844	Landbouwer	Ja	Gerardyn Sidonie	0	1
Desmaisières, Edouard	Eke	Brussel	25/12/1831	Burgemeester van Eke en burggraaf	Erfgenamen		0	1
Devos, Adolphe	Gent	Gent	8/05/1836	Ere-procureur des Konings, magistraat	Ja		0	1
Dewulf Kinders	Torhout	Passendale		Landbouwers	Erfgenamen	Ongehuwd	1	0
Du Bois de Vroyland, Ubald	Antwerpen	Antwerpen	20/11/1851		Ja	Alida van Praet	0	1

Ducolombier – Quatannens, Juliette	Tourcoing (FR)	Diksmuide	19/05/1876		Ja	Victor Henri Joseph Ducolombier	1	0
Naam	Woonplaats	Geboorteplaats	Geboortedatum	Beroep	Particulier?	Echtgenoot/e	Hoeves in	
							Esen	Kemmel
Fredericq, Laure	Diksmuide	Dendermonde	5/08/1866		Ja	Ernest Avanzo	2	0
Godtschalck, Theophile	Wervik	Wervik	7/04/1841		Ja		0	1
Guillaume, Félix	Brussel	Schaarbeek	1/11/1868	Artiest - Schilder	Ja	Jeanne Courtois	1	0
Iweins d'Eeckhoutte, Henri	Ieper	Ieper	3/02/1864	Grondeigenaar	Ja	Madeleine de Peelaert	0	1
Kervyn de Lettenhove, Jean	Tervuren	Ophain-Bois- Seigneur-Isaac	30/10/1887	Dokter	Ja	Isabelle- Antoinette de Codt	0	1
Naelde, Charles	Poperinge	Kemmel	30/10/1864	Postbediende	Ja	Marie Dambre	0	1

Packet, Aloïs	Esen	Esen	28/03/1954	Landbouwer	Ja	Louise Vandamme	1	0
Claus, Marie	Gent	Diksmuide	8/11/1839		Ja	Gustav Quatannens	1	0
Naam	Woonplaats	Geboorteplaats	Geboortedatum	Beroep	Particulier?	Echtgenoot/e	Hoeves in	
							Esen	Kemmel
Quatannens, Daniel	Oostende	Diksmuide	14/10/1847	Rijderij?	Erfgenamen	Julia Daels	1	0
Raemdonck, Joseph	Brussel	Lokeren	6/04/1861	Handelaar	Ja	Augusta Carton	1	0
– Carton, Augusta								
Roland, Georges	Melle	Gent	26/05/1855	Notaris	Ja	Marie Frédéricq	1	0
Tempelaere, Louis	Kortemark	Kortemark	10/12/1848	Handelaar naaimachines	Ja	Deneckere Eugénie	1	0
Thevelin, Emile	Poperinge	Kemmel	23/09/1854	Notaris	Ja		0	1
Thevelin, Hippolyte	Esen	Handzaeme	26/04/1877	Landbouwer	Ja	Amery Alida	1	0
Van Nieuwenhuysse, Marie en Henriette	Sint-Michiel, Brugge	Brugge	24/7/1866		Zussen		5	0

Van Overbergh, Cyriel	Elsene	Kortrijk	7/03/1866	Secretaris generaal Ministerie van Wetenschappen en Kunsten	Ja	Elvire Ameye	1	0
Naam	Woonplaats	Geboorteplaats	Geboorte- datum	Beroep	Particulier?	Echtgenoot/e	Hoeves in	
							Esen	Kemmel
Vernack, Charles	Esen	Handzaeme	1/06/1864	Landbouwer	Ja	Marie Ampe	1	0
Vileyn, Modest	Uitkerke	Woumen	2/01/1885	Landbouwer	Ja	Laleman Leonie	2	0
Weldadigheidsbureel Esen	Esen				Bureel		1	0
Weldadigheidsbureel Ieper	Ieper				Bureel		0	1

1.8 Tabel: De kostprijs

Esen				
Naam hoeve	Raamprijs in BEF	Kostprijs in BEF	Totaal bebouwde oppervlakte in m²	Prijs/m² in BEF
Thevelin Hippolyte	5.981,97	4.486,43	122,73	36,56
Van Lehrberghe	6.952,50	6.130,55	117,78	52,05
Vanoverschelde	6.782,98		147,89	
Taillieul	9.423,39		0,00	
Bloutrock	10.065,78	9.908,20	244,92	40,46
Castelyn-Vernack	11.462,17	10.421,39	240,49	43,33
De Roo	9.980,64	11.093,45	345,18	32,14
Vanacker	11.774,63	11.681,40	223,07	52,37
Derinck	12.000,00			
Fraaiman	14.300,00	12.151,70	293,74	41,37
Duchâteau	16.600,00	12.522,00	426,06	29,39
Packet	12.943,59	12.586,54	232,75	54,08
Vlaemynck	13.611,00	13.609,46	326,06	41,74
Demacht	13.669,95	13.666,74	379,39	36,02
De Schepper	15.428,19	14.566,32	369,71	39,40
René Vanlehrberge	13.469,85	14.911,60	441,32	33,79
Vernack	18.771,00	15.193,06	496,68	30,59
Van Roose	16.633,53		359,90	0,00
Decaestecker	19.600,87	16.633,53	467,37	35,59
Van Norenberghe	19.344,15	19.341,45	366,71	52,74
Verplanck	20.001,52		367,42	

Naam hoeve	Raamprijs in BEF	Kostprijs in BEF	Totaal bebouwde oppervlakte in m ²	Prijs/m ² in BEF
Vandenbergh	20.170,92	20.164,84	682,08	29,56
René Decaestecker	16.881,31	21.090,91	337,39	62,51
Decoene	21.225,87		542,63	
Vansteen	22.804,48		532,53	
Martens	26.778,00	24.002,00	524,01	45,80
Verwilghen	23.382,66	24.366,59	569,37	42,80
Decaesteker	24.225,00	25.500,61	513,13	49,70
Seys	26.105,69		542,23	
Maes Jule	29.154,29	29.154,24		
Asterick	31.352,74	31.413,45	731,19	42,96
Roelens	39.946,75	31.450,00	824,01	38,17
Eikhof	31.602,48	31.598,54	793,83	39,81
Alberic	46.000,00	33.536,24	711,12	47,16
Saury	38.894,13	38.894,60	830,08	46,86
Maes	45.145,81	45.645,69		
Gemiddelden ⁵⁵⁶	20.981,80	19.847,20	427,36	40,63

Kemmel				
Naam hoeve	Raamprijs in BEF	Kostprijs in BEF	Totaal bebouwde oppervlakte in m ²	Prijs/m ² in BEF
Guilbert	5.960,75	5.958,51	115,30	51,68
Vrielynck	9.813,29	9.815,29	310,53	31,61

⁵⁵⁶ Entry's met missende data werden niet opgenomen in de berekening, aangezien dit voor scheve vergelijkingen tussen raam- en kostprijs zou zorgen.

Simoens	10.608,78	10.607,73	239,01	44,38
Naam hoeve	Raamprijs in BEF	Kostprijs in BEF	Totaal bebouwde oppervlakte in m²	Prijs/m² in BEF
Morel	13.510,57	13.464,14	232,73	57,85
Cousin	13.549,28		319,88	
Vandamme Jules	13.698,84		287,84	
Dumont	15.199,62	14.310,59	340,22	42,06
Vandamme	18.780,06		687,83	
Wildemeersch	20.342,15		616,64	
Desomer	21.611,79		405,30	
Delaert	21.759,60		461,22	
Belpaire	22.417,98	22.441,79	490,49	45,75
Taffin	24.385,50	23.780,12	434,26	54,76
Lemahieu	26.394,01	24.234,40	628,39	38,57
Vanacke - Descamps	28.524,45	25.930,85	602,10	43,07
Goudezeune	26.670,42	26.058,87		
Neerhof	30.782,05	30.219,60	569,57	53,06
Vroyland	30.183,96	30.310,19	822,42	36,85
Van Heule	41.990,49	40.109,05		
Jonkersweg			265,58	
D'Huysser			266,62	
Gemiddelden⁵⁵⁷	22.033,99	21.326,24	426,10	45,42

⁵⁵⁷ Entry's met missende data werden niet opgenomen in de berekening, aangezien dit voor scheve vergelijkingen tussen raam- en kostprijs zou zorgen.

2. Afbeeldingen

Afbeelding 1: Hoeve Goudezeune in 2016, Vijverstraat 2, Kommel.

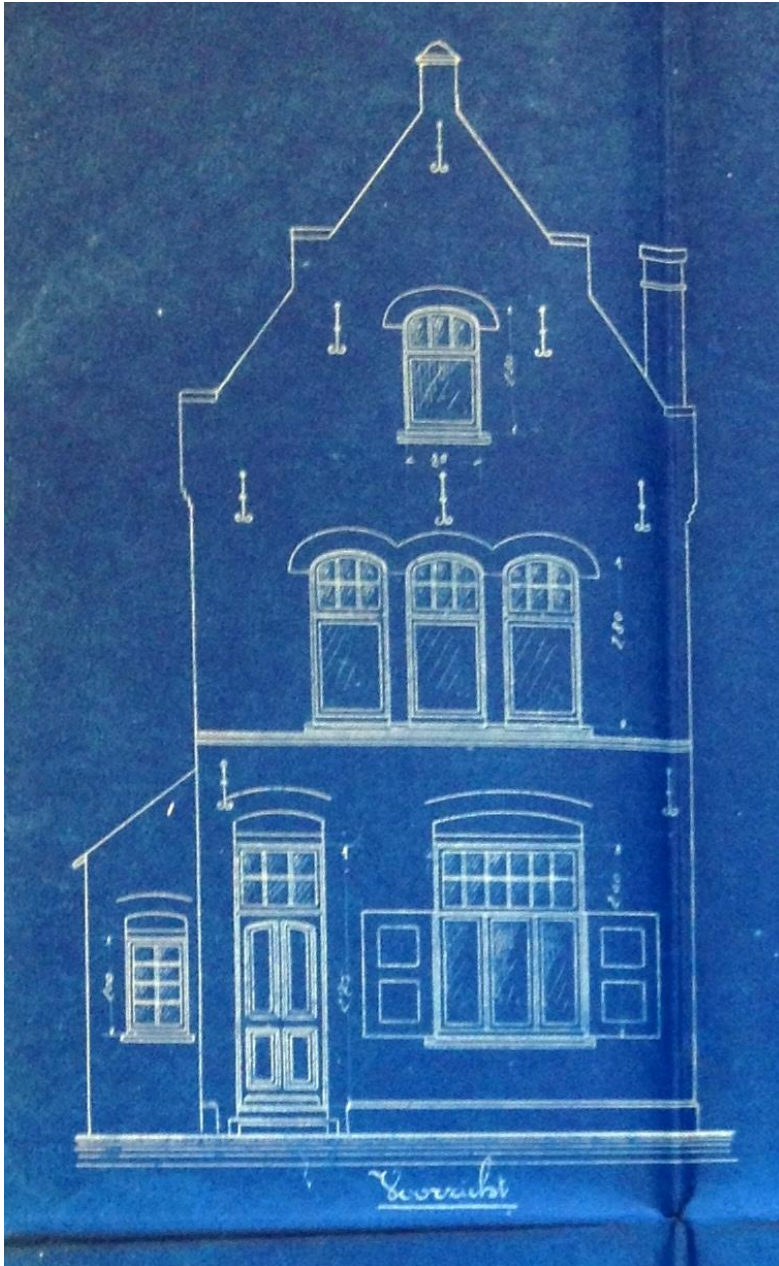

Afbeelding 2: Hoeve Lemahieu in 2016, Kemmelstraat 7, Kemmel

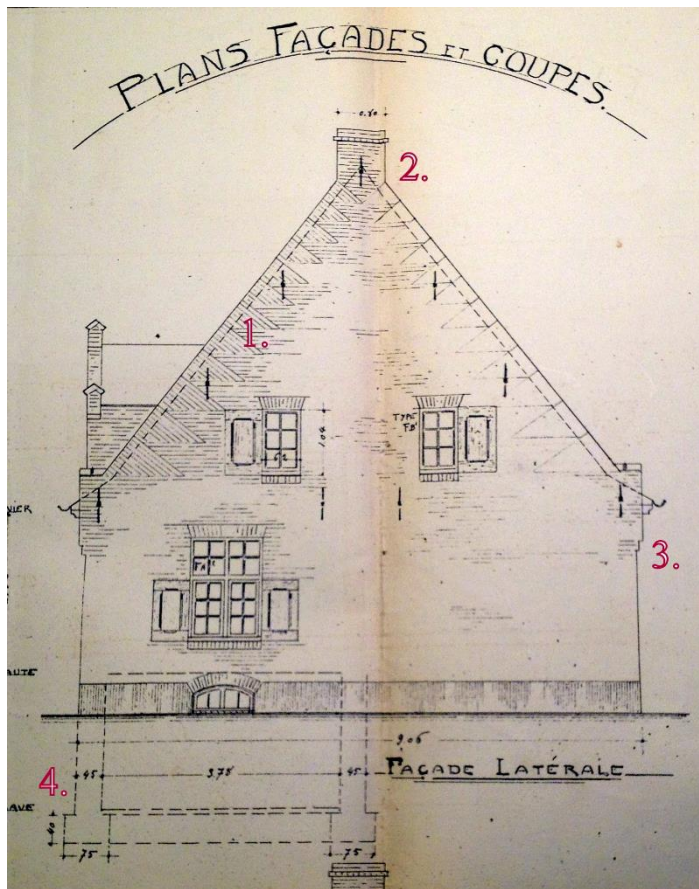
Afbeelding 3: hoeve Castelyn-Vernack

BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 13662: T. NOLF, Woonhuis te herbouwen voor Mijnheer R. Castelein – Vernack, 28 mei 1920.

Afbeelding 4: Een typisch regionale gevel: hoeve Van Lehrberge te Esen

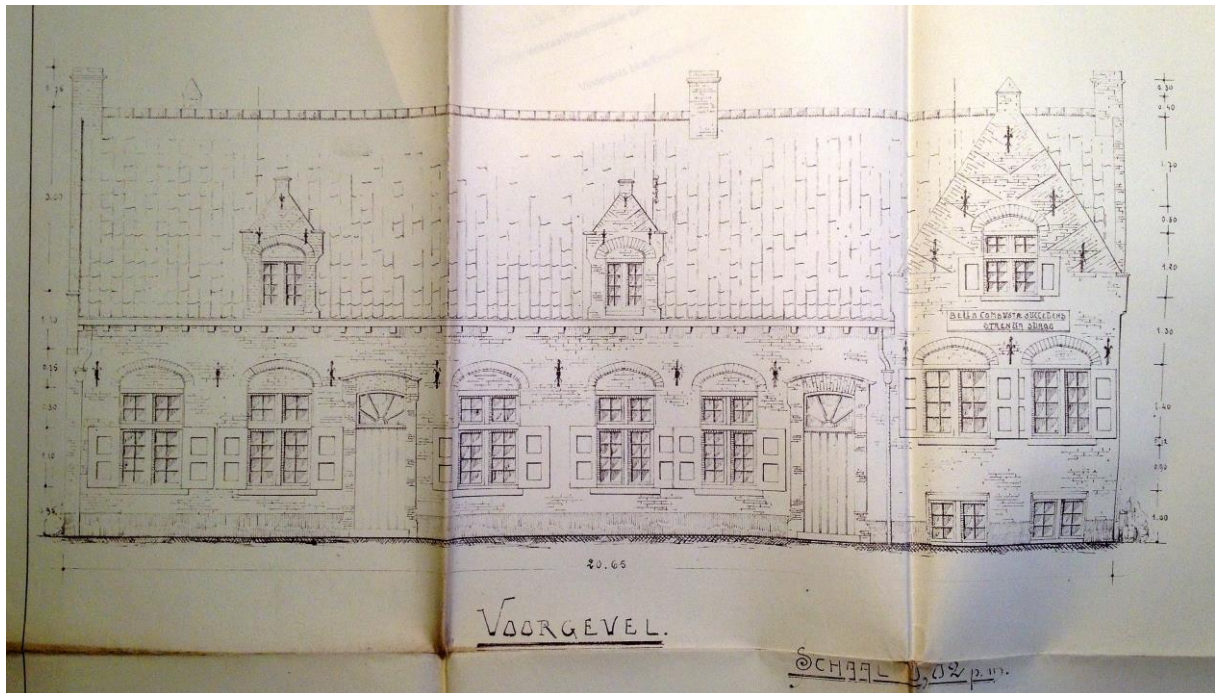
BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 7722: F. PETIT en J. OBOZINSKI, plans façades et coupes.

1. Vlechtingen
2. Topzuil of schoorsteen
3. Geveloor
4. Half-ingezonken kelder, met hierboven dus hoogstwaarschijnlijk een opkamer.

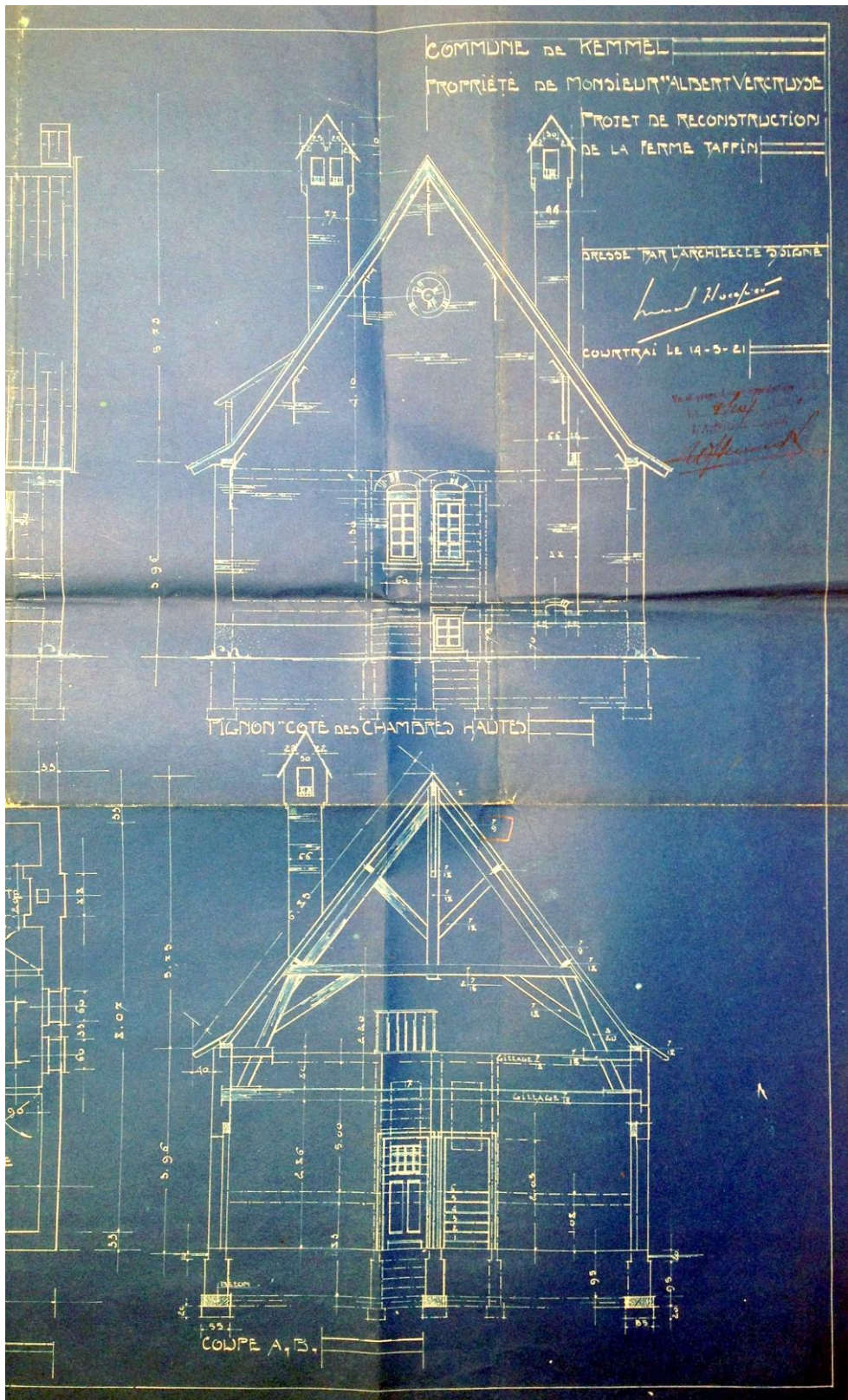
Afbeelding 5: een typische regionale hoeve: hoeve Verplancke te Esen

BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 13622: K. STROOBANDT,
Plan voorgevel, juni 1920.

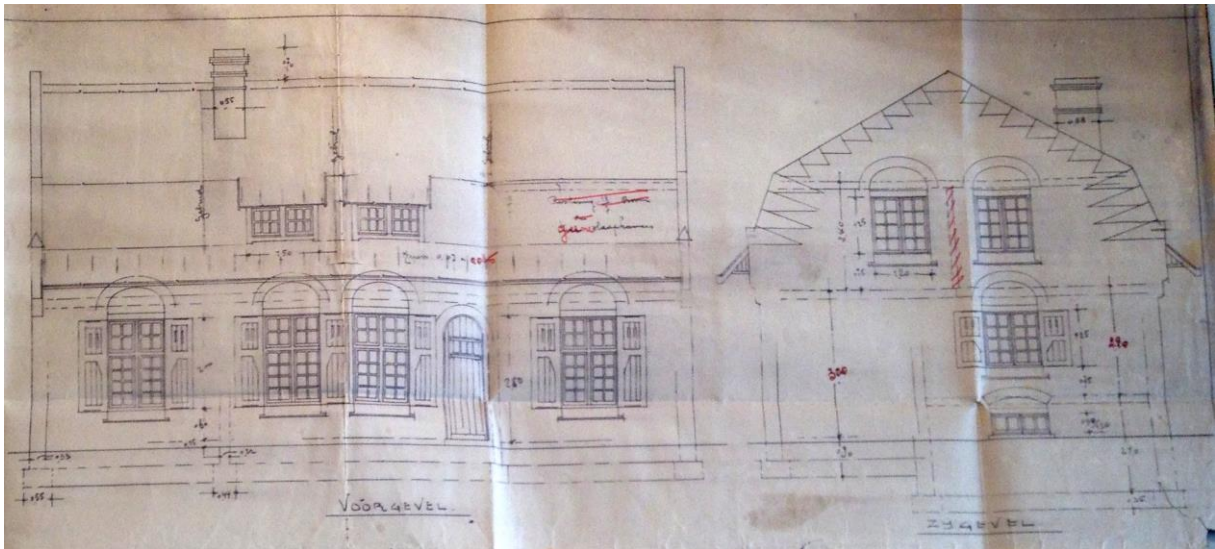
**Afbeelding 6: De gevel van hoeve Taffin te Kemmel: geen *vlechtingen*, noch *topzuil*,
geveloor of *windberg*, wel met doorzalend dak**

BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 6153: M. Hocepied, Pignon
cote des chambres hautes, 1921.

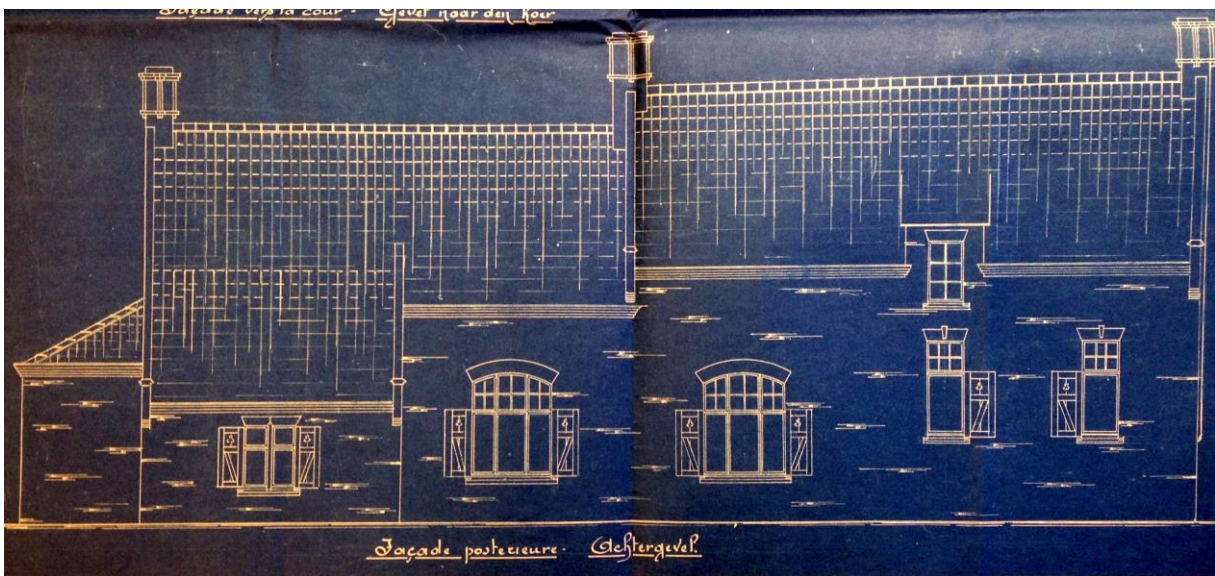
Afbeelding 7: hoeve Desomer te Kimmel

BRUSSEL, ARA, Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten, 3852: L. VERSTRÆTE, Plannen voor- en zijgevel, 2 maart 1921.

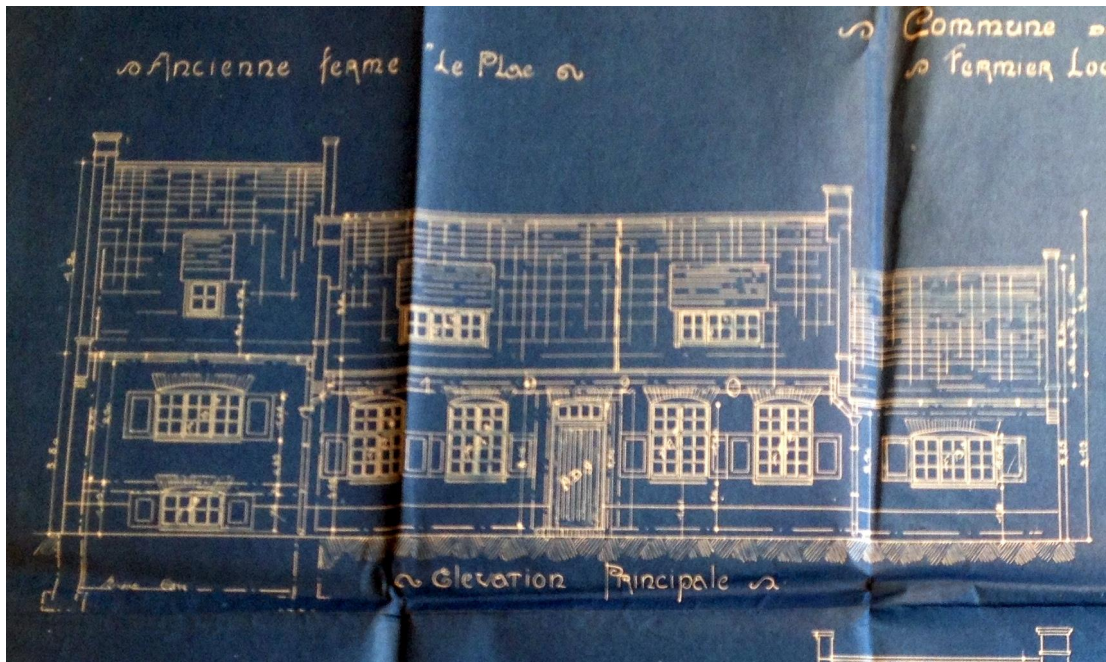
Afbeelding 8: hoeve Maes te Esen.

BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 7686: F. TODT, Façade postérieure, achtergevel, 1920.

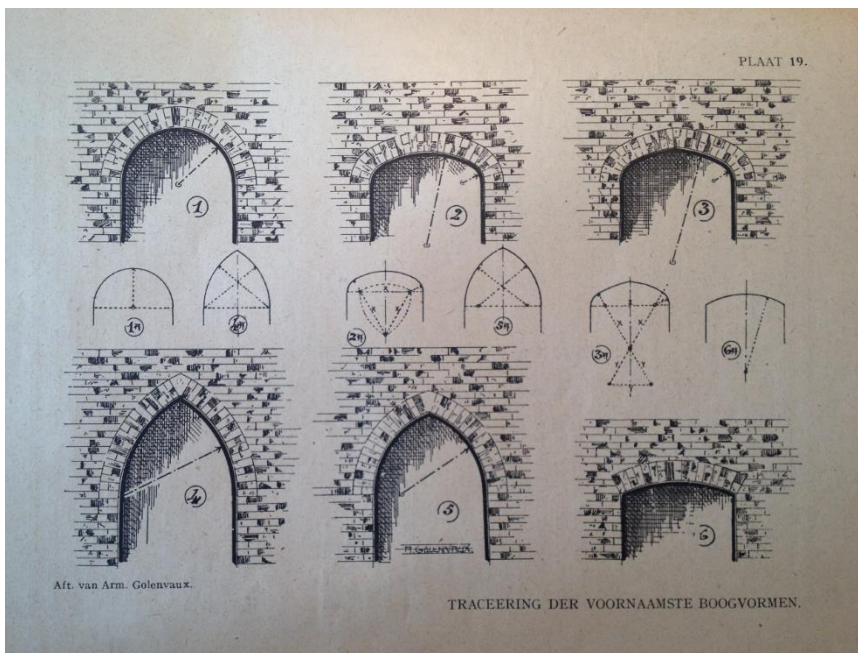

Afbeelding 9: hoeve Roelens te Esen

BRUSSEL, ARA, *Dienst der Verwoeste Gewesten*, 7692: habitation.

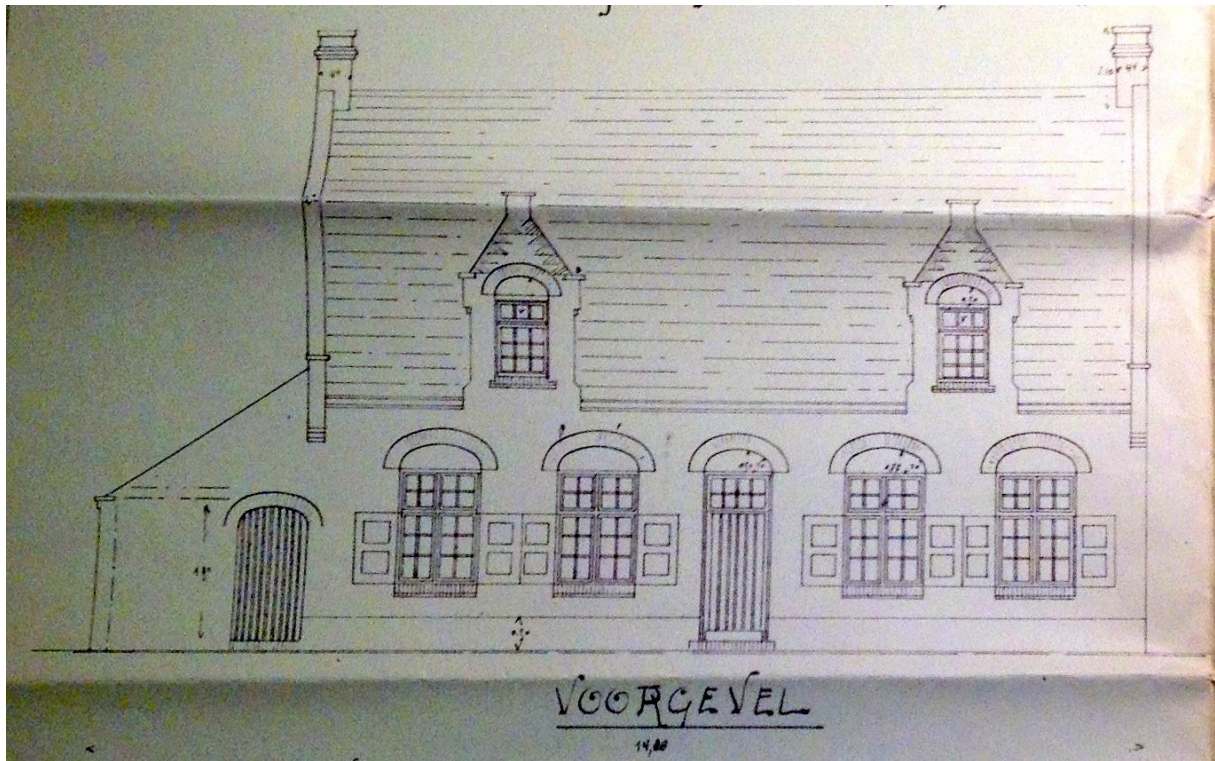
Afbeelding 10: de verschillende soorten ontlastingsbogen door A. GOLENVAUX in GEVAERT, 59.

1. Rondboog
2. Korfboog
3. Paanderboog
4. Spitsboog type 1
5. Spitsboog type 2
6. Segmentboog

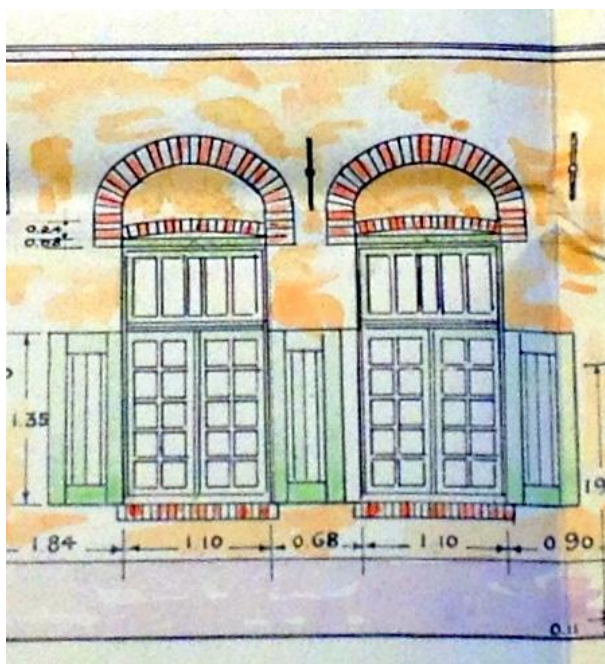
Afbeelding 11: Hoeve De Schepper te Esen

BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 13622: T. NOLF: plan voorgevel, 19 december 1920.

Afbeelding 12: Vensters van hoeve Vansteen te Esen

BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 13622: O. DEREERE, plan Noord Oost gevel, augustus 1920.

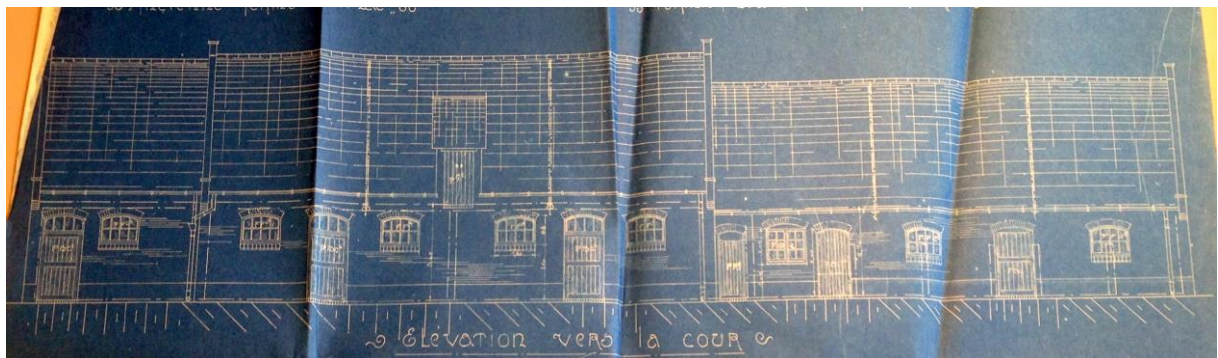
Afbeelding 13: Woongedeelte hoeve Roelens te Esen

BRUSSEL, ARA, Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten, 7692: E. REMACLE, Elévation principale, 11 augustus 1920.

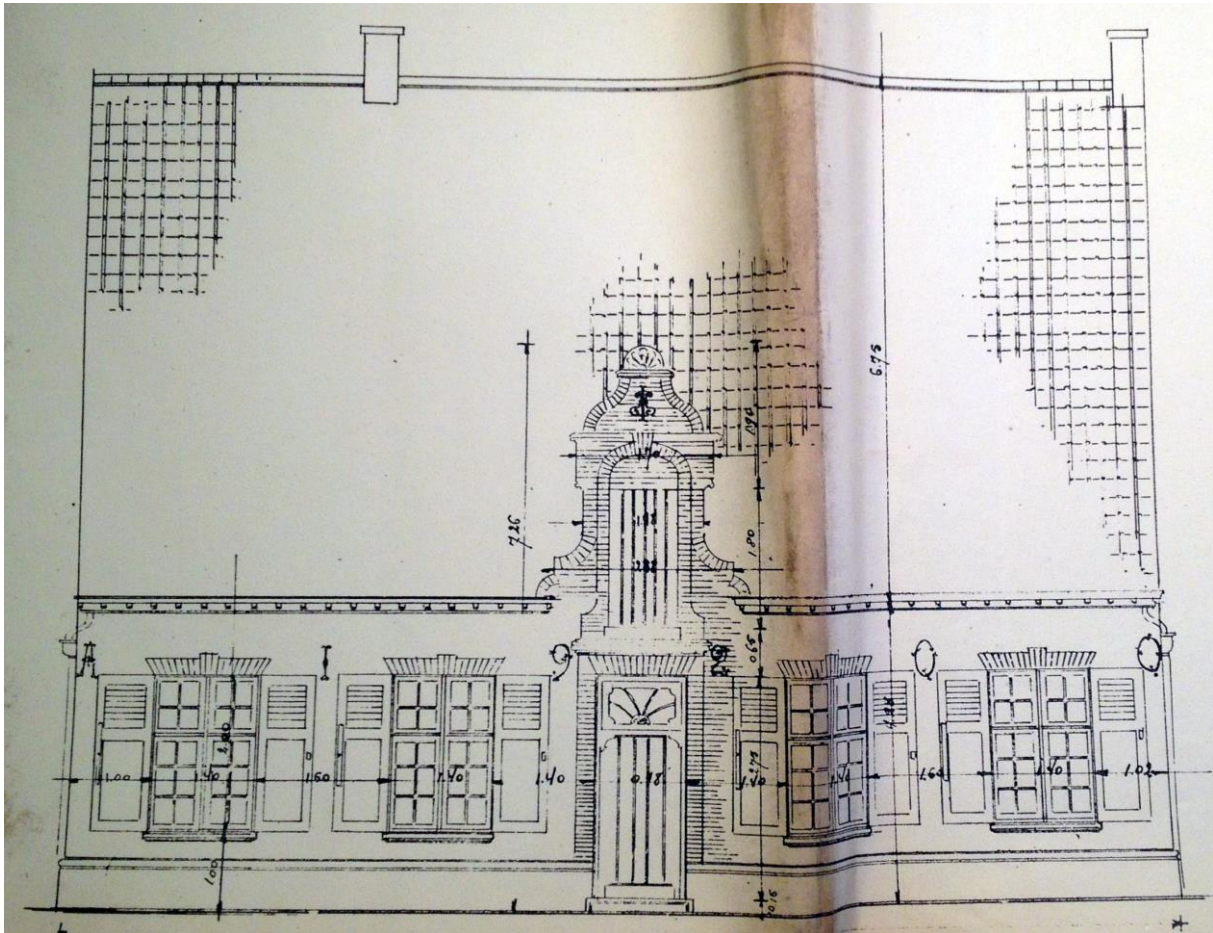
Afbeelding 14: Koeien-, varkens- en paardenstal van hoeve Roelens te Esen

BRUSSEL, ARA, Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten, 7692: E. REMACLE, Elévation vers cours, 11 augustus 1920.

Afbeelding 15: Hoeve Saury te Esen

BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 7720: F. PETIT, Plan de la maison d'habitation.

Afbeelding 16: hoeve Vernack in Esen

BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 13662: T. NOLF, voorzicht, 31 mei 1920.

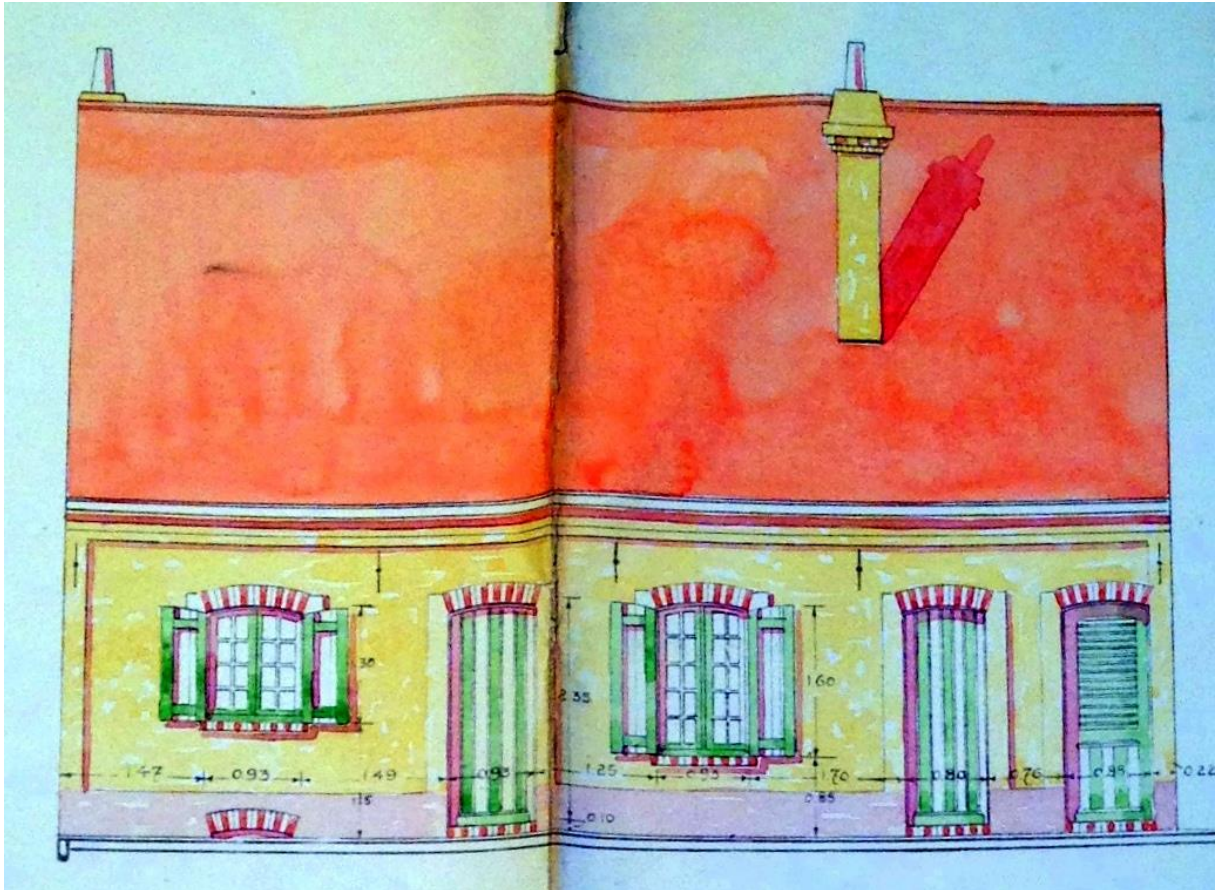
Afbeelding 17: hoeve Vernack vandaag, Esenweg 204, Esen.

Foto van: 'Hoeve uit de wederopbouwperiode',
inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/78195

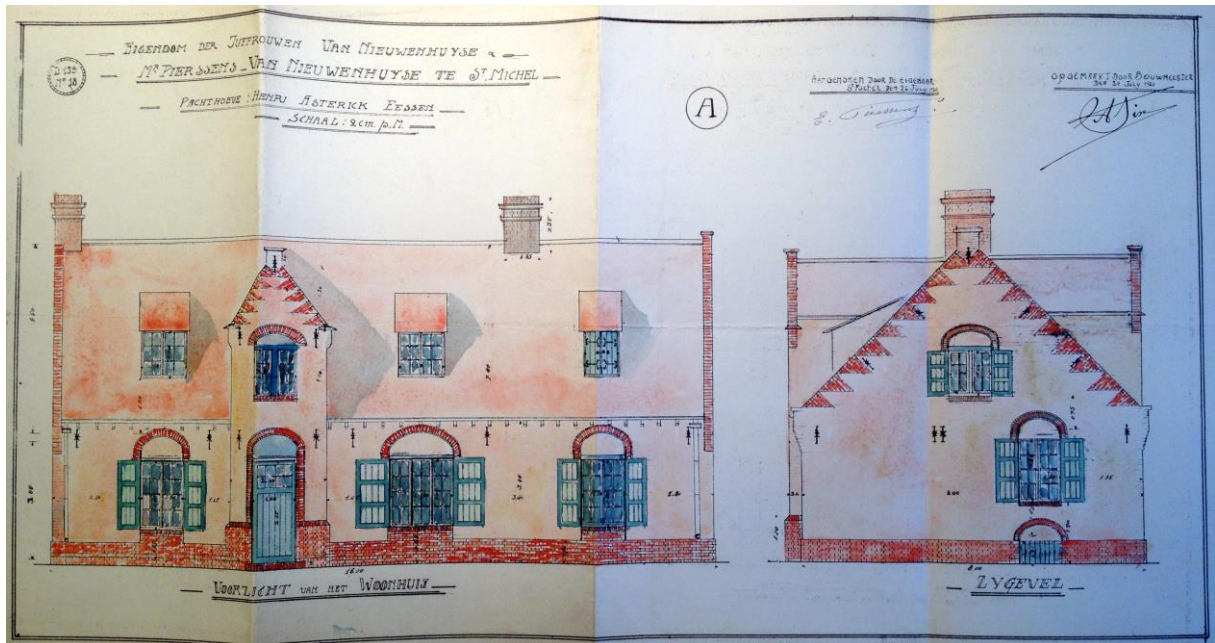
Afbeelding 18: hoeve Bloutrock in Esen

BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 13662: O. DEREERE, Plannen hofstede 42, mei 1920.

Afbeelding 19: hoeve Asterick te Esen

BRUSSEL, ARA, Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten, 7676: A. SIX, voorzicht en zygevel van het woonhuis, 24 juli 1920.

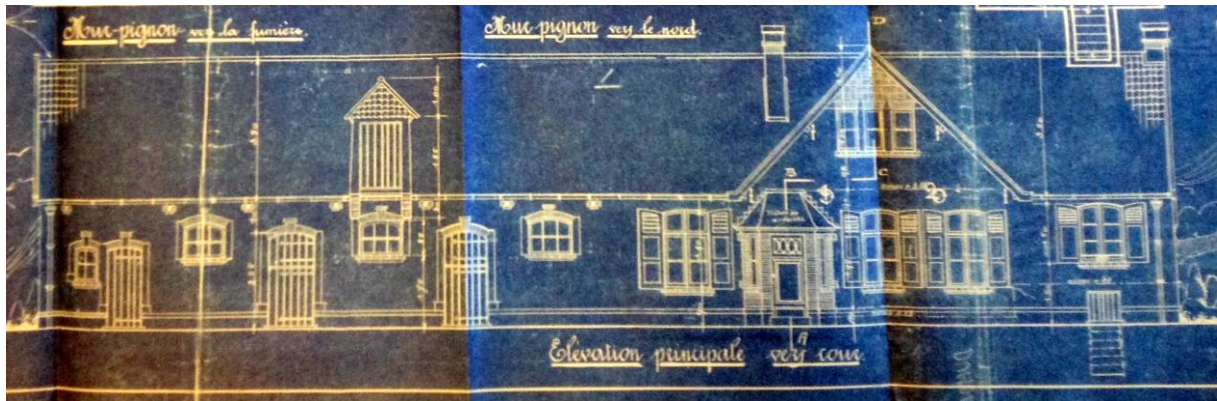

BRUSSEL, ARA, Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten, 7676: A. SIX, achterzicht en zygevel van het woonhuis, 24 juli 1920.

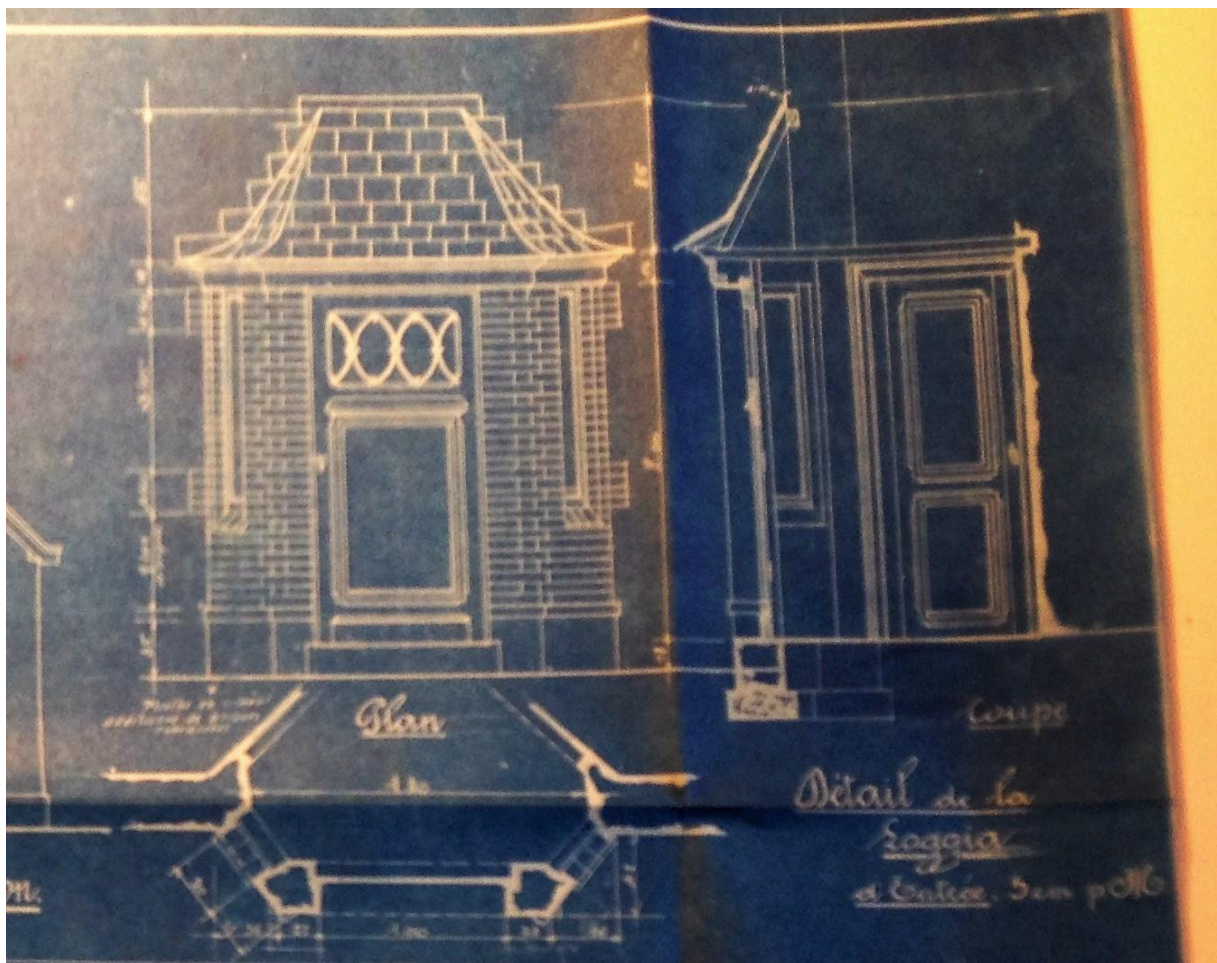
Afbeelding 20: hoeve Dumont in Kemmel

BRUSSEL, ARA, Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten, 3867: J. DUMONT, Elévation principale vers cour.

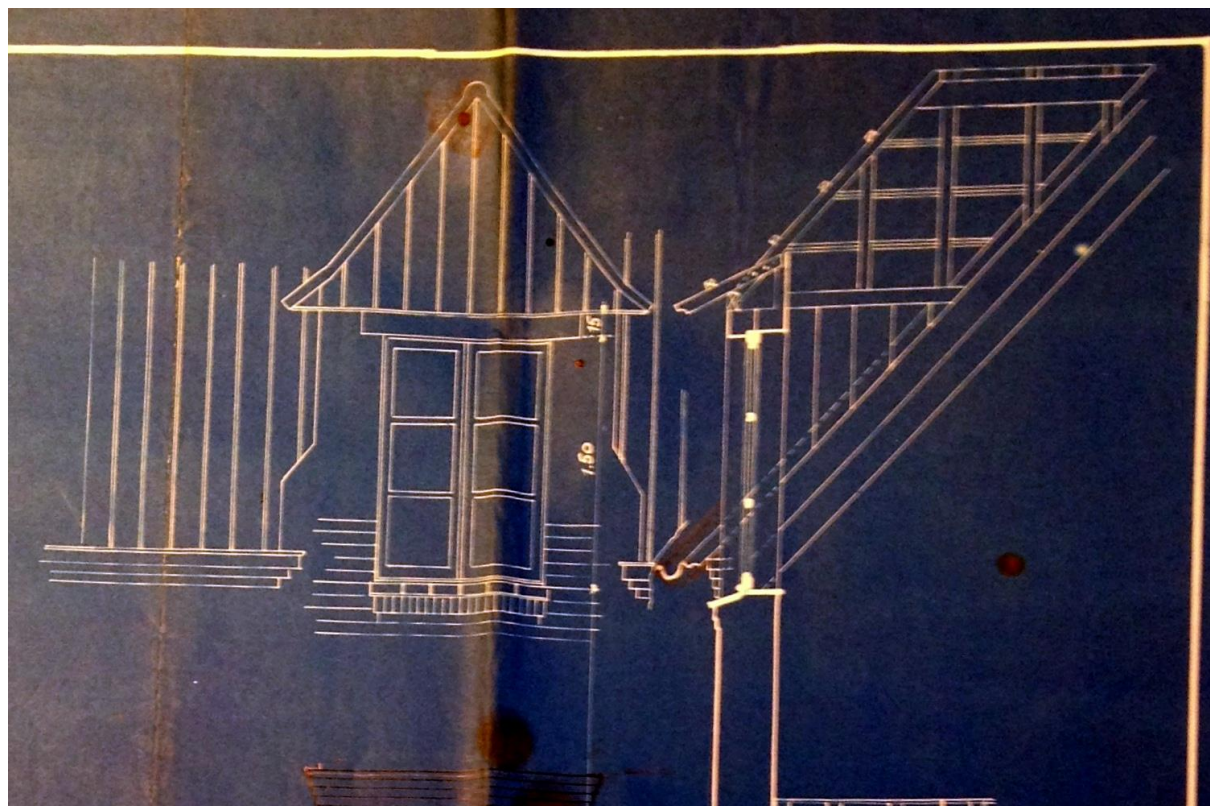
Afbeelding 21: Loggia van hoeve Dumont

BRUSSEL, ARA, Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten, 3867: J. DUMONT, Détail de la loggia à Entrée.

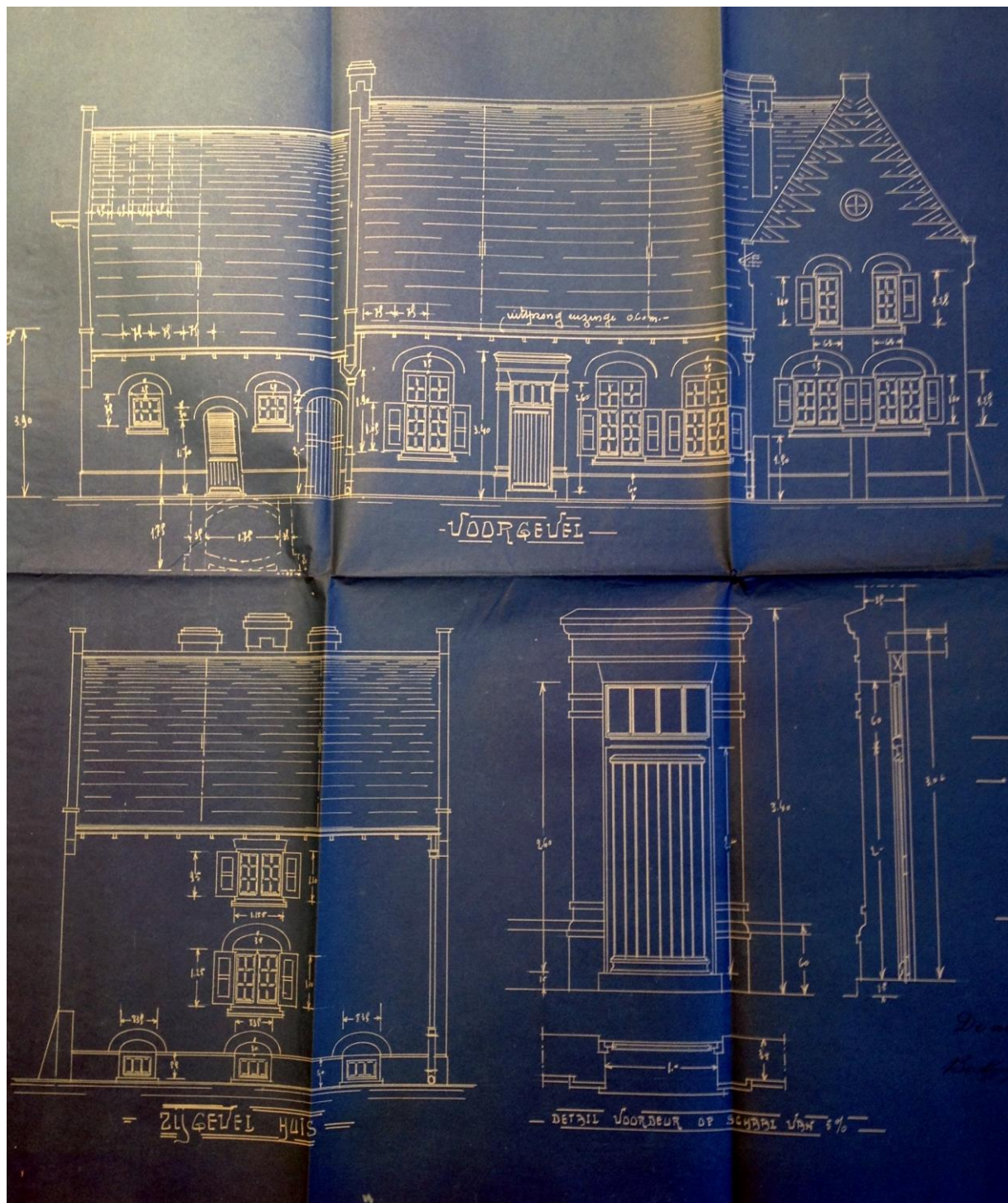
Afbeelding 22: Staandvenster met wolfsdak van hoeve Vroyland te Kemmel

BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 6157: J. DUMONT, Plans d'Exécution – Façades et Coupes, 25 april 1922.

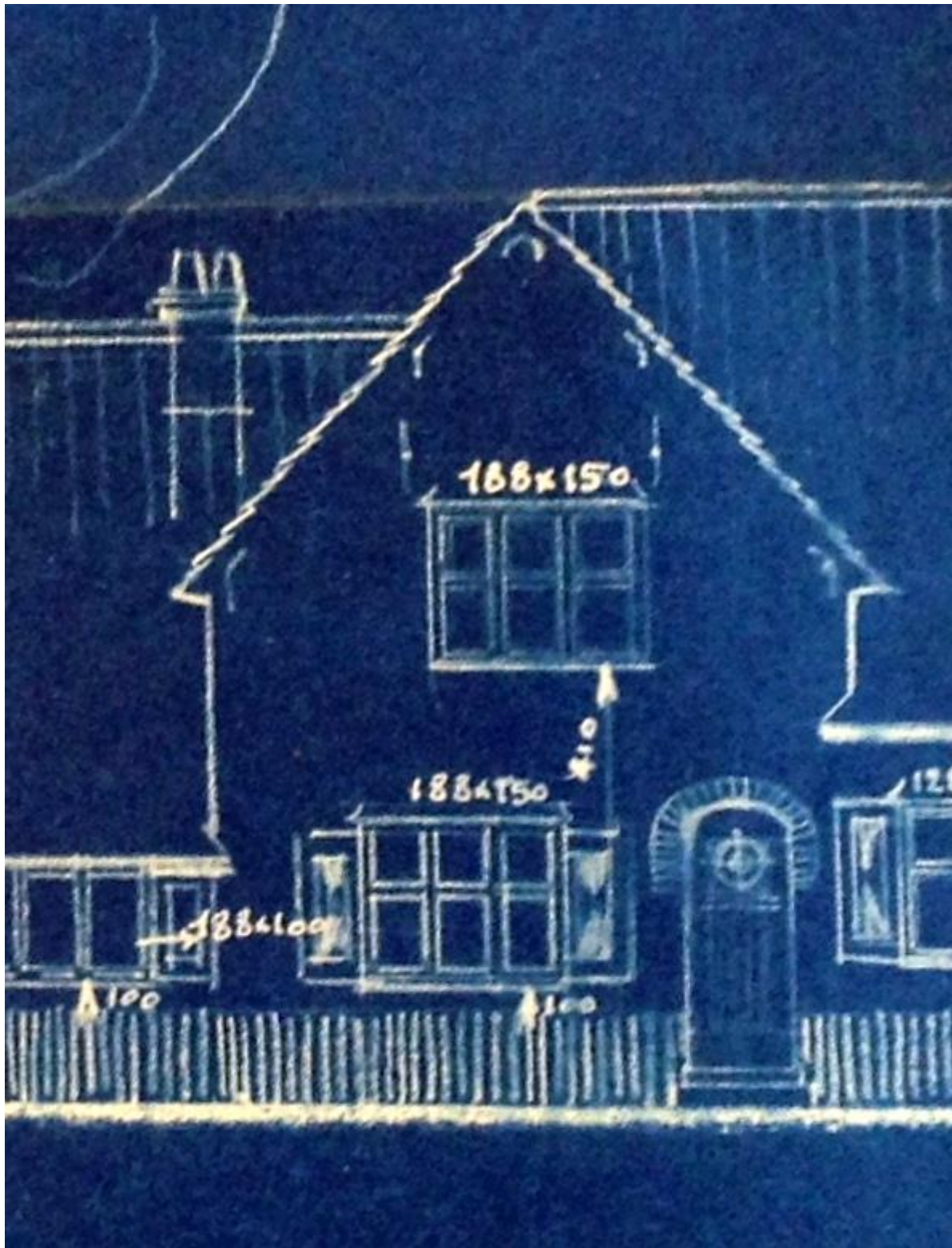
Afbeelding 23: hoeve Eikhof te Esen

BRUSSEL, ARA, Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten, 7727: J. DE BOUTTE, voorgevel, 27 oktober 1920.

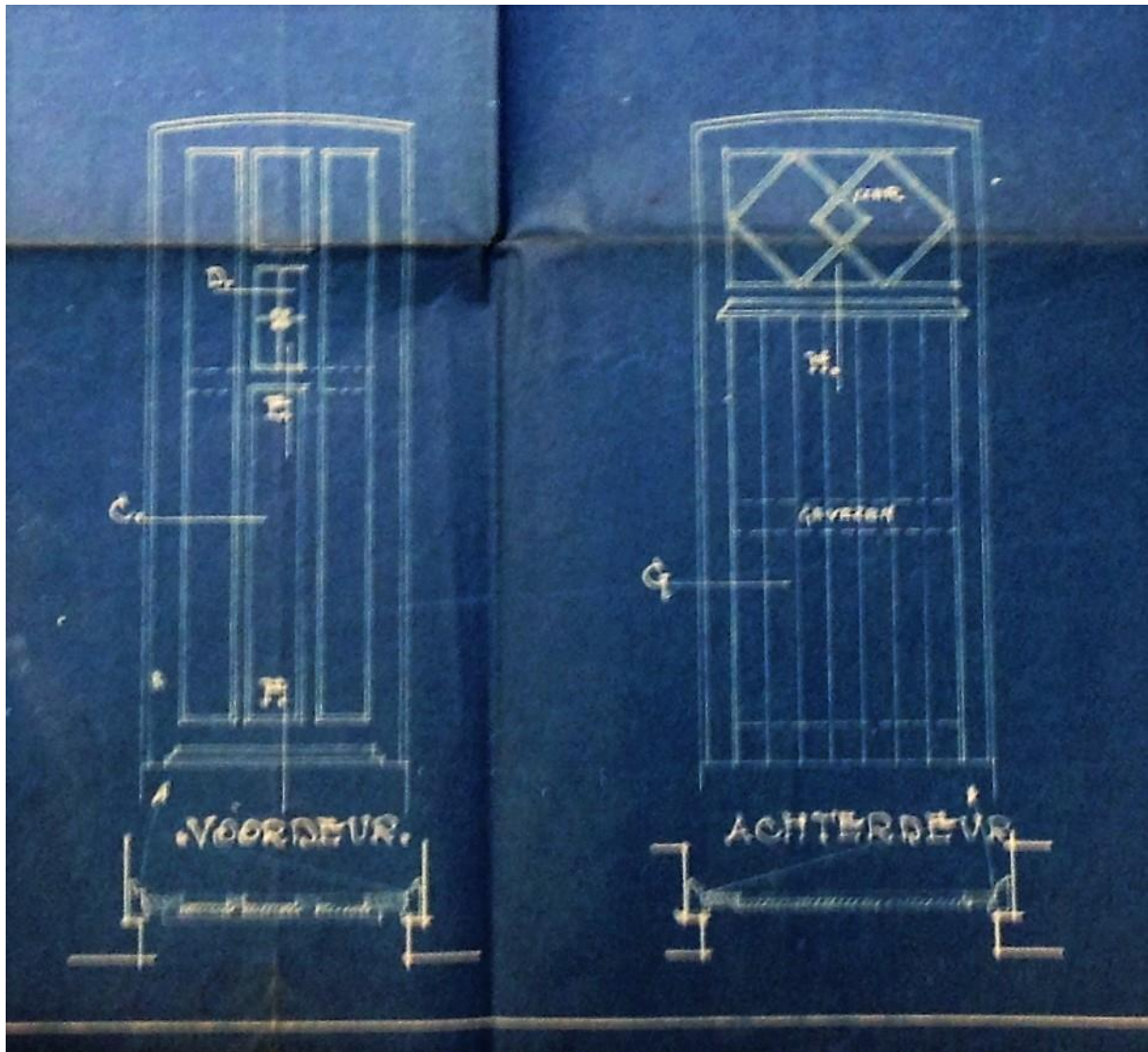
Afbeelding 24: Hoeve Duchâteau in Esen

BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 7689: P. VERBRUGGEN,
Voorgevel van het huis en de stalling, mei 1920.

Afbeelding 25: Deuren van hoeve Simoens

BRUSSEL, ARA, *Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*, 2110: A. DUMONT, Detailtekeningen der hoeve Simoens te Kemmel.

Afbeelding 26: Hoeve Belpaire te Kemmel

BRUSSEL, ARA, Archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten, 3801: J. DUMONT, Détails a 0,05, Portes exterieurs.

